

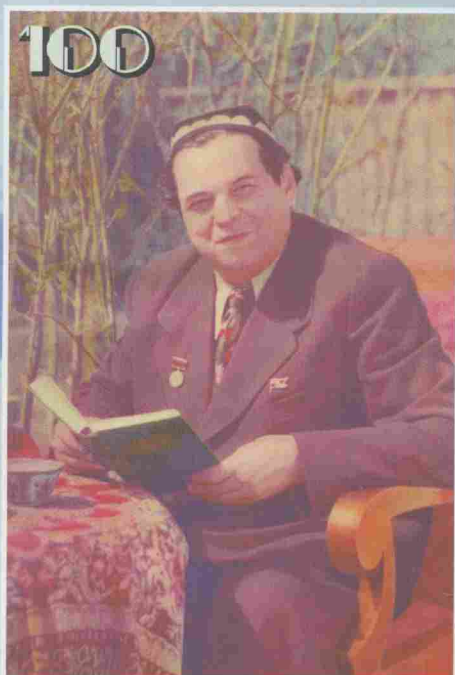
ТАФАККУР

ИЖТИМОЙ - ФАЛСАФИЙ,
МАЪНАВИЙ - МАЪРИФИЙ
ЖУРНАЛ

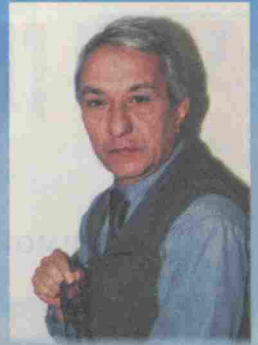
ТАФАККУР 1/2005

Мусо Тошмуҳаммад ўғли ОЙБЕК

*Сирли йўллар босиб кезамен осмон,
Ўйлаймен, ўйлаймен, сира билмаймен...
Осмонга сепилган олтиндан сомон,
Ҳақиқат нимадир, ўйлаймен ҳамон...*

“JONAJON” UKAХONLAR

Вилоятларимиздан бирига анжуман қилгани бордик. Казо-казолар сафида. У ерда резароқ бир мансабда ўтирган собиқ курсдошимни ҳам, баҳонада, кўриш ниятим бор эди — Тошкентда учрашганимизда “Биз томонларга бир ўтгин-а” деб кўп қистарди. Уни кўрдим, лекин у мени кўрдими-йўқми, билолмай қолдим. Гап шундаки, саломлашув чоғи мен унга интилиб-энтикиб қўл узатдим, у ҳам қўл чўзди-ю... кўзи бошқа ёқда эди. Кўзи биз билан борган каттаконларда ва ҳар куни бўлмаса ҳам кунора учрашиб турадиган “ўзининг” ҳокимида эди.

Биларсиз, шундай бир тоифа бор, исми амалдорни кўрганда азбаройи ихлосдан нақд титраб-қалтираб қолади. Шунда чин отасини рўпара қилинг-чи, ўгирилиб қарармикан! Негаки, у амалдорни яхши кўради, амалдор деса жонини ҳам бермоққа тайёр; каттами, кичикми, ҳурматга арзирлими, арзимасми, унга фарқи йўқ, бирор мансаб соҳиби бўлса, бас — ялайди, юлқайди, ялайвериб “жунини тескари” қилиб юбормагунча кўнгли жойига тушмайди.

Амалдорлар — орамиздан чиққан сараларимиз, танланган-сайланганларимиз. Аммо улар ҳам ўзимизга ўхшаган одам, шох-похи йўқ. (Ғарчи айримларига тикилиброқ қарасангиз, шохдорга ҳам ўхшайди... “Бунинг нима фазилати бор экан ўзи?” дея турли шубҳа-ғумонларга борасиз.) “Эшак бозорига даллол” бўлиш ҳам осон эмаслиги маълум. Демак, бирор каромати бўлса керакки, шундай курсини эгаллабди. Лекин у курси ҳар қанча баланд, ҳар қанча мустаҳкам бўлмасин, барибир омонат — бир куни келиб бўшамоғи, курсидор акахонимиз яна “ўзимиз қатори” бўлиб қолмоғи муқаррар. Унда нега бу қадар кибру ҳаво? Ёки “давринг келди — сур, бегим”ни дарров шиор қилиб улгурдимми? Мансабнинг нима балоси борки, шундай одамни бузди, айнитди?

Йўқ, мансабдорни кўпинча ўзимиз бузамиз, ўзимиз айнитамиз, кўтар-кўтар билан осмонга чиқариб қўямиз-у, кейин ерга туширолмай хуноб бўлиб юраимиз. Бунда айниқса анови раҳбарпараст тоифанинг хизмати зўр. У бор ишини йғиштириб қўйиб янги амалдорнинг пинжига киради, ҳар йўлини топиб у билан дўстлашмоққа интилади, отаси қатори бўлса ҳам укахонлик, хизматкорлигу дастёрликни пеш қилади — ҳуллас, унинг “одами”га айланмагунча ётиб кечаси уйқуси келмайди. Амалдор эса бора-бора ўзининг “шохи” борлигига чиппа-чин ишонади. Ана энди бунга шубҳа билдириб кўринг-чи, нақд ҳасадгўй, душман аталасиз-қоласиз!

Бу гапларни ким билмайди дерсиз? Балли. Келинг, сиз билмаган бир ҳолни хижолатлар билан эътироф этай: собиқ курсдошимнинг ўша қилиғини кўриб, мени ҳам шайтон йўлдан урди — бир кун бўлса ҳам амалдор бўлиш истаги тугилди каминада. Бунисига нима дейсиз? Хом сут эммаган бандаси... бормикан?

Қайдасиз, жонажон укахонлар?

Аммоки кўрқаман, кейин — амалдан айрилганимнинг эртаси куни сизларни қаердан топар эканман...

Эркин Абду

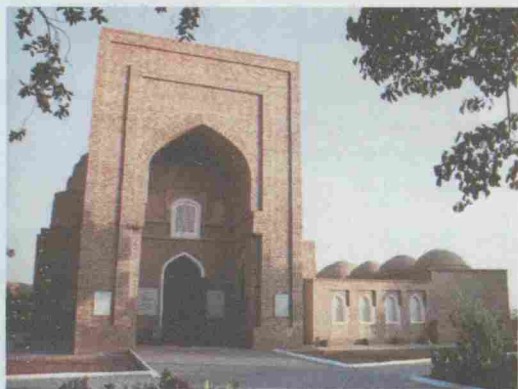

ТАФАККУР

Тафаккур

ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ ЖУРНАЛ

МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

Куддус АЪЗАМ. Миллий қадриятлар: тикланиш замони.....4

ЯНГИ АСР МУАММОЛАРИ

Озод ШАРАФИДДИНОВ. Экология ва маданият..... 16

БУЮКЛИК ТИМСОЛЛАРИ

Наим КАРИМОВ. Аср тенгдоши.....26

ИНСОН ЎЗИНГ, ИНСОН ЎЗИНГ

Тўра СУЛАЙМОН. Чимилдиққа кирган чол.....36

Бош муҳаррир
Эркин АЪЗАМ

Таҳририят:

Нурбой АБДУЛҲАКИМ
(бош муҳаррир ўринбосари)

Баҳодир ЗОКИР
(масъул котиб)

Ольга ЖОЛДАСОВА
(бадий безак бўлими мудир)

Сафар ОЛЛОЁР
(бўлим мудир)

Мусаҳҳиҳ Шоҳ Санам

Журнални Наргиза Иброҳимова
саҳифалаган.

Машраб Нуринобоев олган суратлардан фойдаланилди.

Жамоат кенгаши:

Дилором АЛИМОВА
Абдулла АЪЗАМ

Муҳсин АШУРОВ

Хуршид ДАВРОН

Нуриддин ЗАЙНИЕВ

Нажмиддин КОМИЛ

Султонмурод ОЛИМ

Хайридин СУЛТОН

Қобилжон ТОШМАТОВ

Нурилсом ТЎХЛИЕВ

Озод ШАРАФИДДИНОВ

Абдурахим ЭРКАЕВ

Тўлепберген ҚАЙИПБЕРГЕНОВ

Муртазо ҚАРШИБОЙ

Фарҳод ҲАМРОЕВ

Иброҳим ҲАҚҚУЛ

Муассис — Республика Маънавият ва маърифат кенгаши

Ўзбекистон Республикаси Матбуот ва ахборот агентлигида 120-рақам билан рўйхатга олинган.

Матнларда фойдаланилган мисол, кўчирма ва маълумотлар аниқлиги учун муаллифлар жавобгардир.

Журналдан кўчириб босилганда манба кайд этилиши шарт.

Манзилимиз: 700047, Тошкент шаҳри, Мовароуннаҳр кўчаси, 6-уй

133-10-68
139-05-19

Журнал андозаси таҳририятнинг компютер бўлимида тайёрланди.

“Шарк” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси басмахонаси. 700029, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41-уй

2005 йил 10 январь кўни басмахонага топширилди. Қоғоз бичими 70x100 / 16
8 басма тоб. 1051-бўртма. Нашр адади 5000 нуска.

SAHIFAALARIDA

саҳифаларида

ШАРҚУ ҒАРБ ФАЛСАФАСИ

Исмоил ШОМУРОДОВ. Бемаънилик гирдобида ёхуд маъни ва меҳр қидирган одам.....54

БУЮКЛИК ТИМСОЛЛАРИ

Аҳмад АБДУЛЛАЕВ. Навоий фарзандлари.....64

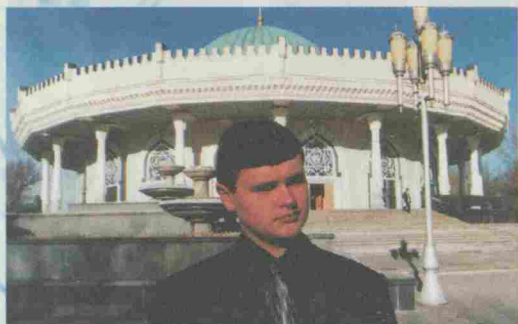
ИБРАТНОМА

Ансориддин ИБРОҲИМОВ. "...Ҳинд сори юзландим".....72

Сайфиддин ЖАЛИЛОВ. Бобур полвонлари.....77

ТАРИХ — БУЮК МУРАББИЙ

Михаил Арнольдov. Бир муҳораба сори.....82

РУҲИЯТ САБОҚЛАРИ

Иброҳим ҲАҚҚУЛ. Асрори Ҳаллож.....92

МАЪНО ВА МОҲИЯТ

Раҳматуллоҳ қори ОБИДОВ. Хўжайи Хизр ким бўлган?.....102

ЖАВОНДАГИ ЖАВОҲИР

Хуршид ДЎСТМУҲАММАД мутолаа қилади. Мен яшаган муҳит.....108

ТАЛҚИН ВА ТАДҚИҚОТЛАР

Матлуба ТИЛАВОЛДИЕВА. Нозик тафовутлар.....116

Жасур НЕЪМАТОВ. Ёпилишга маҳкум ўпқонлар.....118

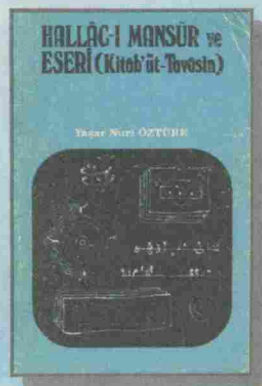
Адҳамжон АШИРОВ. Миллий турмуш тарзимизда дуализм.....119

Гулчеҳра ИМОМОВА. Адабий-бадиий синтез табиати.....121

Исматуллоҳ АБДУЛЛОҲ. Файриилм шарпаси.....122

Абдурасул БОЛТАЕВ. Яккаҳоқимлик ибтидоси.....123

Журналнинг англизча мухтасар мазмуни.....127

Milliy qadriyatlar: tiklanish zamoni

Мустақиллик ва урф-одатларимиз

Халқимизнинг бетақрор урф-одатлари, миллий қадриятлари кўп. Улар асрлар давомида сайқалланиб, авлоддан авлодга ўтиб келяпти. Бу бебаҳо бойлик маънавий меросимизнинг таркибий қисмига айланган. Урф-одатларимизда миллатимизнинг бунёдкорлик салоҳияти, орзу ва интилишлари, ўзлиги, ҳаётий фалсафаси ифода топган. Айнан шу қадриятлар тарихий хотира сифатида авлодларни бир-бирига боғлаб, миллий тараққиётнинг узлуксизлигини таъминлайди. Бу кўз билан кўриб, қўл билан ушлаб бўлмайдиган руҳий қудрат халқ ва миллат деган тушунчаларнинг ўқилдизини ташкил этади. Улар йўқ қилинса, миллат оломонга айланиб, тарикдек сочилиб кетиши аниқ.

Худди шунинг учун ҳам турли замонларда юртимизга бостириб келган истилочилар биринчи галда маънавиятимизни йўқ қилишга уринган. Чунки улар халқни ўзлигидан жудо этмай туриб, унинг устидан тўлиқ ҳукмронлик ўрнатиш мумкин эмаслигини яхши билган. Инсоният тарихидаги энг мудҳиш жиноятлардан бири — маданият ва маънавиятга қарши курашнинг пайдо бўлишига асосий сабаб ҳам шу. Халқнинг маънавияти ва маърифати қанчалик кучли бўлса, унга қарши уруш ҳам шунчалик шафқатсиз кечади. Тарихимиздаги кўплаб йўқотишларнинг боиси шунда.

Халқимизни ўзига тобе қилмоқчи бўлган босқинчилар унинг мислсиз маданияти, обидалари, ёдгорликлари, бойликлари, энг муҳими — юксак маънавияти ва эътиқоди олдида ўзларини ожиз ҳис этган, ваҳшийлик билан маҳаллий халқнинг шу сарватларини йўқ қилишга интилган. Натижада қанчадан-қанча улкан шаҳарлар, гўзал иншоотлар, ибодатхоналар, обидалар вайрон қилинган, не-не нодир китоблар ўтда ёқилган. Бундай тажовузларнинг даҳшатли манзарасини ҳис этиш учун олис ўтмишга мурожаат қилиш шарт эмас. Кечагина, яъни истиқлолимиз арафасида — ўтган асрнинг 80-йилларида содир бўлган воқеа ва ҳодисаларни эсга олишнинг ўзи кифоя. Халқимиз тарихида “сўнгги қатағон” деб ном олган бу даврда маънавиятимизга қарши амалга оширилган тажовуз мазмун ва моҳияти билан аввалгиларидан асло қолишмади.

Мустақилликка эришмаганимизда янги авлод диний ва миллий урф-одатларимиз, байрамларимизни билмаган, аниқроғи, улардан маҳрум-лигича қолаверган бўлар эди. Бугунги айрим ёшларга бу гаплар муболағадек туюлиши мумкин. Ҳақиқатан ҳам, яқин ўтмишимизда халқимиз бошига тушган кулфатларни тасаввурга сиғдириш қийин. Жумладан, дунёдаги аксарият халқлар, қайси тузумда яшашидан қатъи назар, эътиқод эркинлигига эга бўлиб, диний маросимларни бемалол амалга оширган бир пайтда, халқимиз вакиллари учун ислом дини билан боғлиқ маросимларда иштирок этиш ҳам тақиқлана бошлаган. Хусусан, масъул ходимлар ва коммунистик партия аъзоларига исломий дафн маросимларида иштирок этмаслик ҳақида кўрсатмалар берилган.

Бугунги мустақиллик даврида бундай ишларга бориб турган бемаънилик деб қарашимиз мумкин. Аммо ўша даврда улар жамиятда кўрқув муҳитини яратган эди. Коммунистик ақидапарастларнинг қўлида тутқун бўлган одамлар нима қилишини билмай, таҳлика остида яшашга мажбур эди.

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими, меҳнат фахрийси Баҳодир Абдуллаев ўша даврда бошига тушган кунлар ҳақида шундай ҳикоя қилади: “Отам раҳматли қатағонга учраб, Сибирдан сургун азобларини тортиб қайтгач, уйда туриш ҳуқуқидан маҳрум этилган ва Тошкентдан 120 километр нарида, Мирзачўлда яшаб, ишлашга мажбур бўлган эди. 1986 йили рўй берган мудҳиш воқеа бутун оиламизни, қариндош-уруғларимизни ларзага солди. Укам фожиали ҳалок бўлди. Укамни дафн этган кунимиз Марказқўмдан бир неча масъул ходим келди. Улар орасида мени яхши танийдиган ҳамкасбларим ҳам бор эди. Укам — Абдурахим Абдуллаев ўша йиллари “Ленин учқуни” газетасининг бош муҳарри-

ри лавозимида ишлаган. Масъул ходимлардан бири ёнимга келиб, “Баҳодир ака, ўзингиз тушуниб турибсиз, жаноза ўқитманглар, илтимос, акс ҳолда, оилангизга ҳам, ўзингизга ҳам, ҳаммамизга жабр бўлади”, деб қолди. Шунда мен алаимимни ичимга ютиб, “Онамдан сўранглар”, дедим. Иккиланиб отамнинг дўстлари, қариялар ёнига бордим. Улар орасида масжид имоми, раҳматли Фозилқори ака ҳам бор эди, ёнларига ўтирдим, гапдан воқиф этдим. У киши “Тўғри айтибсиз, бу сизнинг жигарингиз, лекин фарзандингиз эмас, онангиз нима деса, шу бўлади”, деди. Шу пайт онамнинг фарёдига кўшилиб Фозилқори аканинг тиловати эшитилиб қолди. Жанозага келган одамларнинг ярмидан кўпи титраб кетди. Шу аснода қабристонга бордик, у ерда ҳам шу ҳолат рўй берди. Ўша масъул одамлар мурда кўмилаётган ердан 100-150 қадам нарида туришар, баъзилари ўзларини четга олишар, қабристон бўйлаб тиловат эшитилиб турарди”.

Бу воқеа изоҳга муҳтож эмас. Одамлар бежиз кўрқисмаган. Чунки диний қадриятларимизни чеклаш, мусулмонларни жаноза ўқиб эмас, коммунистчасига, яъни митинг уюштириб дафн этиш давлат сиёсати даражасига кўтарилган эди. Бундай кўрсатмаларга қарши чиққанлар сиёсий хатога йўл қўйган шахс сифатида шафқатсизларча жазоланган, партия сафидан чиқарилган.

Ўзкомпартия XVI пленумида (1984) коммунистлар зиммасига, диний ва миллий маросимларда иштирок этмасликдан ташқари, аҳоли ўртасида диний тадбирларни ўтказишга қарши тарғибот ишларини олиб бориш вазифаси юклатилган эди: “Айрим раҳбарлар одамларни тарбиялашда иштирок этмайдилар, атеистик пропаганда олиб бормайдилар. Ҳар бир коммунист, аввало, партиянинг идеологик жангчиси эканлигини унутиб қўймоқдалар” (*“Партия турмуши”, 1984 йил, 7-сон, 27-бет*).

Дахрийлик сиёсати фақат дафн маросимларини эмас, балки тўйларни ҳам қамраб олган эди. 80-йилларнинг ўрталарига келиб суннат тўйлари зимдан тақиқлана бошлади. Натижада баъзи фуқаролар фарзандларининг қўлини ҳалоллашдан ҳам чўчиб қолди. Маълумки, кўп асрлардан буён халқ фарзандини суннат қилишни элга тўй бериб, шоду хуррамлик билан нишонлаган. “Сўнгги қатағон” даврида эса ноилож қолиб, суннат тўйини “туғилган кун” ёки “юбилей” ниқоби остида ўтказишга мажбур бўлди.

Аҳвол шу даражага бориб етган эдики, баъзи йиғинларда дастурхон атрофида Оллоҳга дуо қилиш ўрнига коммунистик партия шаънига ҳамду сано ўқилар эди.

Маънавиятимизга қарши тажовузнинг қўлами кенг эди. Моҳиятида эса ёвузлик ётарди. “Қизил империя” диний ва миллий қадриятларимизни тақиқлаш воситасида аҳолини ўзлигини унутган оммага ёки, ўзларининг ибораси билан айтганда, “совет халқи”га айлантирмоқчи бўлган эди.

“Мурасасизлик” байроғи остида фақат урф-одатларимиз эмас, миллий либосларимиз, ҳаттоки баъзи сўзлар ҳам тақиқлана бошлади. Хусусан, атлас кўйлак, дўппи ёки аёлларимиз бошига ўрайдиган аънанавий рўмолларга “феодализм сарқити” деган тамға босилди. Уларни кийган-

лар замондан орқада қолган қолоқлар сифатида камситилди. Масалан, биз ўқиб юрган даврларда талаба қизлар атлас кўйлак кийиш ва сочини майдалаб ўришдан ор қиларди. Аҳмоқона сиёсат уларни шу даражага олиб борган эди. Эсимда, фаол комсомолларга Фарғона водийсида аёллар ўрайдиган оқ рўмолларни юлиб олиш тавсия қилинган эди.

Урф-одатларни, миллий либос кийишни тақиқлаш мумкинди. Аммо даҳрийлик жазавасига берилган кимсалар она тилимиздаги баъзи сўзларни ва исмларни ҳам йўқ қилмоқчи бўлишди. Масалан, одатда ўқув даргоҳларида ўқитувчига, устозга “домла” деб мурожаат қилинади. Бу сўз диний тушунча сифатида тақиқланди. Ваҳоланки, талабалар уни кўчма маънода, яъни “мураббий” тарзида қўллар эди.

“Алла”, “ялла” каби сўзларнинг асл илдиизи Аллоҳ деган тушунчага бориб тақалмасмикан деган совуқ шубҳалар ўртага ташланди. Ҳатто, “Ялла” ансамблининг номи ўзгарармиш, деган мишмишлар тарқалди. Фарзандига “Бобур”, “Темур” деб исм қўйган зиёлилар танқид остига олинди. Энг даҳшатлиси, мумтоз адабиётимиз намуналари нашрларидан Оллоҳни эслатувчи барча сўз ва жумлаларни олиб ташлаш буюрилди.

Яқин ўтмишимизда содир бўлган бу кўрғилик, ҳатто, ўша замонлардаёқ бадий асарларда ҳам ўз ифодасини топган эди. Абдулла Ориповнинг 80-йиллар охирида ёзилган “Ранжком” драматик достонида тасвирланишича, шўропараст кимсалар “исми айнан Худойкул” бўлган лекторни “диндор деб, яъни қизил жамиятнинг душмани деб эълон қиладди”. Шўроларнинг куракда турмас мантиқсиз мафкураси руҳида тарбияланган кишилар жамият манфаатлари йўлида эмас, балки ўзларининг ғаразли ниятлари, ичиқораликлари, кўролмасликлари сабабли Худойкулга ёпишади. Бундай танқиддан расмона кўрқиб кетган, унинг оқиба ти нима билан тугашини яхши билган Худойкул оғир аҳволга тушиб қолади:

*Ихтиёрий воз кечаман “Худой” қисмимдан,
Майли, исмим ярим бўлсин, “кул” бўлиб қолай, —*

дейди. Аммо бу билан қутулолмайди — бошқа биров:

*Қулу қулдор синфлари кетган йўқолиб,
Худойкулнинг “кул” қисми ҳам сиёсий хато, —*

деб масала кўтаради: “Шундай қилиб, бир фуқаро куппа-кундузи, ўз исмидан ихтиёрий қолди айрилиб...”

Ақл бовар қилмас бундай ҳаётий воқеалар ҳақида драматург Ҳайдар Муҳаммад қуйидагича ҳикоя қилади: “Марҳум академик драматургимиз Комил Яшиннинг уйларига борганимда жуда бошлари қотиб ўтирган эканлар. Мен “Ҳа, Яшин ака, нима бўлди, бунча асабийсиз?” дедим. “Менга Машраб, Навоий, Бобур каби адибларимизнинг китобларидан “худо”, “тангри” каби динга алоқадор сўзларни олиб ташланг, деган топшириқ бўлди. Бу топшириқни қандай қилиб бажариш мумкин? Ахир, ғазаллар-

ни бузиб бўладими? Менинг ҳеч нимага ақлим етмай қолди”, деб фиғони фалакка чиқди”.

Мустабид тузум даврида бетакрор урф-одатларимиз, азалий удумларимиз қатори миллий қадриятларимизнинг ёрқин рамзи бўлган қадимий байрамларимиз ҳам қатагон қилинди. Рамазон ва қурбон ҳайитларини кенг нишонлаш, оммавий сайиллар уюштириш тақиқланди. Шундай исломий муборак кунлари масжид ва қабристонлар олдига махсус соқчилар қўйилди, намозга келган одамлар “қора” рўйхатга тиркалди. Бутун дунё мусулмонлари бу диний байрамларни эмин-эркин нишонлаганда халқимиз коммунистларнинг даҳрийлик ҳақидаги сафсаталарини тинглашга мажбур бўлди.

Олий ўқув юртларининг муаллимлари эса рўза тутган деб шубҳа остига олинган талабаларга зўрлаб сув ичиришганига гувоҳмиз.

Имом Бухорийдек буюк муҳаддислар, исломшунос олимлар дафн этилган мақбаралар харобага, захарли кимёвий ўғитлар сақланадиган омборхоналарга, қабристонлар одам кўрса кўрқадиган чакалақзорларга айлантилди. Имом Термизий мақбараси тиканли симлар билан ўраб қўйилган эди. Имом Мотуридий ҳазратлари дафн этилган қабр ва мажмуа бузиб ташланиб, унинг устига одамлар яшайдиган уйлар қурилди.

Тўғриси айтганда, кўпчилигимиз ўшанда Имом Мотуридийдек буюк бобокалонимиз борлигини ҳам тузук-қуруқ билмаганмиз. Улар сурбетларча қораланган эди. Хожа Аҳрор Валийдек буюк инсонпарвар, саховатпеша, қанчадан-қанча уруш ва можароларнинг олдини олган, топганини эл-улусга улашган, валийлик даражасига кўтарилган муборак зотга эса шоҳ ва олим Мирзо Улуғбекнинг қатл этилишини уюштирган, дея тухмат қилинди. Ваҳоланки, бу фожиа юз берганида ҳазрат ҳали Самарқандга келмаган эканлар.

Бутун дунё тан олган саркарда, буюк шоир ва адиб, қомусий илм эгаси Мирзо Бобур ҳақида роман ёзган Пиримқул Қодиров “феодал шоҳларни улуғлаган” деб танқид қилинди, анча йиллар асарини чоп эттира олмади.

Асрлар мобайнида халқимизнинг онгу шуурига обдон сингиб кетган урф-одатларимиз, маърака ва маросимларимиз қатори Наврўз байрами ҳам қаттиқ тазйиқ остига олинди.

Оммавий ахборот воситаларида, китобларда “наврўз” деган сўзни ишлатиш сиёсий хато сифатида баҳоланди. Масалан, 1986 йили “Мадааний-оммавий тадбирлар” деган китоб чоп этилган ва унда кимнингдир “масъулиятсизлиги” боис “наврўз” деган сўз “ўтиб кетган”. Мана шу битта сўз учун бутун бошли тираж дўконлар, ўқув муассасалари, кутубхоналардан йиғиб олиниб, “Наврўз байрами”нинг ўрнига коммунистик мафкурачилар томонидан ўйлаб топилган сохта “Навбахор байрами” деб ёзиб чиқилган. Шуни унутмайликки, ҳукмрон тузум ҳар қанча зўравонлик кўрсатмасин, қадимий байрамимизни йўқотишга қаратилган бу “қизил” тадбирни халқ барибир қабул қилмаган.

Наврўзга қарши кураш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Шўролар тузуми ўз анъаналари ва эътиқодига содиқ халқимизни маънавий жиҳатдан синдириш, унинг онгига миллий қадриятларимиз ўрнига

коммунистик ақидапарастликни сингдириш мақсадида 21 мартни “Халқаро ирқий камситишни тугатиш учун кураш куни” деб эълон қилди. Масалан, 1986 йил 21 март куни “Совет Ўзбекистони” газетасида худди шу мавзуда “Шарқийлик акс садоси” деган мақола чоп этилган. Аслида эса айнан Наврўзнинг байрам сифатида тақиқланиши ирқий камситишнинг ёрқин намунаси эмасмиди?!

Инсоният тарихида халқларнинг турли миллий қадриятларини тақиқлаш ҳоллари учраб туради, аммо миллатнинг тилига фақат мустабид тузум давридагина қаттиқ қасд қилинди. Шўро замонида тафаккуримиз, дунёқарашимизнинг ёрқин кўзгуси ва ифодачиси бўлган тилимиз ҳар томонлама чеклаб ташланди. Барча идораларда расмий ҳужжатлар, қарорлар, баёнлар рус тилида олиб борилди. Аҳвол шу даражага етдики, фақат ўзбеклар иштирок этган йиғилишлар ҳам, одамлар тушуниши қанчалар қийинлигидан қатъи назар, бошқа тилда олиб борилди. Ҳозирги замонда бу жуда кулгили ҳолат бўлиб туюлиши мумкин. Аммо ўша даврда ҳеч ким бундай машъум сиёсатга қарши чиқишни хаёлига ҳам келтирмаган эди.

Коммунистлар томонидан сиёсий қуролга айлантирилган, барча тиллар каби буюк бўлган рус тилини билмаган одам масъул лавозимларда ишлай олмас эди. Натижада миллионлаб ватандошларимиз жамият ҳаётида фаол қатнашиш, ўз салоҳиятини тўлиқ намоён этиш имкониятидан маҳрум бўлиб яшашга мажбур эди.

Миллатнинг ўзлигига ва унинг ўқилдизи бўлмиш она тилига болта уриш каби машъум сиёсат адабиёт ва санъат соҳасига ҳам дахл этган эди. Масалан, саҳна ва кино асарлари рус тилида ёзилар ёки рус тилига таржима қилиниб, собиқ Марказ вакиллари назаридан ўтказилар эди. Улар рухсат берган тақдирдагина ўзбек тилига қайта ўгирилиб, томошабинга тақдим этиларди.

Натижада ўзбек тили фақат кундалик турмушдагина ишлатиладиган алоқа восита даражасига тушиб, хонаки тилга айланиб қолаётган эди. Миллий тиллар, жумладан, ўзбек тилини йўқ қилиб юборишни мақсад деб билган мустабид тузум миллатнинг ўзligидан бегоналашуви ва руспарастликни ҳар томонлама рағбатлантириб борди. Масалан, ўқув юрталарида Ўзбекистон тарихини ўрганишга атиги бир неча соат ажратилиб, ўқувчилар онгига Россия тарихи ва коммунистик мафкура узлуксиз сингдирилган. Натижада, жамиятда ўз миллати, миллий қадриятлари ва урф-одатларидан, она тилида гаплашишдан ор қиладиган муайян тоифа шаклланди.

Шўро сиёсатчилари тасавурида социалистик жамиятнинг “мурватча”-ларига айланиши лозим бўлган фуқаролар, табиийки, бир тилда гапириши ва бир хил фикрлаши лозим эди. Халқлар маданияти шаклан миллий, аммо мазмунан социалистик бўлиши керак эди. Собиқ СССР худудида яшаётганларнинг фақат ташқи кўриниши ёки баъзан кийинишигина бирон миллатга мансублигидан далолат берарди, холос. Бориб-бориб ҳамма ана шундай она тилини унутган космополитларга айланиши назарда тутилган эди.

“Салла” деса, “калла” олганлар

Миллий урф-одатларимиз, анъаналаримиз ва байрамларимизни тақиқлаш борасида гап кетганда бир аччиқ ҳақиқатни унутмаслигимиз лозим. Минг афсуски, республикаимиздаги баъзи маҳаллий кадрлар, қизил сиёсат мафкурачилари собиқ Марказнинг миллий қадриятларимизни камситиш борасида олиб борган сиёсатини ҳаётга жорий қилишда алоҳида “фаоллик” кўрсатишди. Марказдагилар “салла” деса, улар садоқатини изҳор қилиш илнжида “калла”ни олиб бориш қабилида иш тутишди. Ўша даврда бирор бир расмий раҳбар Наврўз байрами ёки миллий қадриятларимизни ҳимоя қилиб мардонавор майдонга чиққан эмас.

Бу манфур сиёсат 80-йилларнинг охиригача давом этди. Фақат 1989 йилдан бошлаб, Ислом Каримов Ўзбекистонга раҳбар бўлганидан кейингина унга кескин чек қўйилди ва миллий қадриятларимиз тарихида янги — тикланиш даври бошланди.

Ўзбекистоннинг янги раҳбари “қизил”лик, даҳрийлик ҳукмрон бўлиб турган, ҳали СССРнинг парчаланишини тасаввур қилиш қийин бўлган бир даврда Марказнинг халқимизга нисбатан олиб бораётган сиёсатига қарши чиқиб, бундай деган: “Бошқа регионлардан жўнатилган кадрларнинг баъзилари жумҳурият эҳтиёжлари ва кулфатларига ҳамдард бўлиш у ёқда турсин, балки партия, совет ва ҳуқуқни муҳофаза этиш органлари ва бошқа органларда ўзларининг раҳбар лавозимларига тайинланишларини ўзбошимчалик қилиш учун берилган ёрлиқ деб билдилар.

Айрим маҳаллий раҳбарлар ҳам амал пиллапоясидан кўтарилишга ҳаракат қилиб, ўзларини аждодларини унутган манкуртлар деб шоша-пиша эълон қилганлар. Халқнинг урф-одатлари, анъаналари, маданияти обдон оёқости қилинди, она тилининг қўлланиш соҳаси сунъий тарзда чеклаб қўйилди. Ҳатто, шундоқ ҳам миллий анъаналардан анча олисда бўлган айрим санъат турлари ҳам кимларгадир мақбул бўлмай қолди ва уларни янгилашга уриндилар. Ҳатто, миллий либос ҳам қораланди. Кези келганда, одамлар миллий анъаналар бўйича тўй қилиш, қариндош-уруғларини дафн этишга ҳам чўчиб қолган эдилар”.

Бу гаплар ўшанда Тошкент шаҳри фаоллари йиғилишида айтилди ва КПСС сиёсатини орқа-олдига қарамай улуғлашга ўрганиб қолган партократ фаолларни саросимага солди. Коммунистик партиянинг “темир” интизомига риоя қилишни хоҳламаганлар лавозимидан бўшатилиши ҳеч гап эмасди. Худди шунинг учун мансаб ва амални халқ манфаатидан устун қўйиб келган аввалги раҳбарлар ўз миллатдошларини “фош” қилиш ва айблашда алоҳида ўрناق кўрсатган эди. Бу эса жамоатчиликнинг кескин норозилигига сабаб бўлди. Аммо Ислом Каримов ўша — вазият жар ёқасига яқинлашиб қолган мураккаб пайтда ботиний, келажакни ҳис эта билиш сезгисига асосланиб, халқ ҳимоясига ўтди.

Ислом Каримов ўз фаолиятини халқимизнинг миллий ва диний қадриятларини тиклашдан бошлади. 1990 йилиёқ азалий байрамимиз Наврўз ва бошқа қадриятларимизни тақиқлаганларга қарши чиқиб, бундай деган эди: “Марказ ва жойларда ўтмиш сарқитларига қарши кураш ниқоби остида, асрлар бўйи қарор топиб келган халқ анъаналари, масалан, баҳор байрами Наврўзга доғ тушириш ва уни бекор қилишга бўлган

уринишлар, уларнинг ўрнига ясама маросимларни, янги шаклдаги кийим-кечаклар ва бошқаларни тиқиштиришга бўлган интилишлар одамларнинг газабини кўзғатди. Ҳар бир миллат, элат, сони ва мавқеидан қатъи назар, ўз анъаналарига, тилига ва маданиятига иложи борича кўпроқ ҳурмат ва эътибор билан қарашни талаб этишини таъкидлаб ўтиш лозим” (“Совет Ўзбекистони”, 1990 йил, 5 июнь).

Ислом Каримов ўша йиллари тоталитар тузумнинг миллий қадриятларимизни оёқости қилиш сиёсатига чек қўйишга қаратилган бир қатор ҳужжатларга имзо чекди. Бевосита унинг ташаббуси билан 21 март умумхалқ Наврўз байрами деб эълон қилинди. Бундай дадил ҳаракат кечагина уйма-уй юриб халқ байрамини қоралаган, сумалак тўла қозонларни ағдарган “фаоллар”ни саросимага солиб қўйган эди. Аммо халқ ўз байрамини шундай шодиёна билан кутиб олдики, шўропарастлар чекинишга мажбур бўлди.

1991 йил 12 февраль куни Ўзбекистон Президентининг Наврўз халқ байрамига тайёргарлик кўриш борасидаги навбатдаги Фармони чиқди. Унда “Ўзбекистонда инсоний қадриятларни янада камол топтириш, ўз-ўзига ишонч руҳи ва миллий ғурурни мустаҳкамлаш, дўстлик, биродарлик, ҳамжиҳатлик, меҳр-шафқатни улуғлаш, маданий ва тарихий анъаналарни давом эттириш ҳамда ривожлантириш, асрлар давомида шакланган удумларни эъзозлаш мақсадида” Наврўзни умумхалқ байрами сифатида ҳар йили кенг нишонлаш алоҳида белгилаб қўйилди.

Наврўз муносабати билан Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1991 йил 22 февраль ва 20 мартдаги фармонларига биноан, жамият учун хавфли бўлмаган жиноят содир этган мингга яқин ватандошимизга нисбатан афв эълон қилинди.

Шу тариқа, Наврўз истиқлолимиз арафасида юртимизда маънавий тикланиш, сиёсий юксалиш даврини бошлаб берган, одамлар қалбига нафақат баҳор, балки янги замон эпкинларини олиб кирган эди.

Бугун дунёнинг бирон бир давлатида Наврўз Ўзбекистондагидек кенг кўламда нишонланмайди. Гап фақат бу байрамнинг меҳнатсевар халқимиз, хусусан, деҳқонларнинг эзгу ниятлари, яратувчанлик борасидаги ишларига ҳамоҳанглигида эмас. Наврўз биз учун шўролар замонида миллий қадриятларимизни тиклаш йўлида олиб борилган курашнинг ёрқин рамзи сифатида ҳам алоҳида аҳамиятга эга.

Тил ва дил

“Қайта қуриш” замонида ошкоралик унсурлари пайдо бўлиши биланок ватандошларимиз тилимизга давлат тили мақоми беришни ёқлаб чиқди. Тил учун кураш миллатнинг қадри учун кураш сифатида оммалашиб кетди.

“Қизил” империя даврида ҳукмронлик қилган партократлар ва шўроча фикрловчилар бундай “шаккоклик”ни ҳатто хаёлларига ҳам келтирмаган эди. Чунки улар яқин келажакда СССР парчаланиб кетишига ҳеч ҳам ишонмас эди.

Иккинчи томондан, ўзимизнинг баъзи зиёлилар ҳам бунга очикдан-очик қарши чиққан, тилимиз ҳимоячиларини миллатчиликда айблаган эди.

Баъзи бир тоифа давлат тили мақомининг ўрнига “иккитиллилик”ни тақлиф қилди. “Иккитиллилик”, аслида, ўзбек тили устидан яна бошқа тил ҳукмронлигини англатар эди.

Баҳс-мунозара қизиқ, вазият кескинлашиб бораверди. Бундан устамонлик билан фойдаланиб қолишга интилган обрўталаб кимсалар ва кучлар ёшларни майдонга чиқишга, митинглар уюштиришга даъват қилишди, идора ва ташкилотларда бошқа миллат вакилларида ўзбек тилида гаплашишни талаб этиш бошланди.

Хуллас, жамият катта можаролар, миллатлараро низолар ёқасига бориб қолган эди. Бундай воқеалар қон тўкилишига олиб келиши ҳеч гап эмасди. Масалан, ўша даврда Озарбойжондаги Тоғли Қорабоғ теварагида бошланган баҳс-мунозара кўз кўриб, қулоқ эшитмаган фожиаларга сабаб бўлди-ку!

Ислоҳ Каримовнинг тил борасидаги қатъий, оқилона ва вазмин сиёсати халқимизни ана шундай кулфатлардан сақлаб қолди. Мавжуд вазиятни барқарорлаштириш учун махсус комиссия тузилди. Барча тақлиф ва мулоҳазалар ўзбек тили манфаатлари нуқтаи назаридан кўриб чиқилди. (Бу — алоҳида тадқиқот мавзуи, уни тўлиқ ёритиш тарихчиларимизга ҳавола. Биз тарихий фактларни бирров таъкидлаб ўтмоқчимиз, холос.) Ана шундай кескин, бировга гап уқтириш қийин бўлган, Ўзбекистон ўта оғир муаммолар гирдобига тушиб қолган бир паллада — 1989 йил 21 октябрь куни тарихий воқеа содир бўлди, яъни махсус қонун асосида ўзбек тилига давлат тили мақоми берилди. Бу мустақиллик йўлида қўйилган энг залворли қадамлардан бири эди.

Ўшанда Президентимиз Ислоҳ Каримов: “Одамзоднинг ризқ-насибаси фақат нонгина эмас. Жумҳурият ҳудудида ўзбек тилига давлат тили мақомини бериш тўғрисидаги қонуннинг қабул қилиниши, илгари таққилаб қўйилган урф-одатлар ва анъаналарнинг тикланиши, халқ эъзозлаган Наврўз байрамининг қайта туғилиши, шу куннинг дам олиш куни деб эълон қилингани, Ўзбекистондан хизматга чақирилаётган йигитлар қурилиш қисмларидаги ҳарбий хизмати тартибининг ўзгартирилаётганлиги ва бошқа кўп тадбирлар инсонга ғамхўрлик, инсонга иззат-икромнинг муҳассам бўлишидир” (“Совет Ўзбекистони”, 1990 йил, 5 июнь).

Истиқлол ва дин

Истиқлол арафасида диний қадриятларимизнинг тиклангани миллатимиз қўлга киритган энг катта ютуқлардан бири эди.

Президент Ислоҳ Каримовнинг ташаббуси билан 1991 йили Рамазон ҳайитининг биринчи куни дам олиш куни деб эълон қилинди ва бу муборак сана яна қайтадан чинакам миллий байрамга айланиб кетди. Масжид ва мадрасалар узоқ йиллар мобайнида кўрқув ва ҳадик остида яшаган миллионлаб эътиқодли ватандошларимиз билан лиммо-лим тўлди. Одамлар, ҳатто, кўчаларга жойнамоз солиб, ҳайит намозини ўқишди. Субҳидамда янграган муқаддас Қуръони карим суралари жанги юртимизга ўзгача файз ато этди.

Президентнинг 1990 йил 2 июнда имзо чекилган “Мусулмонларнинг Саудия Арабистонига ҳаж қилиши тўғрисида”ги Фармони қарийб бир

аср давом этган дахрийликка чек қўйди десак, муболага бўлмас. Чунки шунга қадар муборак ҳаж сафарига бармоқ билан санарли одамларгина махсус кузатувчилар назорати остида борарди. Ҳозир ҳар йили икки мингдан ортиқ ватандошимиз мамлакатимиз раҳбариятининг ғам-хўрлиги туфайли ҳаж амалларини эмин-эркин адо этмоқда.

1991 йил 20 июнда Президент Фармони билан Қурбон ҳайитини байрам сифатида нишонлаш эълон қилинди.

Президент Ислам Каримовнинг 1991 йил 24 декабрда Баҳоуддин Нақшбанд мақбарасини зиёрат қилиши муқаддас динимизга бўлган юксак эътиқоднинг яна бир ёрқин рамзи бўлди.

Аммо у замонларда ҳамон шўролар ҳукмронлик қилаётганини, минглаб дахрийлар бу савоб ишларни пичоғини қайраб кутиб олганини асло унутмаслигимиз лозим. “Ўзбошимчалик”ка йўл қўйганлар эрта-индин қаттиқ жазоланишига ишонган одамлар ҳам кўп бўлган. Ахир, СССРдек улкан, дунёни таҳликага солиб турган салтанатнинг кулашини тасаввур этиш амримаҳол эди-да.

Мустақилликни энг олий неъмат сифатида мукаммал таърифлашнинг имкони бормикан?! У бизга динимизни, эътиқод эркинлигини қайтариб бергани учун ҳам муқаддас. Унга қадар Ўзбекистондаги юзлаб масжидлардан атиги 80 таси қолган эди. Бор-йўғи тўртта мадраса номигагина фаолият кўрсатарди. Бугун юртимиз-

даги масжидларнинг сони икки мингдан ошиб кетди, мадрасалар уч баробар кўпайди. Тошкент Ислом университети ташкил қилинди. Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд, Имом Бухорий, Имом Мотуридий, Аҳмад Фарғоний, Бурҳониддин Марғиноний, Имом Термизий, Хожа Аҳрор Валий каби ўнлаб буюк аждодларимизнинг мақбаралари қайта тикланди, таъмирланди ва муқаддас зиёратгоҳларга айлантирилди. Абадиятга татиғулик бундай савоб ишлар тобора кенг қулоч ёймоқда.

Миллат ва санъат

Маълумки, тоталитар тузум даврида минг йиллик тарихга эга бўлган мумтоз кўшиқчилик санъатимиз, ҳаттоки, баъзи бир миллий чолғу асбоблари ҳам “илғор социалистик турмуш тарзига ёт” деган тамға билан четга суриб қўйилган эди. Халқ оғзаки ижодига етарли даражада эътибор берилмас эди. Фақат 90-йилларга келиб биринчи марта радио ва телевидение тўлқинларида қадимий бахшилик санъатининг намуналари янграй бошлади. Миллий қадриятларимизни тиклаш кўшиқчилик соҳасини ҳам қамраб олди.

1990 йил 26 июнь куни “Ўзбекистон ССР халқ ҳофизи” фахрий унвонини таъсис этиш тўғрисида”ги Фармонга имзо чекилди. Сал ўтиб, яъни 1990 йил 25 сентябрда Президент Фармони билан Очилхон Отахонов, Фаттоҳон Мамадалиев, Ҳасан Ражабий, Одилжон Юсупов каби ватандошларимизга “Ўзбекистон халқ ҳофизи” фахрий унвони берилди. Шу тариқа ҳофизлик санъатининг мавқеини тиклаш ва ривожлантиришга катта йўл очиб берилди.

Улуғ шоир руҳи

1991 йили Ислом Каримов томонидан амалга оширилган, тарих саҳифаларига эзгу амал сифатида муҳрланган ишлардан бири – миллатимизнинг ифтихори бўлган буюк бобокалонимиз Алишер Навоий таваллудига 550 йил тўлишини халқаро миқёсда кенг нишонлаш ва улуғ шоирга Ўзбекистон Миллий боғида ҳайкал ўрнатиш бўлди.

1991 йил 21 январда Президент Алишер Навоий таваллудининг 550 йиллигини нишонлаш тўғрисидаги Фармонга имзо чеқди. Бу Фармоннинг тарихий аҳамияти шундаки, у буюк аждодларимизга нисбатан тарихий адолатни тиклаш, уларнинг қабрларини обод қилиш, уларга улуғвор ҳайкаллар ўрнатиш борасидаги улкан миллий маънавий жараённи бошлаб берди.

Ислом Каримов шахсан ўзи ана шундай тадбирларни ўтказишга бошқош бўлди. Жумладан, 1991 йил 7 февралда Алишер Навоий ҳазратларининг таваллуд санасини нишонлашга бағишлаб махсус йиғилиш ўтказди ва унда бу каби тадбирлар келгуси авлодларга ибрат бўладиган юксак даражада ўтиши лозимлигини алоҳида таъкидлади. Шу йили 28 сентябрь куни Ислом Каримов Алишер Навоийнинг 550 йиллик тўйи муносабати билан Навоий ҳайкалининг очилиш маросимида иштирок этди ва нутқ сўзлади.

Бугун биз Ўзбекистон Миллий боғидаги ҳазрат Навоийга қўйилган муаззам ҳайкал қошида таъзим қилар эканмиз, нафақат улуғ шоирнинг

мангу барҳаёт руҳи, балки, қадриятларимиз, миллатимиз шаънини тиклаш учун кураш олиб борган фидойи инсонлар олдида ҳам бош эгамиз. Истиклолнинг дастлабки кунларида Навоийни улуғлаш миллатни улуғлаш, унга нисбатан қилинган адолатсизликларга чек қўйиш билан баробар бўлган эди.

Президентимиз Ислоҳ Каримов: “Ўз тарихи ва аждодларини сийлаган халқнинг келажаги албатта порлоқ бўлади. Ишонамизки, Ўзбекистонимиз тез орада дунё ҳамдўстлиги ўртасида ўзига муносиб ўринни эгаллайди, иншооллоҳ. Ана ўшанда ҳам Алишер Навоийнинг қутлуғ номи бизга мададкор бўлади”, деган эди шоир ҳайкали пойида (*“Ўзбекистон овози”, 1991 йил, 29 сентябрь*).

Ушбу сўзлар айтилганига 13 йилдан ошди. Бу абадият олдида сониячалик ҳам эмас. Аммо шу қисқа фурсат ичида Ўзбекистонимиз дунё ҳамжамиятида ўзига муносиб ўринни эгаллади, алоҳида обрў-эътибор топди, ривожланди, тенглар ичида тенг бўлди. Албатта, асрларга татигулик буюк ишлар ўз-ўзидан бўлгани йўқ. Улар халқимиз ва унинг етакчисидан тинимсиз кураш ва машаққатли меҳнат, тараққиётнинг оғир синовларини матонат билан енгиш, турли ҳамлаларни собитқадамлик билан бартараф қилишни тақозо этди. Энг муҳими, бундай курашлар пойдеворини маънавиятимиз ва миллий қадриятларимизни тиклашдек эзгу ва савобли ишлар ташкил қилади.

ЕКОЛОГИЯ VA МАДАНИЙАТ

*Маданият нурни эъзозлашдир. Маданият инсонни севишдир.
Маданият муаттарликдир, ҳаёт ва гўзалликни омукта қилмоқдир.
Маданият олий мақомдаги инжа ютуқларнинг қаймоғидир.
Маданият нур қуролидир. Маданият қалбдир.*

Николай РЕРИХ

Назаримда, курраи заминимиз бугун улкан бир “Титаник” кемасига ўхшайди, сайёрамизда истиқомат қилаётган олти миллиарддан ортиқ аҳоли эса — кеманинг йўловчилари. Кема шитоб билан муз тоғи томон елиб бормоқда. Шу кетишда бўлса, унинг муз тоғига урилиб, чилпарчин бўлиши муқаррар. Ҳар хил ирқ ва миллатга, турли жинс ва ёшга мансуб йўловчилар эса кеманинг юриши алланечук хатарли тус ола бошлагани, шамол борган сари кучайиб, шиддат билан эсаётганини кўриб турсаларда, улар ҳали “ҳалокат бўлишини билмай, қулочни катта отмоқдалар”. Кемада ҳар доимгидек, бир маромдаги беғам ва бепарво ҳаёт давом этмоқда.

Кема ходимлари унинг ҳаракатини жадаллаштириш билан овора. Бир гуруҳ йўловчилар эса таралла-бедод, ўйинкулги ва шоду хуррамлик билан банд. Ҳолбуки, кемага тушганнинг жони бир.

Дарҳақиқат, бугунги кунда беғамлик ва бепарволик, лоқайдлик ва ҳаракатсизлик, фақат умумий ҳалокатни яқинлаштиради. Дунёдаги ҳозирги мураккаб вазият жаҳон аҳлидан ҳар қачонгидан кўра кўпроқ аҳиллик ва ҳамжихатликни, бир ёқадан бош чиқаришни талаб қилади. Қанчадан бери бир-бири билан чиқишмай келаётган қавмлар, элатлар ўзаро ихтилофларни йиғиштириб қўймоғи, ҳар қандай уруш-жанжалларни — совуғини ҳам, иссиғини ҳам

— тўхтатмоғи зарур. Асрий гина-кудуратлар унутилиб, ханжарлар кинига солиниб, оқилона машваратларни бошламоқ фурсати келди. Мен яқинда Японияда экология соҳасида қилинаётган ишлар тўғрисида бир китоб ўқидим. Китоб муаллифларининг, айниқса, ўтган XX асрга берган таърифи мени лол қолдирди. “XX аср, — дейилади унда, — инсониятга жуда катта имкониятлар берди. Шу жумладан, ўз-ўзини маҳв этиш учун ҳам икки марта имконият берди. Буларнинг бири — ядровий қуролланиш пойгаси, иккинчиси — атроф-муҳитни ифлослантириш”. Фоятда ихчам ва мазмундор таъриф. Мен ўзим XX асрдек ўта зиддиятли, ўта улуғ ва ўта мудҳиш асрнинг асосий хусусиятларини ихчамгина бир таърифда ифодалаб беришни ўйлаб юрардим. Ҳақиқатан ҳам, инсоният бугун ўзи бениҳоя зўр машаққатлар билан ўстирган дарахтнинг шоҳига ўтириб олиб уни арралаётган кимсага ўхшайди. Хушёрлик ва масъулият ҳиссини йўқотмаган одамлар уни бот-бот “Ҳой биродар, эҳтиёт бўл, бунақада ҳаммамиз нобуд бўламиз” деб огоҳлантириб турибди. Дарахт тепасидаги одамзод эса бу гапларга парво ҳам қилмай, ишини давом эттирмоқда.

Кўп эмас — яқин-яқинларда, бор-йўғи уч-тўрт йилнинг нари-берисида инсоният катта шоду хуррамлик билан тўю томошалар қилиб, карнаю сурнайлар, дўмбираю ногора садолари остида янги минг йилликни кутиб олган эдик. Унинг биринчи асри — XXI асрдан энг эзгу, энг олижаноб орзуларимиз вожиб бўлишини кутган эдик. Бу юз йиллик ақлзаковат, илм ва тафаккур тантана қиладиган, инсон баркамоллиги тўла-тўқис намоён бўладиган аср бўлади, деб умид қилган эдик.

Бу асрда бомбалар портлаши, тўпларнинг гумбурлаши тўхтайди, зўравонлик ва босқинлар, одам ўғирлаш ва қирғинларга чек қўйилади, инсон зотини хўрлаш барҳам топади, очлик деган нар-

санинг номигина қолади, гўдакларнинг кўзларидаги ёшлар қурийди, ниҳоят, одам боласига ҳам ақл киради ёхуд у азалдан бор бўлган ақлини тўла-тўқис ишлатиб, бутун дунёда ҳамма фаровон ва аҳил яшайдиган бир жамият куради деб ўйлаган эдик. Эвоҳ, наҳотки, бу гал ҳам орзулар сароб бўлиб чиқади? Наҳотки, XXI аср ҳам инсониятнинг умидлари ҳавога учиб кетадиган бир аср бўлади? Бу гапларни мен ваҳима қилиб, саросимага тушиб айтаётганим йўқ. Афсуслар бўлмайди, бу гапларни бугун — XXI асрнинг бошида бутун оламга донғи кетган йирик-йирик олимлар осмондан олиб эмас, дунёнинг ҳозирги аҳволини атрофлича ўрганиб чиқиб, аниқ далилларни таҳлил қилиб, чуқур илмий асосларга таянган ҳолда айтмоқда. Тўғри, уларнинг ҳаммаси эмас, соғлом фикрлайдиган бир қисмининг айтишича, XXI аср инсоният тарихидаги фаровонлик ва бахтиёрлик асри эмас, балки одамзод яшайдиган сўнгги аср бўлиб қолса ҳам ажаб эмас. Бунинг учун ер юзида ядро уруши бўлиши ёки бактериологик қуролларни ишга солиш шарт эмас. Бунинг учун ҳозирги экологик таназзулнинг ўзи кифоя. Агар инсоният эси борида этагини ёпмаса, бу тангликни бартараф қиладиган самарали чоралар кўрмаса, аксинча, фақат таназзулни кучайтириш йўлидан борса, 50 йилдан кейин (коинот миқёсида 50 йил бир сония деган гап — лип этиб ўтади-кетади) бу жараён муқаррар тус олади. Унда инсониятнинг умумий ҳалокатини ҳеч нарса билан тўхтатиб бўлмай қолади. Масалан, атоқли рус олими, академик Моисеев “Ҳаётми ё мамотми?” китобида, С.Тўраев “Инсониятга глобал таҳдидлар” номли асарида бу ҳақда катта ташвиш билан ёзган. Шу ўринда бир қизиқ далилга диққатингизни жалб қилмоқчиман. Олимлар табиатга етказилган зарар изсиз ўтиб кетмаслиги, табиатнинг инсондан ўч олмасдан қўймаслиги ҳақида камида ярим асрдан бери бонг уриб келади.

Уларнинг китоб ва маърузалари, давват ва огоҳлантиришлари ҳамма вақт ишончли далилларга асосланган. Бундай хитоблар кўпчиликнинг юрагига етиб борган, уларни ҳаяжонга солган, ҳатто жунбушга ҳам келтирган. Лекин одамзоднинг ғалати бир феъли бор — у ўзининг кундалик ташвишлари билан овора бўлиб, эртага юз берадиган, тўғрироғи, ҳали юз бериши даргумон бўлган нарса ҳақида кўп ҳам бош қотириб ўтирмайди. Олимларнинг “ваҳимали гаплар”и бир қулоғидан кириб, иккинчисидан чиқиб кетаверади. Шу тарика атроф-муҳитни кўриқлаш ва асраш бобида қўлини совуқ сувга урмай тек тураверади. Ёки шунчаки номигагина, хўжакўрсинга бир иш қилиб қўяди-да, ўзига ўзи тасалли бериб юраверади. Ахир, Оролнинг қуриётгани ва унинг даҳшатли оқибатлари глобал ҳалокатларни келтириб чиқариши мумкинлиги ҳақидаги гапларни мен ўзим 50-йилларнинг бошида ўқиган эдим. Бунга Москвадаги халқ кутубхонасида ёнимдаги одамнинг журнал ўқиб ўтиргани сабаб бўлган эди. Ўшанда дафъатан журналнинг очик саҳифаларидаги бир мақолага кўзим тушган эди. Ҳозир унинг қандай журнал, қайси йил, қайси ойдаги сони экани ҳам эсимда йўқ. Фақат ўша саҳифадаги бир жумла хотирамга муҳрланиб қолган эди: “Агар Орол денгизи қуриса, Ўрта Осиё ярим аср мобайнида биллиард шаридек сип-силлиқ саҳрога айланиб қолади”. Бу ибора миямга дудама ханжардек санчилиб қолган. Айниқса, сўнгги йилларда ёғингарчилик кўпайиб, баҳор чўзилиб кетса, тўсатдан бемаврид совуқлар тушса, ўша 50-йилларда қилинган башорат бошланиб қолмадими дея хавотирга тушаман. Олимлар ўша кезларда нафақат Оролнинг қуриши, балки умуман жуда кенг қўламда экологик таназзул яқинлашиб келаётгани ва унинг оқибатлари жуда оғир бўлиши тўғрисида огоҳлантирган эди. Улар аҳволни ўнглаш учун хўжалик

режаларини қайта кўриб чиқиш, сувдан фойдаланиш технологиясини мукамаллаштириш тўғрисида илмий тавсиялар берган эди. Лекин, афсуски, бу гапларга қулоқ соладиган, бу тавсияларга амал қиладиган мутасаддилар топилмади. Уларнинг ҳаммаси қулоқларига пахта тиқиб олган эди. Баъзи бир амалдорлар аҳволнинг ғоятда жиддий эканини англаб етган бўлса-да, бюрократик тузум уларнинг бу соҳада амалий чоратadbирларни кўришига йўл қўймади. Бюрократия машинаси шу қадар зўр эдики, уни кўпчилик бўлиб ҳам тепиб, тебратиб бўлмасди. Оролдан мисол келтирай. Ҳалокат юз бериб бўлганидан кейин бирон табдир кўрмаса бўлмаслиги мутлақо аён бўлиб қолди. Шунда кимдандир Сибир дарёларини Ўрта Осиёга буриш ғояси чиқиб қолди. Бир қараганда, бу жуда жозибадор фикр эди, лекин уни амалга ошириш осон эмасди — у жуда катта маблағ талаб қиларди. Хўш, нима бўпти? Ахир, “большевиклар ололмайдиган кўрғон йўқ! Маблағ бўлса камарларимизни яна бир танғиб боғлаймизу ҳамма ишни бажо келтирамиз. Ҳамма бунга рози бўлади, 10-15 йил кўз-очиб юмгунча ўтиб кетади, қарабсизки, Орол сувга тўлади. Денгиз узра яна кемалар қатнай бошлайди, баллиқлар яна сен же-мен же бўлиб қолади, кумлоқ сохилларда дам олувчилар учун шоҳона иморатлар қад ростлайди. Дехқон бемалол пахтасини экаверади, олти эмас, саккиз ёки ўн миллион тонналик хирмон кўтаради. Хуллас, ҳамма муаммо ҳал бўлади.

Лекин бу ишларни қоғозда битириш осон-у, амалда улар бажариб бўлмайдиган хомхаёл эди. Мабодо бу иш амалга ошган тақдирда ҳам янги-янги муаммоларни келтириб чиқарган бўларди. Ўшанда бир қанча ёзувчи ва олимлар фаол ҳаракат қилиб, бу лойиҳага қарши жамоатчилик фикрини уйғотишга киришди. Шу тарика бу лойиҳа амалга ошмасдан қолиб кетди. Орадан йиллар

ўтди, замонлар ўзгарди. Албатта, Ўзбекистон истиқлолнинг биринчи кунлариданоқ бу борада изчил сиёсат олиб бормоқда. Айниқса, Президентимиз Ислом Каримовнинг энг нуфузли халқаро минбарлардан бу муаммога жаҳон жамоатчилиги эътиборини қаратгани, “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” асарида эса бошқа глобал муаммолар қатори Орол фожиасини келтириб чиқарган сабабларни ҳам кенг таҳлил қилиб, унинг олдини олиш бўйича аниқ тақлифларни илгари сургани юртимизнинг бу йўналишдаги қатъий ёндашувини кўрсатади. Аммо, афсуски, халқаро ҳамжамиятнинг бу борадаги амалий қадамлари ҳанузгача сезилгани йўқ. Тўғри, Оролни қутқариш, табиий ҳалокат оқибатларини бартараф этиш бўйича ҳар хил минтақавий ва халқаро қўмиталар тузилди, кўплаб мақолалар ёзилди, анжуманлар ўтказилди. Лекин Оролни гап билан қутқариб бўлмас экан. Унинг аҳволи баттар бўлса бўлдики, заррача тузалмади. Эндиликда эса баъзи бир одамлар Сибирь дарёларини Ўрта Осиёга буриш билан боғлиқ ўша хом лойиҳани яна кўтариб чиқмоқда. Бироқ, менинг назаримда, бу ҳавойи бир гапга ўхшайди. Бу масаладан яхши хабардор бўлган баъзи мутахассислар (масалан, Ўрта Осиёда сув муаммоларини беш панжасидай биладиган Оролни қутқариш халқаро жамғармаси агентлиги лойиҳа раҳбари Рим Гиниятуллин) бу лойиҳани тасдиқлашдан олдин илмий жиҳатдан чуқур ўрганиш ва кўплаб тажрибалар ўтказиш зарурлиги, ҳозирча эса бориға қаноат қилишга тўғри келишини айтмоқда.

Энг ачинарлиси шуки, Оролни қутқариш ҳаракатлари бошланган пайтда кўпдан-кўп инвестициялар киритишга ваъда берган ташкилотлар энди нимагадир ўзларини четга тортмоқда. Яна ҳамма нарса ўзимизга қолди. Ҳозир

суви қуриб, чўлланаётган майдонларда ҳар йили минглаб тонна захарли моддалар ҳавога кўтарилиб, юзлаб километрлик масофада ҳар томонга тарқалмоқда. Ўзбекистондаги ташкилотлар бу фалокатни камайтириш учун катта маблағлар сарф қилиб, ўша жойларда яшил ҳудудлар барпо этмоқда. Жумладан, юз минглаб саксовул кўчатлари ўтказилмоқда.

Орол фожиаси ҳар қанча глобал ҳарактерга эга бўлмасин, у дунёдаги ягона экологик фожа эмас — бундай фожиалар ҳамма қитъа ва минтақаларда озми-кўпми мавжуд. Масаланинг мураккаблиги шундаки, бу фожиалар орасида ҳеч қандай чегара ёки тўсиқ йўқ, улар ўзаро ихоталанган эмас, сув, ҳаво ва ер орқали коинот бўйлаб кўчиб юриб ҳамма жойда таъсирини ўтказиб келмоқда. Ҳаво таркибидаги ўзгаришлар, ичимлик сув, жумладан, ерости сувларининг ифлосланиши, тупроқда зарарли кимёвий моддаларнинг кўплаб йиғилиб қолгани бугун дунё миқёсида одамлар саломатлигига таҳдид солмоқда. Афсуски, тиббиётда бу борадаги маълумотларнинг ҳаммаси ҳам эълон қилинмайди. Бироқ биз инсон саломатлиги масалаларини таҳлил қилмоқчи эмасмиз. Буни мутахассисларнинг ўзига қолдирайлик-да, биз ўзимизга яқин бир соҳа — маданият масаласини олиб кўрайлик.

Маълумки, Ўзбекистон қадимий маданиятга эга бўлган ўлкалардан бири сифатида бутун дунёда тан олинган. Бу маданият кўп асрлар мобайнида шакланган бўлиб, ўзбек халқининг маънавий дунёсини яратиш, унинг эзгу ва олижаноб фазилатлари, миллий менталитетини камол топтириш ва миллий ғурурини ўстиришда катта аҳамият касб этиб келмоқда. Шуниси қувонарлики, бу маданият ҳеч қачон миллий қобифига ўралашиб қолган эмас. У қадим-қадимдан умумбашарий қадриятлар билан узвий алоқада бўлиб, муттасил бойиб,

такмиллашиб боргани учун нафақат ўзи шаклланган ҳудудда, балки жаҳон маданий майдонида ҳам муҳим ўрин тутди. Бу маданият ҳозирги кунга қадар Шарқнинг ранго-ранг цивилизация ютуқларидан баҳраманд бўлгани каби, Фарб тамаддунининг ҳам энг яхши тажрибаларини ўзлаштириб, улардан фойдаланиб ривожланиб келмоқда. Албатта, бу мутлақо табиий ва қонуний жараён. Лекин бу масалада жиддий бир савол ҳам туғилади: жаҳондаги ҳар бири ўзига хос, бетакрор миллий маданиятлар қай даражада ўзаро яқинлашиб боради? Бориб-бориб улар тамоман бир-бирига сингишиб кетмайдими? Охир пировардида уларнинг муҳим сифатларини ўзида акс эттирган ягона қонуниятлар асосида ривожланадиган битта маданият ҳукмрон бўлиб қолмайдими? Умуман, дунёнинг тараққиёти, инсониятнинг ривожини учун битта муштарак маданият бўлгани яхшими ёхуд ҳар қайси миллий маданият ўзининг етакчи сифатларини йўқотмагани, чамандаги турфа гуллар каби, ўз кўрки ва ифорини сақлаган ҳолда мустақил ривожлангани маъқулми? Булар муайян маънода риторик саволлардир, яъни уларнинг жавоби олдиндан маълум. Албатта, миллатлар хилма-хил бўлганидек, уларнинг маданияти ҳам ўзаро фарқ қиладиган ва бетакрор бўлмоғи керак. Маданиятларнинг бойлиги ва турфа хиллиги ҳаётнинг кўрки, цивилизациянинг буюк ютуғи, яратганнинг тенгсиз мўъжизасидир. Модомики шундай экан, нима учун бу масалани таъкидлаб, унга эътиборни тортиш лозим бўлиб қолди?

Гап шундаки, бугун Фарбдаги айрим сиёсатчилар нима учундир инсониятнинг бундан буёнги тараққиёти яхлит бир маданият асосида кечишини истади. Баъзилари эса айрим ҳолларда турли маданиятлар ўртасида пайдо бўладиган зиддият ва келишмовчиликлар сабабини уларнинг хилма-хиллиги ҳамда бетакрорлигидан деб билади. Шунинг учун

ошкора бўлмаса-да, зимдан барча маданиятларни ягона маданиятга бирлаштиришга интилади. Масалан, рус олими, академик Моисеев, сиёсатшунос С.Тўраев Шарқ маданияти Оврүподан ортда қолаётганини қайд қилади ва бу масалада Фарбга етиб олишни маслаҳат беради. С.Тўраев “Шарқ маданияти” деганда асосан Марказий Осиё халқларини назарда тутаетганини пайқаш қийин эмас. Чунки Шарқ оламидаги япон, хитой, ҳинд ва форс маданиятларини замонавий тараққиётдан орқада қолган деб бўлмайди. Чунки миллий ўзлигини деярли барча соҳаларда яққол намоён этган бу маданиятлар айрим масалаларда ҳатто Оврүподан ҳам илгарилаб кетгани ҳеч кимга сир эмас. Шундай экан, “қолоқлик” деган даъвога нишон бўлиб асосан Марказий Осиё мамлакатлари қолади. Хўш, муаллифнинг назарида, бундай орқада қолиш нималарда кўринади? С.Тўраевнинг таҳлилидан англашиладики, инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликлари масаласида Фарб анча илгарилаб кетган-у, Шарқ орқада қолган эмиш, шу борада у Фарбни қувиб етмоғи лозим экан.

Умумбашарий тараққиёт, миллатларнинг маданий тақдири каби ўта муҳим ва нозик масалага бундай бирёқлама, юзаки қараш, афсуски, турли сиёсатчиларнинг асарлари ёхуд нутқларида ҳам тез-тез учраб туради. Шу асосда баъзан оғир оқибатларга олиб келиши мумкин бўлган енгил-елпи хулосалар ҳам чиқарилади.

Россия телевидениесининг биринчи канали орқали намоиш қилинадиган “Замоналар” кўрсатувининг яқинда эълон қилинган бир сониди ана шундай ҳолатга гувоҳ бўлдим. Мен бу кўрсатувга бошловчилик қиладиган Познерни таниқли журналист ва сиёсатшунос сифатида ҳурмат қиламан, унинг гапларини ҳамиша диққат билан эшитаман. Кўрсатув Фарб ва Шарқ оламининг ҳозирги муносабатларига бағишланган

эди. Бу гал бошловчининг бир гапини эшитиб ғоятда ҳайрон қолдим.

У мавзу ҳақида сўз очиб, “Бугун Шарқ билан Ғарб ўртасида, мусулмонлар билан насронийлар уруш ҳолатида турибди”, деди. Ва фикрини давом эттирди — “Мен мусулмонларнинг тажовузлари ва таҳдидларини кўрганда, “Калашников”ни ўйлай бошлайман”. Бу гапларни тинглаб, батамом лол бўлиб қолдим — наҳотки, кўпни кўрган тажрибали сиёсатчи Ғарб билан Шарқ муносабатларига “керосин” сепаётган бўлса? Худо кўрсатмасин, масъулиятсизларча айтилган бу гаплардан ёнғин чиқиб кетса, унда ҳўлу куруқ баравар ёниши ҳақида наҳотки жаноб Познер ўйлаб кўрмаган бўлса?! Ислоҳ ғоялари билан ниқобланган айрим экстремистик гуруҳларнинг ҳаракатини бутун мусулмон оламига нисбат бериш ва шунга асосланиб Шарқ билан Ғарб ўртасида муайян кескинликлар бор, улар “уруш ҳолати”да деб хулоса чиқариш ғирт калтабинлик эмасми? Ахир, бундай экстремистик гуруҳлар Ғарбнинг ўзида ҳам кам эмас. Лекин буни рўқач қилиб, Ғарбдаги турли маданиятлар, диний конфессиялар ҳам ўзaro уруш ҳолатида, деб бўлмади-ку?! Шунини унутмаслик керакки, Ғарбда бўлгани каби, Шарқда ҳам бўлган экстремистик кучларни биринчи навбатда мусулмонларнинг ўзи қораламоқда. Чунки ёвузликни ҳар қандай маданият, жумладан, мусулмон маданияти ҳам қоралайди.

Россия Давлат Думаси депутати Владимир Жириновский бўлса, “Мусулмон эркалари аёлларимизнинг иштонсиз юрганини кўриб, нафратланади ва уларни қириб ташлашдан ҳам қайтмайди” деган, ҳақиқий сиёсатчиға ярашмайдиган иғво гаплари билан нафақат Россия, балки жаҳон жамоатчилигини чалғитишга уринди. Шахсан мен мусулмон дунёсининг аъзоси сифатида тўла ишонч билан айтаманки, Шарқ эркалари Оврупо аёллари яланғоч ёки ним-

яланғоч юрганини кўрса, сира нафратланмайди. Лекин мусулмон дунёси (агар тўғриси айтсак, оддий инсоният дунёси) Ғарб ахлоқининг бу жиҳатларини қабул қилолмайди. Мусулмон дунёсининг XX асрдаги буюк мутафаккир мафкурачилари Исмоил Гаспирали ва Маҳмудхўжа Бехбудий ўтган юзйилликнинг бошларидаёқ бу масалада жуда аниқ ва лўнда фикр билдирган. Улар Шарқ олами Овруподан техника ва технология масалаларида жуда кўп янгиликларни олган ҳолда, ахлоқ ва маънавият масаларида Ғарбда урф бўлган “кашфиётлар”ни асло қабул қилолмаслигини таъкидлаган эдилар. Бу ўринда гап фақат исломий шариат қонунларининг бунга йўл қўймаслигида эмас, балки инсонга азал-азалдан хос бўлган, одамни тўрт оёқли махлуқдан ажратиб турадиган энг оддий, энг бирламчи ахлоқ нормалари, ҳаё, уят, андиша, виждон каби тушунчаларсиз маданиятни ҳам, кишилик жамиятини ҳам тасаввур қилиб бўлмаслигида.

Кўпгина Ғарб сиёсатчилари инсон эркинлиги масаласини секс билан боғлайди ва бу борада Ғарб аёлларининг тўлиқ эркинлигини кўп асрлик тараққиёт давомида эришилган ютуқ сифатида таъкидлаб, мақтанади. Лекин шарқона дунёқараш буни қабул қилолмайди. Ахир, секс — икки кишининг ўзарo муштарақ ботиний майли. Шундай экан, уни шахарнинг энг катта майдонида қондирш шарт эмас. Иккинчидан, вафо, садоқат, эр ва хотин ўртасидаги ўзарo хурмат каби ахлоқий-маънавий қадриятлар ҳар бир шахс ҳаётига шойисталик бахш этгани каби, оилани мустаҳкамлашда ҳам муҳим омил бўлади. Оила эса жамият мустаҳкамлигини таъминлайди. Оиласиз, ўзарo муҳаббат ва садоқатсиз жамият фақат эркак ва аёл ўртасидаги жирканч муносабатлар йиғиндисиға айланиб қолади. Эҳтимол шунинг учундир, атоқли немис файласуфи Шопенгауэр шахвоний майлни қондирса ҳам, қондирмаса ҳам бўлавера-

диган инсоний эҳтиёжлар сирасига киритади. Хуллас, жаноб Жириновский Фарб аёлларининг хавфсизлигидан хавотир олмаса ҳам бўлади. Бундай ҳолларда мусулмонлар гуноҳу савобни ҳар ким ўзи қилади, ҳар кимнинг мункар накири бошқа деб жавоб беради.

Кейинги вақтларда Фарб сиёсатчилари Шарқнинг ва биринчи навбатда ўзбекларнинг тараққиётда орқада қолгани тўғрисида мутлақо мантиққа зид гапларни айтаётганига гувоҳ бўляпмиз. Чунончи, яқинда Тошкентда бўлган семинарлардан бирида сўзга чиққан Фарб мутахассиси ўзбеклар ўртасида мустаҳкам томир отган таомил, яъни катталарни ҳурмат қилиш одатини қолақлик сабаби сифатида таъкидлади. Авваламбор, юртимиз иқтисодий жиҳатдан ҳали тўлиқ кучга тўлиб улгурмаган бўлса-да, лекин маданият ва маънавий бобида бошқалардан илғор бўлса илғорки, асло кам эмас. Ана шундай маънавий юксакликнинг асоси эса бизнинг ахлоқимиз, жумладан, ёши улуғларни, кўпчиликнинг хоҳиш-иродасини ҳурмат қилиш каби фазилатларимиздадир.

Хуллас, ҳақиқий ислом билан бу муқаддас дин ниқобидаги бузғунчи кучларни фарқлай олмайдиган айрим Фарб сиёсатчилари турли ифвою бўҳтонлар орқали ўзларини қаҳрамон қилиб кўрсатишга уринмоқда. Ёки улар ислом дунёси билан бошқа дунё ўртасида ҳар хил низолар чиқариб, бу тегирмонга онгли равишда сув қуймоқда. Лекин бундай хатарли ўйин кимга керак? Эҳтимол, даҳшатли қонли можаролар, жанги жадаллар кимларгадир мўмай даромад келтирар? Аммо миллионлаб одамларнинг тинчлиги, ҳеч қандай бойлик билан ўлчаб бўлмайдиган ҳаёти эвазига даромад орттирадиган кимсаларнинг ўзини тийиб қўйиш фурсати етмадими? Ахир, дунё урушлар гирдобидида қоладиган бўлса, инсонларнинг қайси дин ёки миллатга мансублигига қараб ўтирмайди — бу бало ҳаммани бирваракайига

домига тортиб кетади. Шундай мураккаб шароитда халқлар барчаси дастлаб бир ота-онадан бунёд бўлганини англаб, янада аҳил ва жипс бўлиб, асрлар давомида шаклланган менталитетидаги юксак фазилатларини кўз қорачигидай асраб қолмоғи, ташқаридан келадиган ҳар қандай зарарли таъсирлардан сақланмоғи керак. Афсуски, ҳозир баъзи ёшлар ўртасида ўз миллий қадриятларига эътибор бермай, бутунлай Фарбга ўгирилиб кетиш ҳоллари ҳам йўқ эмас. Албатта, бунда ёшларнинг қалби ва онгини эгаллашга қаратилган ғоявий ва ахборот хуружлари ҳам таъсирини кўрсатмоқда. Бундай хуружларга қарши оммавий ахборот воситаларимиз мунтазам кураш олиб бориши зарур.

Лекин аксарият оммавий ахборот воситалари бу вазифани чуқур ҳис этаётгани йўқ. Айниқса, турли телеканаллар энгил-елпи қўшиқ ва рақслар, муסיкий ижроларга тўлиб кетганки, уларни ҳар нарса деб аташ мумкин, бироқ санъат асари деб бўлмади. Бўларбўлмас қийшанглашлар, сирли муқом ва кўз сузишлар, эротик қилиқларнинг қандай тарбиявий аҳамияти бор? Менимча, кишида фикр уйғотмайдиган, покиза туйғуларни тарбияламайдиган бу “оммавий санъат” номатлуб хирсни уйғотиш, яъни ёшларни бузишдан бошқа нарсага ярамайди.

Намойиш қилинаётган фильмларни оладиган бўлсак, уларнинг 90 фоизиди фақат ур-йиқит, тепиш, каллакесарлик, хуллас, зўравонлик мафкураси тарғиб этилади. Бундай фильмларда фақат биллаклари кучга тўлган зўравонларгина ҳаётнинг эгаси бўлади, қолган майдачуйдалар уларнинг хизматини қилмоғи керак, деган ғоя асосий ўрин тутаети. Бу фильмларнинг ҳаммаси бир-бирига ўхшайди. Баъзан ҳиндчами, америкачами — битта-яримта эски фильми кўриб қолсангиз, уларда ибратли ва эсда қоладиган лавҳалар, ҳақиқий қаҳрамонлар орқали эзгу ҳис-туйғулар ва

олижаноб фазилатлар улуғланишини кўриб, ҳозир экранларни тўлдириб ташлаган “жангарилик” ёки “жосусбозлик” “жанри”даги асарлар ёшларнинг онгини захарлаётганидан ўкинаси.

Бугунги кунда китоб расталарини босиб кетган хорижий адабиёт намуналарининг ҳаммаси ҳам ўқишга арзийдиган китоблар эмас. Кейинги ўн йил ичида китоб дўконларида Жек Коллинз каби ёзувчиларнинг ўнлаб асарлари пайдо бўлди. Улар дастлабки саҳифасиданоқ шахвоний лавҳалар билан бошланиб, охиригача ахлоқий бузуқлик ғояларини тарғиб этади. Уларнинг қаҳрамонлари актрисалар, режиссёр ва гангстерлар бўлиб, ҳаммаси фахш, зўравонлик билан юқори рутбаларни эгаллайди, уларнинг ҳаётида ибрат у ёқда турсин, ҳатто “йилт” этган нур йўқ. Бундай асарларни кўрганда, наҳотки, Америка жамиятида бугун ҳайвоний ҳирсни қондиршдан бўлак ташвиш бўлмаса? Наҳотки улар ҳаётда ҳар куни пайдо бўладиган ўнлаб жиддий муаммолар ташвишидан холи бўлса, дегаан саволлар кўнглингизни ғаш қилади.

Албатта, Американинг бугунги ҳаёти секс ва майхўрлик, маишат ва бузуқликдан иборат эмас. Менинг анча-мунча америкалик танишларим бор. Улардан сўрасам кулиб елка қисишади, “Бизда бунақа фильмларни кўрсатишга ҳеч қачон рухсат беришмайди”, дейишади.

Америка шаҳарларида ахлоқ масалаларига ҳам қаттиқ қаралади. Кўчакўйда билиб-билмай бирон хушрўй аёлга бошқача кўз ташлаб қўйсангиз ва ўша хоним устингиздан “менга шилқимлик қиляпти” деб арз қилса борми, полициячи шу заҳотиёқ сизни маҳкамага олиб кетади. У ерда қаттиқ жазоланишингиз муқаррар. Савол туғилади: ундоқ бўлса, уларнинг ўқийдиган китоблари бошқача экан-да? Бизда сотиладиган ёки кўрсатиладиган асарлар эса

ўзининг истеъмолчилик ҳуқуқи, инсонлик шаъни ва гурурининг кўп ҳам фарқига бормайдиган диди, тафаккур даражаси паст одамларга мўлжалланган ёки уларнинг дидини бузадиган асарлар экан-да?!

Шундай ҳолатларга дуч келганимда мени бир нарса қийнайди — биз яхши ниятлар билан маънавиятимизни юксалтириш учун миллиард сўмлаб маблаглар сарфлаймиз, кўп саъй-ҳаракатлар қиламиз, лекин тунги дискотека ва ресторанларда, интерклублардаги маишатлар оқибатида бу пулларнинг самараси сувга оқиб кетгандай бўлади.

Менинг назаримда, маданиятимизнинг тўғри ва самарали юксалиши учун бугун биз шундай зарарли мафкуравий иллатлардан холи бўлмоғимиз керак.

Шундай қилиб, аён бўладики, ҳозирги Фарб маданиятининг тижорат, бойлик орттириш билан боғлиқ катта бир қисми чуқур таназзулни бошдан кечирмоқда. Бу ўринда мен ваҳима қилаётганим йўқ. Фарб маданиятининг бугунги аҳволини ич-ичидан жуда яхши биладиган мутахассислар ҳам бот-бот шу фикрни таъкидламоқда. Жумладан, швейцариялик таниқли адиб Фридрих Дюрренмат “Ҳалокат” асари персонажи тилидан бундай мулоҳазани билдирган: “Бизнинг цивилизациямиз иймонли насронийлик руҳини, ҳар қандай маъно ва мазмунини кун сайин тобора кўпроқ йўқотиб бормоқда. У том маънода хаос салтанатига айланиб бормоқда. Бу салтанатда эса одамзод йўлчи юлдузсиз қолган. Натижада инсон ҳаётида саросима бошланган. У ёввойилашишга юз тутган. Зўравонлик ҳукм сурадиган, чинакам маънавиятдан анча маҳрум бўлган бир муҳитга тушиб қолган”.

Менимча, Фарб цивилизациясига бундан аниқроқ таъриф бериш мушкул бўлса керак. Шубҳа йўқки, унинг ютуқларидан баҳраманд бўлишда Ф.Дюрренмат айтган салбий жиҳатларни асосий

ўринга қўймасдан, ҳақиқий инсоний қимматга эга бўлган хусусиятларига эътибор қаратиш лозим.

Бу сатрларни ўқиган одам “Ўх-хў, жаноб муаллиф Фарб маданиятини танқид қиламан деб, ўзимизнинг маданиятни жуда осмонга чиқариб юборибдику!” дея ранжиши мумкин. Йўқ, мен уни идеаллаштирганим ҳам, кўкка кўтариб мақтаганим ҳам йўқ. Аксинча, бизнинг бугунги маданиятимиз бир қатор юксак фазилатлари билан бирга, айрим нуқсон ва камчиликларга ҳам эга экани, айниқса, Фарб маданиятини ўрганиш, ундан нимани олиш мумкину нимани олиш мумкин эмаслигини аниқ англаб етишда ўз позициясини бой бераётганини тушунтиришга ҳаракат қилдим. Бу ўринда миллий маданиятимизда тез-тез учрайдиган ва турмушимизни кўнгилдагидек уюштиришга жиддий халақит берадиган бир нуқсон ҳақида ҳам тўхталиб ўтмоқчиман. Бу — вақтни тўғри идрок этиш ва қадрлаш масаласидир. Афсуслар бўлмайди, дунёдаги энг қимматли ва ноёб бойлик бўлмиш вақтни биз муносиб қадрлашни билмаймиз. Ахир, вақт дегани, биринчи навбатда, умр дегани. Умрни ортга қайтариб бўлмагани каби, вақтни ҳам қайтариб бўлмайди. Одам ўзига берилган, айтилик, 60 йиллик умрни тўлиқ 60 йил қилиб ўтказиши ёхуд уни мазмунсиз ўтказиб, ҳавога совуриши мумкин. Ҳаётда шундай одамлар бўладики, 60 йил ичида 70-75 йилга, балки ҳатто асрларга арзигулик умрни яшаб ўтади. Бу одамнинг ақл-заковати, ҳаётий принциплари ва умумий маданий савиясига боғлиқ. Биз ўзимизнинг вақтимизни беҳуда совурганимиз етмаганидек, кўпинча дўстларимиз ва қариндош-уруғларимизнинг вақтини ҳам қадрламаймиз. Бирор дўстимизни кўриб келиш баҳонасида айна иш пайтида уйига ёки идорасига борамиз. Бекорга гап сотиб, унинг вақтини ўғирлаймиз. Вақти ўғирланаётган

одам эса ўзбекчилик қилиб, бир нарса дейишга ботинолмайди. Мажлисларимиз-чи? Беш дақиқада ҳал қилиш мумкин бўлган масалани 1,5-2 соат муҳокама қиламиз. Иш вақтида эса гурунглашиб ўтириб, яна қанчадан-қанча вақтни беҳуда совурамиз. Буларнинг бари, юқорида айтганимиздек, андишасизлигимиз ва маданий савиямизнинг пастлиги туфайли содир бўлади. Биз фақат каллайи саҳарлаб тортиладиган ошларгагина аҳиллик билан борамиз. Бошқа кўп масалаларда эса бошимизнинг қовушиши қийин. Аҳиллик талаб қилнадиган вазиятда, ҳатто инсоний бурчимизни бажариш лозим бўлган энг оддий шароитда ҳам индамай, томошабин бўлиб тураверамиз. Бундай ҳолларда раҳбарлик родини эгаллаб олган биронта олғир одам бутун жамоа аъзолари устидан ўз ҳукмини юритаверади, биз эса уни тартибга чақиришга кўрқамиз. Умуман, ўзбекларнинг миллий маданиятида андиша билан кўрқоқлик, одоб билан итоаткорлик ёнма-ён юради. Шунинг учун ҳам бизни баъзан қўйдек ювошлигимиз учун мақтаб қўйишади. Биз эса хафа бўлиш ўрнига мутеликни одатга айлантириб оламиз.

Бу иллатларнинг илдизи анча чуқур, улар кечагина пайдо бўлиб қолгани йўқ, балки анча асрлардан бери қон-қонимизга сингиб келмоқда ва олға силжисимизга жиддий халақит бермоқда.

Бугунги маданиятимизнинг ривожини билан боғлиқ яна бир муҳим масала бор. Бу — китоб масаласидир. Китоб — маданий ҳаётда нечоғлиқ катта ўрин тутишини махсус тушунтириб ўтиришнинг ҳожати бўлмаса керак. Яқин-яқинларда ҳам китоблар 60 минг, 100 минг ададда чоп этилар ва бир-икки йил ичида сотилиб кетарди. Бундай китоблар ўқувчилар ўртасида қўлма-қўл ўқилар, улар тўғрисида қизгин баҳслар бўларди. Афсуски, ўтган асрнинг ўрталаридан бошлаб китоб ўзининг жамият ҳаётидаги

етакчи ўрнини йўқотиб қўйди. Бунга, биринчи навбатда, ижтимоий ҳаётдаги алғов-далғовлар сабаб бўлди. Ҳозир эса китобларнинг кам тарқалаётганига моддий омилларни сабаб қилиб кўрсатишмоқда. Лекин бу унчалик тўғри бўлмаса керак. Китоб яхши бўлса, китобхон, нархидан қатъи назар, бугун ҳам уни сотиб олмақда. Масалан, “Саодатга элтувчи билим” китоби ўн минг сўмдан ортиқ бўлишига қарамай, қисқа фурсатларда сотилиб кетди. Ҳозир уни одамлар кундузи чироқ ёқиб қидриб ҳам топа олмаяпти.

Китоб чиқариш ишларининг ўзи ҳам сусайиб кетди. Кўпгина нашриётлар қўлёзмасини қўлтиқлаб кириб келган муаллифни кўриши билан “қанча тўлайсиз?” деб унинг моддий имкониятини суриштиради. Бундай ҳол эса кўпинча сифатсиз китобларнинг ҳам чиқиб кетишига сабаб бўлмоқда. Бугунги китоб дунёсида том маънода иш юритиб турган иккита нашриётни кўрсатиш мумкин. Булар — “Шарқ” концерни ва “Маънавият” нашриёти. Улар бир неча йилдан бери хайрон қоладиган изчиллик билан яхши-яхши китобларни чоп этиб келяпти. Бу эса одамлардаги китобга бўлган эҳтиёжни, бир қадар бўлса-да, қаноатлантириб турибди. Айни чоқда китоб савдосининг буткул издан чиқиб кетганини айтиш керак. Тошкентда ва бошқа шаҳарлардаги машҳур ва муҳташам китоб дўконлари ёпилиб, уларнинг ўрнига қандайдир ташкилот ва офислар ўрнашиб олди. Китоб дўконларига эса бирор универмагининг зинаси тагидан жой берилмоқда.

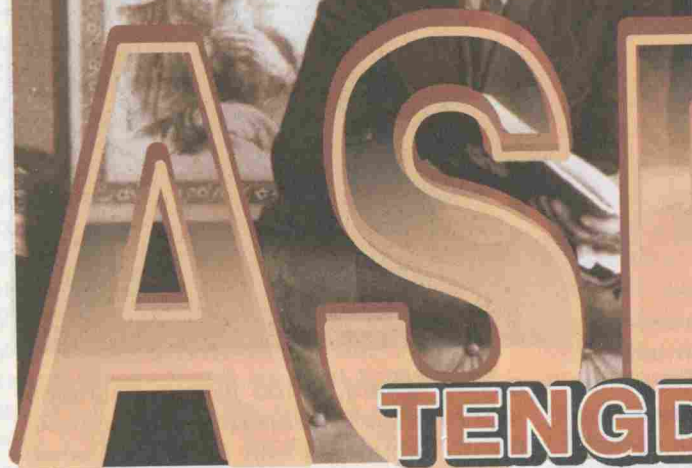
Бунинг устига, китоб дўкони пештахталарига қишлоқ хўжалиги ёхуд саноатнинг бирор тармоғига оид эски рисоалардан қўйиб қўйишади. Буни “китоб савдоси” деб атаб бўлмайди. Бу — китобни ҳақорат қилишдан ўзга нарса эмас.

Ахир, ёшларимиз маданият алифбосини нимадан ўқиб-ўрганади? Дейлик, бирор вилоят ёки олис туманда яшайдиган одамлар керакли китобни олгани Тошкентга шунча йўл босиб келиши керакми? Китоб умуман йўқ бўлса ёки етарли бўлмаса одамларнинг умумий савиясини қандай кўтарамиз?

Кўриниб турибдики, экология соҳасидаги муаммолар қай даражададир маданият соҳасида ҳам пайдо бўлмоқда. Шу боис маданият ва экология масаласи жуда жиддий эътибор билан қарашни, бу борада ҳамма зиёлилардан уюшган ҳолда изчил иш олиб боришни талаб қилади.

БУЮКЛИК ТИМСОЛЛАРИ

Наим КАРИМОВ

ASR TENGDOSHI

Йил тўрт фаслдан иборат. Баҳордан кейин ёз, ёздан кейин куз, ундан кейин эса қиш келади. Инсон умри ҳам табиатнинг ана шу темир қонунига бўйсунган. Агар болалик ва ёшлик йилларини баҳорга менгзасак, ёз унинг шаклланиш, ижодий тўлишиш ва дастлабки тансиқ меваларини бериш палласидир. Кузда инсон зоти ҳам камолот босқичига эришади, ҳам дастлабки талофат аламларини тотади...

Бу йил туғилган кунига 100 йил тўлган Ойбекнинг умри ҳам ана шу зайлда кечган. Лекин у Чўлпон ва Фитратлар отилган ҳамда номларига қора бўёқ суркалган даврда яшагани сабабли ҳаётлик чоғида ҳам, кейин ҳам ўзининг муносиб баҳосини топмади. Тўғри, у ҳаётлигида мафтункор ижодий фаолияти учун турли унвон ва мукофотларга сазовор бўлди. Бу унвон ва мукофотлар бошқа ҳар қандай ижодкор учун турли ҳужумларга қарши қалқон бўлиши мумкин. Аммо Ойбекка қарши кураш, уни қатағон этиш истаги юқоридан идора этиб турилгани учун бадхоҳлар бу қалқонни парча-парча қилиб, улуғ ўзбек адибини 46 ёшида, ижод булоғи авжи қайнаган чоғида бир умрга тўшакбанд этдилар. Ойбек тили ва кўли қаттиқ шикастланганига қарамай, марҳум устозлари учун ҳам сўнги нафасига қадар тинмай ижод қилди.

Бундай улкан сиймоларни халқ юз-икки юз йилда яратади. Бироқ, “Табиатдан меҳр-эҳсон кутмаймиз” сўзлари шиор қилиб олинган замонларда ҳаётнинг бу азалий қонуни билан ким ҳам ҳисоблашарди! Ойбек сингари улуғлар ортидан тош отишни обрў қозонишнинг осон йўли деб ҳисоб-

лаган кимсалар адиб вафотидан кейин ҳам у ҳақда турли-туман фикс-фужурларни бичиб-тўқидилар...

Аммо Навоий сингари буюк устозлари ҳузурига борган Ойбек бугунги ва келгуси авлодларга бадийий ва илмий тафаккур ёғдуларини ҳамон сажийлик билан сочиб турибди.

1

Оврупода ҳам, Шарқда ҳам илмий шеърият деган тушунча бор.

Ойбекнинг шеърий ижоди шаклланган 20-йилларда ажойиб рус шоири Валерий Брюсов туфайли “илмий шеърият” умуминсоний шеъриятнинг муҳим бир тармоғи сифатида адабиёт ихлосмандларининг диққат-этиборини қозонган. Шу даврда фан ва техникани ривожлантирмай туриб, “янги ҳаёт”ни барпо этиш мумкин эмас, деган фикр кенг тарқалиб, шўролар жамиятида катта акс садо берган. Бу фикр, бошқа илғор ёшлар қатори, Ойбекнинг ҳам дилига яқин бўлгани учун у илм-фанни тарғиб қилувчи бир қатор шеърлар ёзган. Ойбекнинг бундай шеърлари ўзбек адабиётида “илмий шеърият”нинг дастлабки намуналаридан эди.

Агар Ойбекнинг 30-йиллар аввалида ёзган “Фикр”, “Фанга юриш” сингари шеърларини ўқисак, 26 яшар шоир ҳали халқ ҳаёти ва онгини диний бидъат ва хурофот ўргимчаклари ўраб турган бир вақтда фикрнинг, фаннинг ижодкор кучини нечоғлиқ катта ишонч билан тасвирлаганидан ҳайратга тушамиз.

Шоир шу шеърларининг бирида Фикрга мурожаат этиб, бундай ёзган:

*Бир колба ичида биқиниб, яна
Йилларча ишлайсен жасурлик билан.
Сирлар ўлкасида олтин машъала —
Ёндириб, жаҳонга нурлар сепасан...*

*Эски ҳақиқатлар харобасидан
Юксалиб, қурасан фан саройини.
Йиқасан баъзида бир ҳамла билан
Минг йиллик даврнинг эътиқодини...*

20-30-йилларда янги ўзбек фанига тамал тоши қўйилди. Замонавий фанлар ва уларнинг кейинчалик кенг қанот ёйган тармоқлари вужудга келди. Ойбек ана шу жараёнда оддий шоир эмас, балки кишилик жамиятининг иқтисодий тараққиёт қонунларини, жамиятдаги иқтисодий муносабатлар табиатини пухта ўрганган ижодкор сифатида шаклланди. У янги тарихий давр тақозоси билан майдонга келган, шу даврнинг иқтисодий асосларини яхши билган ва ўз билимидан адабий ижодида маҳорат билан фойдаланган шоир ва ёзувчи эди.

2

Ойбекнинг “Қутлуғ қон” романига қадар ўзбек романнавислик мактабида кўплаб йирик асарлар яратилган деб бўлмайди. Бу даврда Абдулла Қодирийнинг икки машҳур асаридан ташқари, Садриддин Айнийнинг “Қуллар”, Аб-

дулла Қаҳҳорнинг “Сароб” сингари бармоқ билан санарли романларигина пайдо бўлган, холос. “Қутлуг қон” бу асарлардан кескин фарқ қилувчи, ўзбек романнавислик мактабини нафақат янги тарихий роман жанри билан бойитган, балки, биринчи навбатда, Биринчи жаҳон уруши давридаги ўзбек халқи ҳаётини бадиий таҳлил этган, илмий ифода билан айтсак, шу даврдаги ўзбек жамияти анатомиясини шафқатсизлик билан очиб берган асардир.

Биз бу асарни ўқиганимизда Ойбекнинг улкан бадиий маҳорати билан бирга унинг тасвир этилган давр ҳаётини иқтисодчи олим сифатида ҳам чуқур ўргангани ва бадиий таҳлил қилиб берганини яққол кўрамиз.

Шундай романлар борки, уларда тасвир этилган қаҳрамонларни бошқа тарихий даврларга бемалол кўчириш мумкин. Бундан мазкур асарлар заррача ҳам ютқазмайди. “Қутлуг қон”, шу тоифадаги асарлардан фарқли ўлароқ, XX асрнинг ўнинчи йиллари билан, Ўрта Осиёга кириб келган рус капиталига қарши миллий сармоядорлар авлодининг пайдо бўлиш тарихи билан узвий боғлиқ асардир.

Оддий китобхон учун бу асарда муҳаббат мавзунинг мастона тасвирлари муҳим. У Йўлчи билан Гулнорнинг ишқий муносабатлари тасвирланган саҳифаларни зўр ҳаяжон ила ўқийди. Айни пайтда Йўлчининг Мирзакаримбой ва бошқа қаҳрамонлар муҳитида кечган ҳаёти бу китобхонга зерикарли туюлиши мумкин. Аммо ёзувчининг асосий мақсади бош қаҳрамонларнинг бахтсиз севгисини тасвирлаш эмас. Муҳаббат мавзуи Ойбек учун, агар таъбир жоиз бўлса, ўзига хос бир “гарнир”. У ана шу хуштаъм “гарнир” ёрдамида тарихнинг бурилиш нуқтасида халқнинг бир-бирига зид икки ижтимоий қатламга ажралиб кетишини кўрсатиш, шу аччиқ муаммо “гўшт”ини унга “едириш”дир. Ойбек XX аср бошларида кўзга ташланган ана шу муаммони бир оила — Йўлчи оиласи тақдири орқали ёритади.

Йўлчи — Мирзакаримбойнинг жияни. Унинг онаси Хушрўйбиби эса, Мирзакаримбойнинг туғишган синглиси. Аммо янги тарихий-ижтимоий даврнинг тақозоси билан Хўжакент қишлоғида истиқомат қилган Хушрўйбибилар оиласи қашшоқлашган бўлса, Мирзакаримбой, аксинча, Тошкенти азимнинг манман деган бойларидан бирига айланади. Шунинг учун ҳам отаси вафоти олдидан бир парча ерини ҳам сотиб, ночор аҳволга тушган Йўлчи, онасининг маслаҳати билан, бадавлат тоғаси ҳузурига мадад излаб келади. Бу, ўша замонда, шарқона қариндош-уруғчилик удумларига кўра, гурбатли вазиятдан чиқишнинг бирдан-бир йўли эди.

Аммо бойлик жамиятдаги ҳал қилувчи омилга, асосий қадриятга айланган бир даврда қариндош-уруғчилик муносабатлари ҳам жамиятнинг шу қонуни асосида ўзгарган, ўзининг азалий кучини йўқотган эди.

Мана, Йўлчи тоғаси қошида мўлтираб ўтирибди:

“Чол ўтмишни эслади. Йўлчи ўз онасидан юз марталаб эшитган гапларни ҳикоя қила бошлади, яъни опасидан икки ёш қиз етим қолгани, улардан Хушрўйбиби ўз отаси тарбиясида қолиб, унинг синглиси Ойимбибини Мирзакаримбой ўзи тарбия қилиб, нақ эрга бериш олдида вафот этгани, Хушрўйбибининг толеи пастлик қилиб, ота ўлгандан сўнг амакилари қишлоққа, Шералига эрга берганликлари ва ҳоказони сўзлади. Сўнг чол сукутга ботди, кичкина, лекин ҳали тетик кўзларини мудроқ босган

одам каби, секингина юмди. У ҳозиргина ёдига олган қишлоқи Хушрўйбинини ҳам, унинг камтарин, меҳнаткаш марҳум эрини ҳам, кутилмаган вақтда йўқлаб келган бу арслондай қишлоқи жиянчани ҳам унутган, унинг фикрини ёлғиз ўз ишлари ишғол этган эди. У банклар орқали ўз рақибларига қарши олиб бормоқчи бўлган сирли ишларни, ўз қарздорларига қандай муомала ва муносабатда бўлишни ўйлар эди...”

Биз ана шу тасвирнинг ўзиданоқ Йўлчи билан Мирзакаримбой бир оиланинг эмас, балки бошқа-бошқа оламнинг фарзандлари эканини, уларнинг ўзаро яқинлашиши маҳоллигини сезамиз.

Мирзакаримбой шу дақиқада ўз “дарди”, ўз хаёли билан банд экан, Йўлчи тоғасининг чеҳрасини, у яшаётган манзилни, ичкари ҳовлидан чувиллашиб чиққан болаларни кузатади. Тўғрироғи, адиб “пайдан фойдаланиб”, бизни Мирзакаримбой ва унинг ҳовли-жойи билан таништиради. Яна ҳам тўғрироғи, биз Мирзакаримбойни ҳам, унинг ҳовли-жойию ичкаридан чувиллашиб чиққан болаларни ҳам Йўлчининг нигоҳи орқали кўрамиз. Ойбек бу ва бундан кейинги кўпгина ўринларда бизни воқеалар ва кишиларга Йўлчи назари билан қарашга мажбур этади.

Ночор бўлса-да, ҳар қалай жияни эмасми, Мирзакаримбой Йўлчининг олдига нонни ушатиб, патнисни суриб қўяр экан, бундай дейди: “Ол, жиян, йўл юриб келгансан. Бир парча ерларинг борлигини эшитар эдим, қўлларингдами?”

“Мирзакаримбой, — адибнинг изоҳ беришича, — ерга ўч одам эди. Ерлисувли одамлар қандай бўлмасин бир сабабдан қийналиб қолсалар, дарров уларнинг пинжига тиқилар ё ўртага киши қўйиб, ерни тезроқ ўз қўлига ўтказишга тиришар эди”. Шунинг учун у жиянининг бир парча ерни ҳам асрай билмаганини эшитиб, ўзининг машҳур сўзларини айтади: “Чакки бўлибди, жиян. Ер сотган эр бўлмайди, эр ер сотмайди. Мана бу гапнинг маъзини чак... Ер сотганларнинг кўпини кўрдик, ахири гадой бўлади. Тўғри, ерни пулга сотадилар, нақд пулни жарақ-жарақ санаб оладилар. Пул — ҳамма нарсанинг отаси. Пул — белга қувват, бошга тож. Пулдор одам — қанотли одам, бу қанот билан мағрибдан машриққача учасан, ҳар ерда ошна-оғайни, дўст-ёр топасан... Пулдор одам Маскавгача, Варшавгача боради. Пулсиз одам ўз жойидан бир қадам силжисин-чи! Бе!.. Пул шундай азиз нарса, жиян...”

Мирзакаримбойнинг бу сўзлари хусусий мулкни, бойликни рад этган, асосий шиорларидан бири “Йўқолсин бойлар!” сўзлари бўлган шўро ҳокимияти даврида инсоний қиёфасини йўқотган, пулга ҳирс қўйган, очкўз кишининг сўзлари сифатида талқин этилиб келди. Шўро ҳокимияти билан бирга унинг иқтисодий-ижтимоий фалсафаси ҳам тарих галвиридан тушиб қолган ҳозирги даврда эса пулга, мол-мулкка, бойликка муносабат тубдан ўзгарди. Ана шу ўзгаришлар даври мирзакаримбойларни жамият тараққиётига таъсир ўтказа оладиган куч сифатида тарих саҳнасига олиб чиқди.

Тўғри, бугунги мулкдорлар пулга шу қадар сиғиниб, унга ошкора ҳамду сано ўқимасалар керак. Аммо бу ҳол Мирзакаримбой руҳиятининг бугунги мулкдорлар руҳиятидан кескин фарқланишини мутлақо англамайди. У, айниқса, қуйидаги сўзлари билан бугунги мулкдорларга устоз бўлиши мумкин:

“Лекин пулни жуда мақтаб юбордим, шошма, ерда ҳам хосият кўп. Ер туғади. Ерга чўпни тиқиб қўйсанг, кўкариб, қулоч сигмас дарахт пайдо бўлади. Пул-чи? Пул ҳам туғади. Жуда кўп туғади, тез туғади. Айниқса, бу замонда пул сертухум бўлиб кетган. Аммо, пулни тутиш қийин; еб, ичиб қўйиш жуда осон. Пул асов қушга ўхшайди, сал бўш тутдингми, қўлингдан учади-кетади. Ер ҳам туғади, ҳам пулга кишан солади. Ер олган кўкаради, ер сотган қурийди. Мана бу гапнинг мағзини чақ, жиян!”

Ойбек Мирзакаримбойнинг бу сўзлари билан ҳар қандай жамият, бинобарин, шу жамиятда яшаётган кишилар тараққиётининг иқтисодий асосларини нафақат адиб, балки, энг аввало, иқтисодчи мутахассис сифатида очиб ташламоқда.

Пул эмас, балки ернинг бирдан-бир қадрият эканини халққа биринчи бўлиб жаҳид ёзувчи ва публицистлари тушунтирмоқчи бўлганлар. XX асрнинг ўнинчи йилларида Туркистоннинг чекка вилоятларига темир йўл келиши муносабати билан ернинг нарх-навоси бир оз кўтарилган. Шунда содда халқ кўзига ортиқча кўринган ерини дуч келган кишига сота бошлаган. Убайдулла Хўжаев ва Чўлпон сингари жаҳидлар охир-оқибатда халқни қашшоқланишга олиб борувчи бу ҳолатдан ташвишга тушиб, келажақда нарх-навоси ўн карра, йигирма карра ошиши аниқ бўлган ерни сотиш нафақат фарзандлар, балки неварачевараларнинг ҳам туз-насибаларини қирқиш билан баробар, дея бонг урганлар ўшанда. Негаки, ота-боболардан мерос бўлиб келаётган ерда авлодларнинг ҳам насибаси бор.

Ойбек халқ манфаати йўлида жон куйдирган буюк устозларининг бу саъй-ҳаракатларини яхши билган.

Ер, Ойбек назарида, ватаннинг бир парчаси. Ери бор инсоннинг ризқ-насибаси муҳайё. Ер — туганмас хазина.

Кези келганда шуни айтиш жоизки, Ойбек 1942 йил баҳорида, урушнинг айна долзарб кунларида Шимолий Тошкент канали қурилишига ижодкор сифатида сафарбар этилган эди. Ер тўғрисида шундай фикр билан тўйинган адиб канал қурилишини олқишловчи шеърни эмас, балки ўзининг ерга бўлган меҳрини ифодаловчи бундай сатрларни ёзган:

*Кўксимдаги севинч шунча зўр,
Думалаймен далада танҳо.
Гоҳ тентираб кетамен узоқ,
Ерни қучиб ўпамен гоҳо.*

*Қир, тепалар, адирлар чаман,
Кўклам ёйган ҳар ерда гилам.
Олтинланган хушёқар ҳаво,
Шўх, маст шамол тинмайди бир дам.*

*Турналарнинг қоп-қора ипи
Жилпоқланиб кўкда сўнар жим.
От кишнаши хусн далага,
Гувиллайди сойда сув лим-лим...*

У Она ер бағрида, турналарнинг “қоп-қора ипи”ни кузатиб ётган шоир шундай тўлқинли бир ҳолатда эдики, у ҳатто бир кун келиб ана шу замин бағрига сингиши мумкинлигини, кутилмаганда, ҳаётининг бахтли дақиқасидек некбин бўёқлар билан тасвирлайди. Шеър бундай сатрлар билан ниҳояланади:

*Танҳо кезиб, мирқиб думалаб,
Соғинч билан ерни ўпамен.
Деймен: кўп соз, меҳрли она,
Қучоғингга бир кун қайтамен...*

Ойбек учун ер *Ватан* тушунчасидан асло ажралмайдиган ана шундай муқаддас қадриятдир.

Адиб ҳозирги Миллий театр биносининг шундоққина орқасида жойлашган Говкуш маҳалласидаги торгина бир ҳовлида дунёга келгани, сўнг Тошкент ва Ленинграддаги ўқув юртлари ётоқхоналарида яшагани учун бир парча ери бўлишини дил-дилидан орзу қилган. 1934 йили қайсидир бир тўплами нашр этилиб, кўли хийла пул кўргач, Тахтапул Оқтепасидан боғ сотиб олган. Ва шу боғда шийпон қуриб, шийпон атрофига райҳону жамбиллар экиб, гуллаб-яшнаган жажжигина ватанида яшай бошлаган. Бу — адиб ҳаётининг энг бахтиёр кунлари эди. Афсуски, саодат дарахтининг гуллари узоқ вақт яшамайди... Орадан икки-уч йил ўтмасдан, Юнусобод мавзеидаги жамоа хўжалиги кенгайиб, Ойбек боғини ҳам “ютиб” юборди...

Йўлчи оиласининг бир парча ердан жудо бўлишининг эса бутунлай ўзгача сабаблари бор.

Гарданида қарзи бўлган отанинг касали оғирлашганидан кейин у: “Кўзим очиқ экан, қарздан қутулиб олай, гўримда тинч ётай, Йўлчи рўзғорга қарайдим, қарзимни узадими”, дейди хотини Хушрўйбибига. Хуллас, ер сотилиб кетади...

Мирзакаримбой бу воқеани эшитиб, дейди: “Бу энди бошқа гап. Қарз ёмон нарса, жиян. Қарздан қутулиш учун ер тугул, киши ўзини қул қилиб сотиши керак. Одамнинг ҳайвони киши молига кўз олайтиради... Жиян, ақлинг бўлса, кишининг бир тийинига хиёнат қилма. Тийин ҳам пул, юз сўм ҳам пул. Сен ҳар нарсани Оллодан сўра, у берса — хўп; бермаса — хафа бўлма, тақдирга шукр қил, номусли камбағал бўл...”

Мирзакаримбойнинг бу сўzlари — кўпни кўрган *номусли* бойнинг эмас, балки “эвини топиб” бойлик орттирган кишининг сўzlари. Яъни, бир томонлама фалсафа.

Мирзакаримбойнинг лақаби ёшлигида бежиз Карим читтак бўлмаган. Камтарин маҳалла баққолининг бу фарзанди Тошкентнинг бадавлат кишиларидан, сармоядорларидан бири даражасига эришгунига қадар мураккаб йўлни босиб ўтган. Эҳтимол, у Рақат мавзеидаги отасидан қолган уч таноб жойни эмас, балки хотинининг “уйни безашдан бошқа нарсага ярамайдиган асбоблар”ини сотиб, “ишини тўғриламагани”да Йўлчи сингари “номусли камбағал” бўлиб яшаган бўлармиди...

Шу ерда бир савол туғилади: Йўлчи сингари ор-номусли йигитларнинг бу дунёда бой-бадавлат киши бўлиб яшаши ёки Мирзакаримбой каби кишиларнинг ор-номусли, ҳалол сармоядор бўлиб қолиши мумкинми?..

“Қутлуғ қон” романида тасвир этилган тарихий-ижтимоий даврда, Ойбекнинг талқин этишига кўра, мирзакаримбойларнинг ҳалол йўл билан бойлик орттириши мумкин бўлмаганидек, йўлчиларнинг ҳам эмин-эркин яшаши, қилган меҳнатларининг роҳатини кўриши маҳол эди. Тарихий-ижтимоий шароит, муҳит уларнинг тақдирларини олдиндан ҳал этиб қўйган. Тоғаси Мирзакаримбойнинг хонадонидаги ҳалол меҳнати эвазига рўшнолик кўрмаган, ҳатто севгани — ўзи сингари “номусли камбағал” Гулнорга етолмаган Йўлчининг бу дунёга сиғмаслиги ва 1916 йил ғалаёнлари пайтида ҳалок бўлиши олдиндан белгилангандек... Ўз жиянини қулдек ишлатганига қарамай, уни одам ўрнида кўрмаган, кўп йиллик хизмат ҳақини бермаган, ҳатто бир неча хотини бўлатуриб, Гулнорни тортиб олган Мирзакаримбойга бало ҳам урмайди. Бу ҳам олдиндан маълумдек.

Шундай экан, инсон ўзи ким, унинг жамиятдаги ўрни қандай? У тақдир азалнинг қулими? Кимларнингдир фақат азоб-уқубатда, бошқаларнинг эса роҳат ва фароғатда яшаши инсоният тарихининг ўзгармас қонуними? Эрк ва хуррият, роҳат ва фароғат, бахт ва саодат сингари тушунчалар орқасида ётган илоҳий неъматлар фақат бир сиқим кишилар учунгина яратилганми? Агар шундай бўлса, *адолат* деганимиз нима, у шунчаки ширин сўзми?..

3

Йўлчининг бундай саволларга жавоб бериши ҳам, бу саволлар замирида ётган зиддиятларни ҳатто кураши ва ўлими билан бартараф этиши ҳам асло мумкин эмас. Умуман, халқ кўзғолонлари ва инқилобларининг на раҳбарлари, на минглаб иштирокчилари тарихий жараёни ўзгартира олмайди. Жамият тараққиёти ўз маромида, ташқи таъсирларсиз бардавомдир.

Ойбек иккинчи романида ўзбек халқи тарихининг янада олис даврига — XV асрга мурожаат этди. Ва Навоийдек ҳам улуғ шоир ва мутафаккир, ҳам давлат арбобини романига бош қаҳрамон қилиб танлади.

Биз бундан беш юз йил илгари бўлиб ўтган тарихий воқеаларни ва бу воқеаларнинг қандай натижа билан тугаганини, ҳар қалай, яхши биламиз. Шунинг учун ҳам юқоридаги саволларга бу асардан жавоб топамиз дейиш соддаликдан ўзга нарса эмас. Аммо бу асарда буюк инсонпарвар шоир ва давлат арбобининг ўзи яшаган даврда, ўзи яшаган салтанатда адолат ўрнатмоқчи бўлгани, ғарибу ғураболарнинг ҳақ-хуқуқларини тиклаш учун, инсон деган номнинг шарафли бўлиши учун жон куйдирганини аён кўрамиз.

Навоий ижодининг марказий нуқталаридан бири адолатли подшо ва адолатли давлат масаласининг талқин этилишидир. Ойбек ҳам ўз асарида Навоий учун гоят муҳим бўлган ана шу масала тасвирига катта эътибор берган.

Адиб Навоийнинг дўсти Хўжа Афзал хузурига ташриф буюриб, унинг шахсий ишлари ҳақида сўраганидан кейин, аввалги суҳбатларда бўлганидек, баҳс давлат ва халққа доир умумий масалаларга кўчади.

Адиб ёзади:

“...Навоий адолатли давлатнинг асосий сифатлари нималардан иборат бўлиши кераклиги, подшоҳнинг халққа ва халқнинг подшоҳга муносабати, вазирлардан ва беклардан тортиб, то энг кичик амалдоргача ҳар бир иш учун қонун олдида масъул бўлиши, халқнинг тирикчилигини яхшиламоқ учун лозим бўлган чоралар ва ҳоказо тўғрисида гапирди. Бутун бу масалалар устида Хўжа Афзал шоирнинг фикрини қувватлади ҳам бу яхши ниятларни ҳаётда кўрмоқни орзу қилди.

— Хуросонда бир давр яратмоқ лозимки, — деди Навоий шавқланиб, — ўзга халқлар ибрат ола билсинлар... Токайгача инсонлар ваҳшат саҳросида қолурлар! Инсон барча махлуқотнинг тожидир. У шарафли, соф, гўзал яшамоғи керак. Давлат арбоблари ақл ва адолатни шиор қилсалар, халқни парвариш этсалар, ҳаётнинг зангини олтинга айлантирмоқ мумкин”.

“Инсон барча махлуқотнинг тожидир. У шарафли, соф, гўзал яшамоғи керак”. Бу сўзлар нафақат Навоийнинг, балки Ойбекнинг ҳам инсон ҳақидаги концепцияси ўзагини ташкил этади. Аммо Ойбек бу олтин сўзларни ёзар экан, фикрини давом эттириб: “Давлат арбоблари ақл ва адолатни шиор қилсалар...” деган шартни ҳам айтишни унутмайди. Унинг қатъий ишончига кўра, давлат арбоблари ақл ва адолат билан иш кўрганларидагина инсон шарафли, соф ва гўзал яшаши мумкин. “Қутлуғ қон” романида қўйилган саволларга Навоий даврини, темурийлар даври тарихини яхши ўрганган Ойбек шундай сўзлар билан жавоб беришга уринади.

Хусайн Бойқаро ҳукмронлик қилган даврда ҳам (“Навоий” романида тасвирланганидек!), Худоёрхон ҳукмдорлик қилган замонда ҳам (“Ўтган кунлар” романида тасвирланганидек!) халқ аҳволини эътиборга олмай, турли-туман солиқларнинг солиниши халқнинг бусиз ҳам оғир турмушини мушкуллаштириб, унда норозилик кайфиятини уйғотган. Натижада халқ билан давлат ўртасида зиддият пайдо бўлган. Куч давлат қўлида бўлгани учун подшоҳ ғалаён кўтарган халқни беаёв жазолаган.

Ойбек “Навоий” романида ана шундай ҳоллардан бирини тасвирга тартади.

Навоий билан Хусайн Бойқаро ўртасида бундай “суҳбат” бўлиб ўтади:

“Навоий ўзига хос улуғворлик, назокат ва мулойимлик билан деди:

— Подшоҳ ҳазратлари, мулки Хуросоннинг тақдири ва ҳаёти сизнинг қўлингиздадир. Сизнинг муборак хотирангиз бу аламангиз ҳодиса хусусида не фикр баён қилур?

— Бу тожу давлатни қилич билан олибмиз, — бир нафас сукутдан сўнг кескин гапирди Хусайн Бойқаро, — уни яна айна қилич билан пойдор қилмоққа ҳаракат қилғумиздир.

Бу сўзлар шоирни чўчитмади. Дунёнинг ярми устида қилич ўйнатган жаҳонгирнинг бу авлоди қилич тутишни яхши билса, қилич билан фахрланишни севса ҳам, лекин қиличдан кўра майга, жанг майдонларидан кўра чаман боғларда тузилган шўх базмларга кўпроқ мойил эди. Шоир ақлли кенгаш билан уни тўғри йўлга солиб юбориш мумкинлигига ишонарди ҳам. Лекин арзимаган бир баҳона гоҳо унинг ғазабига, оловни бирдан гуриллатган шамолдай, таъсир қилар эди. Навоий вазминлик билан мурожаат этди:

— Хоқон, яралик кўнгилларнинг шифоси учун сиз ҳақими ҳозик бўлишингиз керак. Каминанинг фикрича, бу ерда қиличнинг асло ҳожати йўқдир!

Хусайн Бойқаро хаёл сургандай, чодир шипига қараб қолди. Ҳамсуҳбатлар елкаларидан бир нима босгандай, паст чўкиб ўтирдилар”.

Шу пайт суҳбатга вазир Мажидиддин аралашиб, султонни “жоҳил оломон”ни тиф ёрдами билан тарбия қилишга чақирмоқчи бўлади.

Ойбек давом этиб, ёзади:

“Навоий титраб, кинояли қулди:

— Масала адолат ва ҳақиқат масаласидир, — жавоб берди Навоий ўзини тутишга тиришиб, — ҳақиқат оломон тарафидир. Ҳақ сўзни айтган оғизларни тош билан қонатмоқ эмас, ҳақиқат тамалини қулатмоққа кўтарилган қўлларни кесмоқ зарур. Зақот йиғмоқ давлат ишидир, лекин бир неча баднафс, чиркин махлуқлар учун бойлик манбаи эмас! Бундан сўнг бутун Хуросонда жамики фуқаро тирикчилигини назарда тутиб, зақотни ислоҳ этмоқ керак. Бу идорани ширага ўч чиркин пашшалардан тозалармоқ зарур! Такрор айтаманки, элнинг қаҳри, ғазоби асослидир. Унинг овозига қулоқ солмоқ, шикоятларини сабр-тоқат билан тингламоқ вазифамиздир...”

Навоийнинг бу сўзларидан кейин Мажидиддиннинг ранги қув оқариб кетади. Суҳбатдошлар зимдан бир-бирларига қарайдилар, султон нима дер экан, деб. Хусайн Бойқаро давлат одамларига қўл кўтарган халойиқни жазога тортишни мақбул деб топади. Унинг мантиқдан холи бўлмаган фикрига кўра, бугун айбдорларга нисбатан қўлланган жазо истиқболда рўй бериши мумкин бўлган ғалаёнларнинг олдини олади, халойиқ учун эса сабоқ бўлади.

Мантиқ, ханжар тиғи янглиғ, икки томонлама бўлмайди. Хусайн Бойқаронинг сўзлари мантиқдан холи эмаслигига қарамай, мантиқ адолатсизликка қарши бош кўтарган халқнинг томонида эди. Бунга яққол кўриб ва сезиб турган Навоийнинг ҳатто подшоҳ қаршисида ҳам оғзига талқон солиб ўтириши ёки ўзини панага олиши асло мумкин эмас.

Ойбек ёзади:

“Навоий яширин, ичдан хўрсинди. Подшоҳнинг бемаъни ўжарлигини синдириш учун жасур оҳанг билан деди:

— Шоҳо, халқнинг моли, жони бўрилар ихтиёрига топширилса, улар бу қонхўр махлуқлар дастидан фигон кўтарса, уларга қулоқ солмаслик адл-инсофдан эмас. Таҳдид ва сиёсат эмас, меҳрибонлик даркор. Халқ билан бўлгуси муомалада қилишга эмас, адл кучига суянмоқ, халқни жабр-зулмдан қутқармоқ лозим. *Зеро, халқ шундай бир дарёйи азимки, у тошса, унинг мавжидан на шоҳнинг қасри, на дарвешнинг қулбаси қолур, у шундай бир ўтки, унинг бир учқуни туташса, на хашакни қўяр, на фалакни... Бас, яхшилик қилмоқ керак: элнинг, юртнинг бахти барқарор бўлса, салтанат ҳам бехатар бўлур*” (таъкидлар бизники. — **Н.К.**).

Навоий тили билан айтилган бу сўзлар фақат Хусайн Бойқаро ҳукмронлик қилган давргагина тааллуқли эмас. Навоийнинг адолат мезонлари ҳақидаги Ойбекнинг бу ҳикматли сўзлари барча тарихий даврлар ва ҳамма давлат тузумлари учун ҳам мўътабардир. Ойбек Навоий гуманизмининг моҳиятини белгилловчи бу сўзларга шундай катта урғу қаратганки, улар, худди олтин кукунлари сингари, бутун асарга сочилиб, барча воқеалар давомида бизнинг хотирамизда жонланиб, эътиборимизни ўзига жалб этиб, қалбимизда ҳаётбахш туйғуларни уйғотади ва нурли келажакка умид иқлимни мавжлантириб туради.

Шубҳасиз, жамиятда адолат қонунининг қарор топиши фақат давлатга раҳбарлик қилаётган кишигагина боғлиқ эмас. Арофат тоғида шайтонни кўпчилик бўлиб, тош отиб қувганларидек, жамиятдаги ноҳақликка қарши ҳам кўпчилик бўлиб курашиш зарур. Негаки, ноҳақлик чекинган жойни адолат обод айлаб, шу ерда ўзининг осмонўпар мовий қасрини барпо этиб боради.

Отаси Ҳусайн Бойқаро билан ораси бузилган Бадиуззамон ноҳақликдан шикоят қилганида Навоий эл-юрт олдида, тарих олдида шахсий гиналарнинг ҳеч бир қиммати йўқлигини исбот этишга уриниб, бундай дейди:

“Инсон учун тож киймоқ шарт эмас, балки номус ҳам виждон соҳиби бўлмоқ, жамият олдида ўз масъулиятини сезмоқ шарт!”.

Агар “Қутлуғ қон”да қўйилган саволга бирор тайинли жавоб бериш мумкин бўлса, Ойбек, эҳтимол, шу сўзлар билан жавоб берган бўлармиди...

4

Адиб вафот этган куни унинг ёстиғи тагидан ҳали ойбекона шеърининг олтин сувларига чайиб олинмаган, бинобарин, ҳали мукаммал шеър либосини киймаган қуйидаги сатрлардан иборат қоғоз парчаси топилган:

*Қалди роқ, яшин ва жаладан сўнг
Қайдандир югуриб, таралур бебош.
Булутлар қарвони қоялардай чўнг,
Суюниб, сачралиб чиқади қуёш.*

*Самонинг ярмига тушар камалак,
Нақадар ижодкор, серзавқ табиат!
Нашъа ва сурурга тўла бу фалак,
Не деган нарса бу — ҳасрат ва кулфат!..*

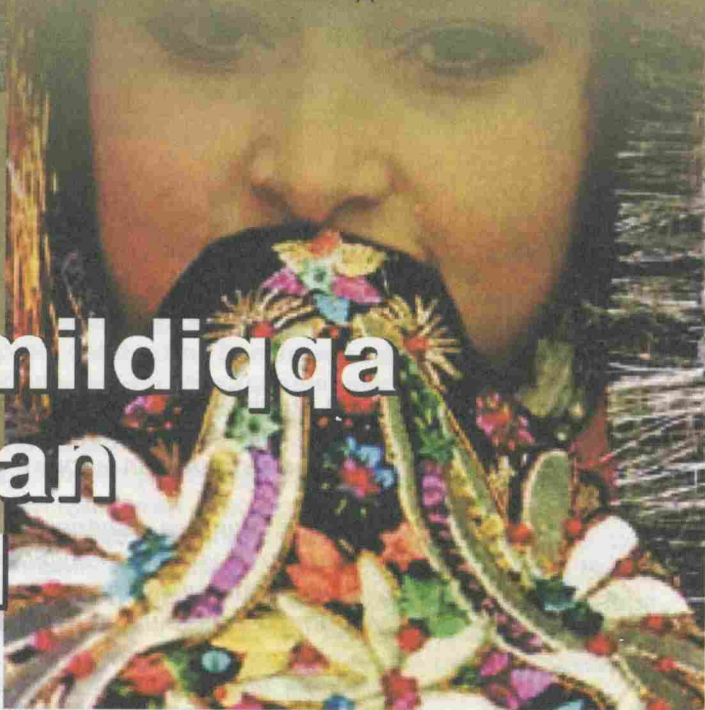
Улуғ адибнинг вафоти арафасида — у 1968 йилнинг 1 июлида, айна саратон пайтида ҳаёт билан видолашган — момағулдирак гурлаб, чақмоқ чақиб, сўнг челақлаб ёмғир ёққанми ёки бу манзара унинг хотирасида қолган ҳаётининг лавҳами, буниси бизга қоронғи. Аммо Ойбек табиатнинг худди шу дақиқадаги порлоқ манзарасини тасвирлаб, осмон бўйлаб отилган камалакни — табиатнинг шу ажиб ижодини кўришдан ҳам ортиқ сурур ва нашъа борми, деб савол беради ўзига. Шундай илохий манзара олдида, унингча, ҳасрат ва кулфатнинг ҳеч бир аҳамияти йўқ.

Адибнинг бу сўнгги сатрлари унинг ўлимидан ҳасрат ва кулфат чекиши мумкин бўлган яқинларига, содиқ мухлисларига аталгандек туюлади. Аммо баъзан Ойбек менинг талқинимни нотўғри топгандек ва “Бу сатрларнинг маъноси бирмунча кенг. Мен ҳаёт деб аталган абадий мўъжиза олдида ҳасрат ва кулфат нима деган нарса, деб ҳаммага, шу жумладан, ўтмишдаги, ҳозирги ва келажакдаги йўлчилар билан гулнорларга ҳам айтмоқдам” дегандек туюлади.

Чиндан ҳам, ҳаёт деган абадий гўзаллик олдида ўткинчи кулфатлар ҳеч бир қимматга эга эмас.

Chimildiqqa kirgan chol

Тана-тўши қотмадан келган, бўй-басти, қад-қомати мирзатеракдай тик; чолликдан-долликдан, беҳолликдан сўз очсангиз, хали-бери қарияликни бўйнига оладиган аҳмоқ йўқ, дея илмоқли саволингизни ўзингизга чалпак қилиб ёпиштириб қўядиган чапанирок, айни чоқда танги, юзлари ҳамон Бахмалнинг “беш юлдуз” олмасидай тиник Тўланбой отанинг ёши етмишга туташиб қолганига қарамай, совитилган отдай! Кунба-кун яшариб бораётганига айрим узанги-йўлдошлари хавас қилса, бошқалари ҳасад қилиб қўярлар.

Эмаклаган боланинг этагидан тортадиган душмани бўлади. Отанинг кўз очиб кўрган жуфти ҳалоли бундан беш-олти йил бурун “бевафо”лик қилди. Отани ёлғизлатиб, ёрти қолдириб кетди. Ота ёлғиз ётиб, ёлғиз туриб юрди. Борса келмас “мамлакат”га бевақт кетган ёстикдошининг қадри билинди.

Бу на ҳикоя, на қисса — бадиий насрнинг тайин бир жанрига дахлдор эмасдир. Мен ҳеч қачон ҳикоя ёзмаганман. Ёза олмадим ҳам чоғи. Бу қоралама — бўлиб ўтган гап. Тўқима ҳам, чўқима ҳам эмас. Ўсма-сурмаси ҳам йўқ. Воқеа қандай кечган бўлса, шундайлигича битдим.

Муаллиф

Ўзинга ўзинг қилдинг, ётасан ёлғизгина...

Бахайр, отанинг бўйинсалари — тобуткаш тенгқурлари билан ўғил-қизларининг гаплари бир ердан чиқиб, унга муносиб “ёр” излашга киришди-лар. Дастлаб ота кўнмади. “Ўғил-қизлар, келинлар олдида кулги бўламанми?!” деди. Болалиқдан бир кўчада тепишиб катта бўлган жўралари “Ёлғизлик Бир ўзига ярашган, бандасига эса бир бош — бало бош, икки бош — қозон ош. Сенинг ёшингдаги кишига тани маҳрам жудаям керак”, деб кўндирган бўлдилар. Энди Тўланбой отанинг ёшига, дидига мос келадиган, атрофида парвона мисоли чириллаб айланиб турадиган, ўғил-қизларига, ховли тўла келин-кепчик, бола-бақраларга бош бўладиган тоза табиатлигина, фаҳм-фаросатлигина, кўй кўрмаса ҳам, кумалоқ кўрган, насл-насаби дурагайлашмаган аёл топиш лозим бўлади. Бирок, шундай нозиктаб аёлни тайёрлаб қўйибдиларми? Излашга тушдилар. Изладилар. Топилишга топилди-ю, лекин бирининг ҳам бўйи паст, ҳам ўйи. Бирининг эса сочи товонига тушади-ю, ақли сал анақарок. Бошқаси ҳар жиҳатдан мос тушади-ю, авлод-аждоди суриштирилса, лоп этиб чатоқ жойи чиқиб қолади. Бири — бозор кўрган эчки. Бири эшик кўрган бўлади-ю, бешик кўрмаган. Яна бири эса ўзини бозорға солғон...

Ёруғ дунё ҳам кўзига ёмон кўриниб юрган кунларининг бирида ота тенгқурлари қатори жума намозига йўл олди. Намоз бошлангунча савдо расталарини кезди. Ёймабозорни кўздан кечирган бўлди. Набираларига хўроққанд, “тўпим, тўп-тўп ётасан, урсам қочиб кетасан” каби ҳар хил ўйинчоқлар харид қилди. Сабзавот сотиладиган расталарни ҳам оралади. Ёши кирқлардан ошган, қалингина қошлари бир-бирига туташган, гапга солсангиз ҳам, юз-кўзларига бақа мисоли бақрайиб тикилсангиз ҳам башарангизга қарамайдиган, истараси иссиққина бир аёл картошка, сабзи-пиёз сотиб ўтирган экан. Отанинг юраги бир кўзғала тушди. Андак довдирагандай бўлди. Ўпкасини сал-пал босиб олгач:

— Мол эгасига ўхшамаса, ҳаром ўлади. Тўғрима, қизим? — деди. Аёлдан садо чиқмагач, пиёладек картошкани қўлига олиб салмоқлаб кўрди. Сўнг картошкани кафтлари орасида укалаган қўйи давом этди: — Молингиз яхши молға ўхшайди, қизим. Ерларингиз кумалоқма, дийман-да. Картишкангиз айтиб турибди. — Картошкани жойига қўйиб, сумакдек сабзини қўлига олди. — Бундай сабзига ҳеч кўзим тушмаган экан. Жалтиллайди-я! Киройи сабзинг бўлса, шундай бўлса-да! Ерда гап кўп-да. Бирақ, ишловгаям қарайди, қизим. — Сабзини ҳам жойига қўйиб, кафтларини бир-бирига ишқалаб чангини қоқди. — Ҳазирги эркаклар, қизим, ҳазирги эркакман деганлар, қизим, сиздай келинчақди бозорға жубариб қўйиб, ўзи...

*“Лайлонинг томига чиқсам, гозлари гавго қилур,
Эрлари уйда туриб, хотуни савдо қилур”*

деганга ўхшаб, а, қизим... Нима, куёв ...ми, қизим? Хўш, бу ёғи қанчадан бўлди, қизим?

Аёл ҳадеганда жавоб беравермади. Сўнг яна гапга солди; китобий тилда ҳам гапириб кўрди, Эргаш Жуманбулбул ўғли билан отаси раҳматли борди-келди қилганини ҳам қистириб ўтди; гоҳ “жўк” лади, гоҳ “йўк” лади... Чамаси, бу шилким харидорнинг дийдиёлари жонига тегди шекилли, ниҳоят, аёл тилга кирди:

— Ота, сизга ўзи нима керак?

Тўланбой ота биратўла шошиб қолди. Ўзингиз керак дейишга тили бормади. Ахир, ёши бир жойга бориб қолган чол, ҳовли тўла келин-кепчик, нева-чевараси бор — эшитган қулоққа яхши эмас. Боз устига, синалмаган отнинг сиртидан ўтма, деган гап ҳам бежиз айтилмаган. Жилловни тортиш керак. Яна эзмалик қилса, юздан парда кўтарилиши мумкин. Хуллас, аёлдан жўяли жавоб ололмагач (жўяли жавоб деганда ота нимани назарда тутганини ёлғиз ўзи биларди), керак бўлса-бўлмаса, учтўрт кило сабзи-пиёзни айтилган нархда харид қилиб, носранг қоғоз халтачага солинган бозорликни чорраҳада тиланчилик қилиб ўтирган кампирга ҳадя этиб, ундан узундан-узук дуои фотиҳа олгач, намози жумага кириб кетди. Масжидда замонамизнинг долзарб масаласи — диний ақида-парастлик ва террорчиликка қарши кураш масаласига бағишланган “амри маъруф” ни эшитиб, хийла довдираб, эл катори саждага бош қўйиб, сўнг ўзича хомаки режа тузиб уйига қайтди. Ўзи уйга қайтди-ю, юраги қайтмади — ўша аёлнинг ён-берисиди қолди.

Ота бирварақайига намози жумани қанда қилмай қўйди. Хар гал нимадир баҳона қилиб жамоатга қўшилмасди. Баъзан “Барибир мендан имом чикмайди” деб сўққабошлигига ишора этиб қўйишни ҳам унутмасди.

Ростини айтганда, ота ўша аёлнинг юрагига ҳам бир чимдим чўғ сола келган эди. Тажрибали-да, гапларининг ҳам салмоғи бор, суюқ эмас, маънили. Юриш-туришидан, ўзини тутишидан мин топиб бўлмайди.

Навбатдаги намози жумага сал бошқачароқ бўлиб борди. Соқол-мўйлови ни кириб-қиртишлади, сип-силлик бўлди. Онангни отанга бепардоз кўрсатма деган гапнинг тескарисини қилди. Улфатлари, ха, деди, тўдага тушадиган отдай бўлиб олибсан-ку? Ота, ха, нима бўпти, деб ўзини гўлликка солди.

Бу гал жума намозига эртароқ борди. Ишонарли баҳона топиб, йўл-йўлакай улфатларидан ажралди. Ўзини сабзавот бозорига урди. Бироқ, ўша аёлнинг қораси кўринмади. Ёйма, чайқов, мева-чева, қандолатчилик, оқлик, кийим-кечак расталарини бирма-бир кезиб чиқди. Тимни ҳам эринмасдан кўздан кечирди. У кўзга чалинмади. Ахийри шу атрофдаги хотинлардан сўради. “Бир ҳафтадан бери келмай қўйди” деган жавобни эшитди. Отанинг мазаси қочди. Нима қилишини билмай боши қотди. Шалвирабгина масжидга кирди, лекин бу галги “амри маъруф” нечоғлиқ долзарб масалага бағишланмасин, қулоғига ҳеч нарса кирмади. Ниҳоят, ови бароридан келмаган овчидай бўлиб уйга қайтди.

Навбатдаги жума келишини кўзлари тўрт бўлиб кутди. Гузарга чиқиб ҳамқишлоқларининг хўроз уриштиришини, шийпонда ошиқ ташлаётган хаваскор киморбозларнинг жанжалларини томоша қилиб қайтади. Тўнғич

Ўғли Тошкентдан келтирган китобларнинг у ер-бу еридан чўкилаб ўқиган бўлади. Шу ўғлининг ажаб одати бор: Тошкентга йўли тушса, албатта отасига бир даста китоб кўтариб келади — гўё кўзи учиб тургандай, ўқиши лозимдай. Ўзи ўла қолса ҳам ўқимайди, китобни қўлга олса уйқу-си келади. Тўғри, баъзан отага маъқул келадиган китоблардан ҳам ола келади. Масалан, ўтган йили асли Бахмалдан бўлган Тўра Сулаймоннинг “Сайхон” китобини келтирди. Ота уни қайта-қайта мутолаа қилди ва “Тўрабой ҳам бизга ўхшаган куйган қуллардан экан, — деган хулосага келди. — Неъмат, эсингда бўлсин, шу Тўра бувангди бир куни қўй сўйиб чакирамиз” деб ният қилди. Ўғли рози бўлди. Орадан уч-тўрт кун ўтиб ота ниятидан қайтди, “У шоир бўлса, бизнинг ахволимизни кўриб устимиздан кулиб кетмасин” деб андиша қилди...

Кунларнинг кечиши қийин бўлди. Орадан ой ўтгандай, йил ўтгандай туюлди. Ниҳоят, жума ҳам келди, яна жума намозига отланди. Ажабки, яна ўша хол такрорланди. Ўша аёлни кўрдим деган одамни учратмади. Ҳафсаласи пир бўлиб, негадир мардикор бозорига йўл олди. На юрар, на ўтирар жойининг тайини бор — бир томонда эркаклар, бир ёнда аёллар тўп-тўп бўлиб туришибди. Ёш келинчақдан тортиб ёши бир жойга бориб қолган хотинларгача учрайди. Бирлари уят-пуятни ҳам йиғиштириб қўйиб, “харидор” бўлиб борган кишига кўндаланг бўлади: “Мени олинг, мени опкетинг, хурсанд қиламан...” Бошқалари худди айб иш қилиб қўйгандек қисиниб-қимтиниб ўзларини четроққа тортади, ер чизиб туради. Уст-бошлари юпун, лаблари ёрилиб, юзлари тўрлаб кетган... Анавилари эса мардикор бозорига келганини ҳам унутган кўринади, топган-тутганини устига илиб, яна-тагин, ноз-карашма қилишига ўласанми!

Ота бир чеккадан мардикор хотинларни кўздан кечира бошладию но-хос ўша аёлни кўриб юраги хапқиқиб кетди. Аёл отанинг бозор оралаб юрганини олисдан кўрган шекилли, ўзини панага олди. Ота ҳам ноқулай ахволга тушди. Шу аёлнинг ўрнида туғишган, тутинган бир заифа қариндошини кўргандай бўлди. Ўзини хўрлангандай, ор-номуси топталгандай хис этди. Яқинроқ борди. Худди таъзияга келган одамдек, “Яхшимисиз, қизим”, деди. Ота “бандалик” деган оҳангга гапирди. Аёл ҳам буни сезди. “Шукр”, деди пичирлаб.

— Мен ўтган ҳаптаям, бугунам сизди роса изладим. Мана, ниҳоят, топдим, — деди ота.

— Ҳа энди... — деди аёл ерга қараб.

Ота яна нима деб гапни давом эттиришни билмасди. Аёл эса бу ерда турганидан хижолат бўлмоқда эди. Ниҳоят, ота тилга кирди:

— Ўғрилиқ айб, қизим. Фарлик айб, қизим. Лекин тирикчиликнинг айби жўқ. Юринг, мен сизни олиб кетай. Уйимиз узоқ эмас. Кечқурун ўғиллар олиб келиб қўйиб кетишади.

— Раҳмат, ака... Бугун шу атрофдан бирон хожатманд чиқиб қолар. Уйдагиларга эргароқ келаман, деб эдим.

Аёл илгари унга “ота” деб мурожаат қилган эди, бу гал “ака” деди. Шу

биргина сўз билан ўзини отага, отани ўзига яқин тутаётганини билдирди. Ота буни сезди. Сездю аёлга бўлган ҳурмати янада ортди.

— Уйларингиз қаерда, синглим? — Энди у ҳам “синглим”га ўтди. — Кимларингиз бор? Қуёвингиз...

Аёл бирдан жавоб берди:

— Уйимиз шаҳарнинг шундоқ биқинида — Улуғбек қишлоғида. Эски Жданов калхози. Хўжайинимни сўрадингиз, у киши дардманд. Ишга ярамайди. Энди...

Аёл ер сузди.

Ота гапни бошқа тарафга бурди:

— Синглим, жума намозига кириб чиққунимча кутиб тура оласизма?

— Харидор келиб қолса нетаман?

— Бир кишига ваъда бериб қўйиб эдим, дейсиз-да.

— Вой, ёлғон гапираманма?

Ота нима дейишни билмади. Билганда ҳам бу аёлни дабдурустан уйига нима деб эргаштириб боради? Ахир, уйдан мардикор аёл излаб чиққан эмас, мардикорга эҳтиёж ҳам йўқ.

— Бўлмасам, жума намозидан чиқиб туври шу ерга келаман. Агар бирор киши олиб кетмаса, бафуржа гаплашамиз, — деб тайинлади ота.

— Хўп, — деди аёл.

Намоздан сўнг улфатлари отани “жиз-биз”га таклиф қилсалар-да, зарур иши борлигини баҳона қилиб мардикор бозорига йўл олди. Келса — “сингил” йўқ. Бирпас кутди. Кейин писта чақиб ўтирган аёллардан уни сўради. “Бир киши олиб кетди”, деб жавоб беришди. Кимдир ўзини таклиф қилди, отанинг йўлига кўндаланг бўлди.

— Унга ширинкома бериб қўйган эдим, — дея баҳона қилди ота ва ичида “Худонинг ўзи кечирсин” деб қўйди.

Энди уйга қайтишдан бошқа иложи йўқ эди.

Ўша кеча тун бўйи ичикиб чиқди. Худди ўз хотини ёки ўзининг туғишган синглиси мардикор бозорига чиққану уни бир бойвачча уйига олиб кетгандек туюлаверди. Уйига олиб боргач, тегажқлик қилиб, хол-жонига қўймасдан... “Астафуриллох” деб икки елкасига туфлади.

Аёл кўхликкина, ҳали оҳори тўкилмаган кийимдай бежирим, тўкис эди. Юз-кўзларидан иболи, ҳаёли экани, кўча хотини эмаслиги шундоққина биллиниб турарди.

Тонг отиши билан апил-тапил нонушта қилиб, зарур иши бордай жадал шаҳарга отланди. Тўнғич ўғли Неъмат “Ота, ўзим мошинда элиб қўяман”, деди. “Хўп”, деди. Ўғли яп-янги “Нексия”да отани айтган жойига элиб қўйди. “Кутиб турайми?” деб сўради. “Йўқ, кетавер...”

“Сингил” яна кўринмади. Мардикор бозорни бир айланди, икки айланди — йўқ. Пешин намозини масжидда ўқиди. Намоздан сўнг масжид ҳовлисидаги сўрига ёнбошлаб олиб “пирра” ўйнаётган чолларга кўзи тушиб ажабланди.

— Бу қимор эмас, шунчаки ўйин, — деб изох берди чоллардан бири.
— Агар қўшилмоқчи бўлсангиз, битта шерик топиб келинг. Ютқазганлар чиқиб кетади, ўрнига кирасизлар. Лекин мағлублар ғолибларга иккитадан жигаркабоб олиб беради, — деди симоби салласини ёнига ечиб қўйган чўққисоқол чол.

— Давлениям бор, жигаркабоб емайман, — деб ота ташқарига йўналди.

Бу кун ҳам ноумид бўлиб қайтди. “Синглиси”ни излаб Улуғбекка боради деса, жўяли бир баҳона йўқ. Нима деб боради? Бетини қаттиқ қилиб борган тақдирда ҳам уйдагилар нима деб ўйлайди, нима деб сўйлайди?..

Тун бўйи яна беҳузур бўлди. Бомдодгача икки ракаат нафл намозини ўқиди. Бомдоддан сўнг бирдан дили ёришиб кетди: ахир, Улуғбек қишлоғида эски таниши — Тошпўлат ўтоғаси яшайди-ку! Аввалроқ эсига тушмаганини қаранг-а! Ота Улуғбекка йўл олди.

Хайрият, ўтоғаси уйда экан. Кўнгли жойига тушди. Бошида боғдан-тоғдан, зангдан-замондан сафсата сотиб, гапни айлантириб келиб “сингил”дан сўз очди. Шундан кейин гап гапга улана тушди. Шариатда шарм йўқ деганларидай, ота бошидан ўтган саргузаштларни бир-бир дастурхон қилди. Албатта, ора-орада бу беш кунлик дунёнинг ҳеч кимга вафо қилмаслигини ҳам қистириб турди.

— Озарбойжонларда бундан юз йиллар чамаси муқаддам Алиакбар Собир деган бир шоири замон ўтган, — деди у.

— Хўш-хўш? — деб Тошпўлат ўтоға ёстиқни қўлтиғига тортиб ёнбошлаб олди.

— Ўша шоир “Бу дунёнинг бақосига лаънат, рўзғорининг вафосига лаънат” деган экан.

— Оббо зангар-эй, болаган экан-ку!

— Энди, ўзингиздан қолар гап йўқ, тўримиздан гўримиз яқин...

Кампирнинг қайтиш қилганини Тошпўлат ўтоға яхши биларди, таъзияда ҳам қатнашган. У яна бир бора отага таскин бериб, сўнг боя таърифланган “сингил”дан гап бошлади:

— Аслида, худо яхшини бир жойидан кам қилади деганлари рост экан. У қишлоқнинг олди қизларидан бўлган. Лекин биринчи турмушидан парзанд кўрмайди. Айбди Маржонга тўнкайдилар. Ўн жилча рўзғор қилиб, ажрашадилар. Сўнг қишлоғимиздаги уч болали, аёли ўлган кишига тегди — Эсиргапдан ҳам бола кўрмади. Уч болани катта қилди. Ўз боласидай папалаб, оқ ювиб, оқ таради. Икки қизини узатди, ўғлини уйлантирди. Ўғил бебарор чиқди. На ишининг тайини бор, на рўзғор тутишининг. Ич-куёв бўлиб Янгийўлда яшайди. Бу ёқда Эсиргапнинг куни Маржонга қолган, ўзи қип-қизил алкаш. Учоворага қўшилмайди. Рўзғорди амал-тақал қилиб Маржон тебратиб турибди...

Бу гапларни эшитган ота ўтоғасига эмас, худди Хизрга йўликқандай бўлди. Лекин ҳозирча сир бермади, хайр-хўшлашиб уйига қайтди. “Сингил”нинг исми Маржон эканини билиб қайтди.

Эртаси куни яна мардикор бозорига борди. Ажабки, излаган одами бир четда турган экан.

— Маржон, қалай, яхшимисан, тинчмисан?

— Худога шукр. Ўзингиз қалайсиз, ака?

Маржон хайрон эди: “акаси” исмини қайдан билиб олди экан? У “акаси” аллақачон калаванинг учини топганидан беҳабар эди. Аввал “қизим” эди, кейин “синглим”га ўтди, энди бемалол исмини айтяпти, сенсираяпти.

Нима бўлганда ҳам “ака” билан “сингил” ўртасидаги масофа тобора яқинлашмоқда эди.

— Жур, бир холироқ жойда гаплашайик, — деди ота.

Маржон индамасдан унга эргашди.

Холироқ жойга — Гулистон шаҳри билан “Обод маҳалла”ни боғлаб турувчи темир йўл устидаги осма кўприкнинг тагига бориб ўтирдилар. Гаплашдилар.

— Маржон, гапдинг очиғини айтсам, уч ҳаптадан бери сени излайман.

— Ака, энди нимамни излайсиз? Менинг излагилигим қолмаган. Менга ит тегиб бўлган. Ит тумшуғи теккан ерга сув ичғали шер келмас.

— Бу нима деганинг? Нима, мени шерга менгзаяпсанма?

— Шу деганим.

— Тушунтириб сўйла.

— Кўриб турганингиздай, тирикчилик — тошдан қаттиқ экан. Аввал учратганингизда сабзи-пиёз сотиб туриб эдим, олибсотарчилик қилиб юриб эдим. Лекин бозор деганингиз очиқ мазорданам ёмон экан: паттачидан бошлаб миршабгача, миршабдан дўхтиргача “бер-бер” экан. Керак бўлса, ҳар бир қарич жой сотилади. Чайқовчилик қилиб топган пулим чойчақа тугул, кира мошинанинг харажатиным қопламай кўйди.

— Картишка, сабзи-пиёз ўз томорқангдан эмасмиди?

— Жўк, томорқани бир ўзим эпломдим.

— Эринг-чи?

Маржон бир оз довдиради.

— Эримма, эрим... У кишига ҳам осон эмас. Жамоа хўжалигида ишлаб топгани қора қозонни қора бостирди. Уч-тўрт ойлаб ҳақ бермайди, берганлариям... Берганинг бир кулча, ... тонг отгунча дегандай. Охир-оқибат зўр бериб ичишга ўтиб олдилар. Кунни тунга, тунни кунга улаб жуборади, “запой” қилади.

Ота Тошпўлат ўтоғасидан ҳамма гапни билиб олган бўлса ҳам, ўзини билмасликка солиб гапирди:

— Болаларинг-чи, улар дастёр бўлиб қолишгандир, ахир?!

— Биз худо уриб, пайғамбар ҳассаси билан туртганлардан, товони қон кўрмаган бебахтларданмиз. У ёғини айтаверсам... Майли, ака, қўйинг энди. Мен тирикчиликдан қолмай, уйга қуруқ қўл билан боролмайман. Менга қараб ўтиришибди.

Ота ҳам ўзини шошиб тургандек кўрсатиб, гапнинг индаллосига кўчди:

— Маржон, сени бунчалик тутиб туришим кўрар кўзгаям яхши эмас. Энди сен мендан “жўл бўлсин?” деб сўрасанг... Амакиларимиздан бирининг оиласи синган. Мен шунга “шахар кўрмаган” аёл излаб журибман. Ёши етмишни қоралаб қолган, лекин бели бақувват чоллардан. Унибўсган қуллардан. Қарийб бир жилдан бери муносиброғини сўроқлаймиз. Бири ёш бўлса, бири бебошрок. Бири чинакам санам бўлса, бири сатангрок. Бири бева бўлсаям, неварачеварали. Энди сен ҳам кўз-қулоқ бўлиб журсанг. Худодан сал-пал хабари бор, ўзимизга ўхшаган жайдари, боши бўш аёллардан бўлса, хайрли ишга қўл урган бўлардинг.

Албатта, Маржон “акаси” кимни назарда тутаётганини хаёлига ҳам келтирмасди.

— Биздинг қишлоқда сиз айтгандай аёл бор, лекин уни сўраб келмаган, одам қўймаган кишининг ўзи қолмади. Унинг қатъий жавоби шу: “Мен чин дунёга кетган эримдинг арвоҳини чирқиллатиб қўёлмайман. Қир тўла қўйи, сайхон тўла самани бўлсаям жўлидан қолмасин. Туманбеги бўлсаям бу уйга қайта қадам босмасин”. Шундан сўнг совчилардинг қадами тинди...

Ота “сингил”нинг гапларини эшитиб, ўзининг айтар ўланига ўтди:

— Кун пешин бўлиб қолди. Сениям ишдан қўйдим. Бугунги увол-савобинг менинг бўйнимда. Сен мана буни ол-да, майда-чуйда қилиб уйингга бор, — деб бир тутам пул узатди. — Менинг сенга оғалик маслаҳатим — нима иш қилсанг қил, лекин мардикор бозорига бугундан бошлаб келишни бас қил!

Ота ўзича ҳиммат кўрсатиб Маржоннинг битмас ярасига гўё туз сепди. Аёл унсиз йиғлашга тушди, хўрлиги келди. Ҳарчанд илтимос қилса-да, “акаси” узатган пулни олмади. Ота ҳам бўш келмади:

— Майли, қарз деб бил. Қўлингга қуш ўтирган куни қайтарарсан. Ол, барака топкур, ол!

Маржон ниҳоятда ўсал бўлди.

— Майли, мендан қайтмаса Худодан қайтсин, — деб пулни олди. — Энди ҳалиги, мардикор бозорига қайта келақўрма, деган гапингизга жавоб берсам. Бу жўл билан пул топишдинг масҳара эканини ўзимам биламан. Бошимданам ўтди. Аёл зоти мардикорликдинг кетидан кун кўрғандан кўра, ... қилиб тирикчилик ўтказгани маъкул экан. Мардикор аёл — пулдординг қули. Айтганини қилади, сармоядор ўз билганидан қолмайди. Бир куни шу ерда туриб эдим. Битта активбашара, ёши қайтган киши келиб, синглим, биздинг бир кунлик ишимиз бор, деди. Майли, дедим. Мошинасига миндириб олиб кетди. “Дом”да яшар экан. Уйига кирдик. Қўлидан тортиб гарданиғача тилла тақинчоқ таккан жувон кутиб олди. Кейин шоҳона дастурхонни кўрсатиб, ўтиринг, деди. Мен бу ерга мехмондорчиликка келмаганман, ишлагани келганман, қилар ишимди кўрсатинг, дедим. Аввал тамадди қилиб олинг, кейин кўрсатамиз, иш бўлса қочмайди, деди. У десам — бу деди, бу десам — у деди. Кўрпачага ўтиришим билан бояғи аёл эшиқди ёпиб ташқариға чиқиб кетди. Анави киши ёнимға келиб ўтириб, “олинг-олинг” деб мулозамат қила бошлади. Мен худди қапасага камалиб

қолган қушга ўхшардим. Чинни косадаги шўрвадан бир-икки қошиқ ичгандай бўлдим. Бирдан овзим қуриб, томоғим қақраб кетди. Энди муздай нарса ичгим келарди, холос. Бора-бора бошим айланиб, кўзим тиниб, ҳушимди йўқотдим, шекилли. У ёғини билмайман. Бир вақт кўзимди очсам, аъзойибаданим ўзимники эмас... Ахийри аёл кириб келди. Қалай, яхши дам олдингизма, деди. Ҳа, дедим. Роса яхши дам олдик, дедим. Яхши касбингиз бор экан, дедим. Менинг касбим сиздинг касбингиз олдида ... деди. Энди шарт туриб кетишдан бошқа ишим қолмаган эди. Ёнимга бир даста пул солиб қўйдилар. Пулди ҳалиги аёлдинг башарасига қаратиб отдим. Танпурушликнинг кетидан кун қўришга ўргатганинг учун, очиб қўйган мактабинг учун сенга раҳмат, дедим. Бир куни алоҳида келиб қўл бериб, қўлингди олиб кетаман, дедим. Аёл хиринглади. Анави безбет ҳам хиринг-хиринг қилди. Чикдим-да кетдим. Итга таланган дайдига ўхшаб кетдим... Сиз эса мени одам деб гаплашиб ўтирибсиз! Бунинг устига, одамгарчилик қиялсиз.

Ота Маржоннинг дарди ичида эканини биларди, лекин бунчалик аламзада эканини асло ўйламаган эди. Кўнгли тоза, соддадил аёл... Бундай аёлни биринчи марта кўраётган эди. Ота аёлларнинг ҳам ўзига яраша дунёси борлигини, дунё бўлганда ҳам сирли-синоатли эканини илк бора кашф этаётган эди... Илгари Колумб Американи кашф этганда ниҳоятда қувонган бўлса керак, дўнписини осмонга отиб ирғишлаган бўлса керак, деб ўйларди. Йўқ, қувонмаган бўлса керак, аксинча, ҳайратланган, янги дунё қаршисида лол бўлиб қолган... Ота ҳам лол қотди, чунки бундай “гулзор”га илк бора оралаётган эди. Аслида, кўз очиб қўрган хотини билан ҳам бунчалик очилиб-сочилиб сирлашмаган эди. Бир эшикдан кириб, бир эшикдан чиқиб юраверган экан. Умрида бирорта бегона аёл билан кўз уриштирмаган, “ишқириви”ни ноҳўя ечмаган эди. Кўп нарсаларни билмас экан.

Вақт ҳам намозидигарга оғиб бормоқда. Хайр-хўшлашишнинг фурсати етди.

* * *

Маржон биринчи эри билан ўн йилдан ортиқ яшаб орттирган давлати “туғмас хотин — бедов” деган ном бўлди. Бормаган ери, бош урмаган қадамжоси, учрамаган дўхтири, йўлиқмаган табиб-таскани, кўрмаган қиссачиси, этагини ўпмаган азайимхони қолмади. Фойдаси бўлмади. “Бедов”лигича қолаверди. Эри эса битта болали хотинга уйланди. Бу хотин ҳам туғмади. Шундан сўнг Маржон эл орасида оқлангандай эди:

- Тувмас хотиндинг сийнаси билан бўксаси теп-текис бўлади.
- Маржондинг сийнаси билан бўксаси эса... Айб эрида. Мана, кўрасиз!
- Иккинчи эридан ҳам бола бўлмади-ғу?
- Қизикмисиз, муттасил ичиб журган одамдинг пуштини арақ қуйдириб жуборади. Бола бўлган тақдирдаям бутун бўлмайди: ё шол, ё гаранг бўлади.
- Шу гапингизда жон бор.

* * *

Хуллас, энди Тўланбой отага ишнинг нима билан бошланиб, нима билан якунланиши белгили бўлиб қолган эди. Фақат ошиғининг олчи ё тавка тушиши; ё чикка, ё пукка бўлиши Тошпўлат ўтоғасига боғлиқ. Ахир, бекорга айтмайдилар, хар ернинг тулкисини ўша ернинг тозиси овлайди, деб.

Ота хонани ичидан беркитиб олиб радионинг қулоғини буради. Машхур хонанда ашула айтар эди:

*“Бир қарашда миснинг ҳам тиллога ўхшаш ранги бор,
Миснинг баҳоси бошқа-ю, тиллонинг ўзга нархи бор...”*

Сиртдан қаралса, ҳамма хотин — бир хотин. Бироқ аёллар дунёсининг ичига кириб, кўнгилларини тафтиш қилсангиз борми! Аёл зотининг аёлдан фарқи, эҳ-ҳа... Ҳофиз айтганидай, бири тилло бўлса, бири мис. Бирлари оху бўлса, бирлари оғу. Бири жаҳаннам бўлса, бири жаннат...

Ота юрса ҳам, турса ҳам кўнглига, кўкайига бир ёруғлик кириб келаётгандек бўлаверарди. Бир кеча туш кўрди: гўё хонадонининг чироғи пориллаб ёниб турган эмиш. Ўшандан бери отанинг суяги енгил, кўнгли равшан.

У Тошпўлат ўтоғасиникига устма-уст бораверишни эп кўрмай, тўнғич ўғлини Улугбекка жўнатди: “Отам бир келиб кетсин деяпти, дегин, ўғлим. Жотиб кетадиган бўлиб борар экансиз, бобойнинг мазаси қочиброқ турибди...”

Отанинг оиласи сингандан буён борди-келдилари сийраклашиб қолгани сабабли ўтоға шитоб кийиниб, бўйинчасининг тўнғичи билан йўлга отланди.

Икки кадрдон тун бўйи дардлашди. Ота жўрасига бор ҳасратини тўкиб солди. Ўтоға ҳам гапни айлантириб ўтирмасдан муддаога ўтди-қўйди:

— Тўлан дейман, сиз билан биздинг ёшимизда киши танмахрамисиз ҳатто носқовоғиниям қўйган жойидан тополмайди. Ўғиллар ҳаракат қилмадима? Ўзингиз-чи?

— Ўғиллардан миннатдорман, айниқса, тўнғичим роса елиб-югурди. Лекин жўялиги топилмади. Биласиз, ҳазир биз дардисар бир ёшдамиз. Нари бўлиб наримас, бери бўлиб беримас. Ўзимам бекор журганим жўк. Аммо пичоққа илинадигани рўпарў келмаяпти. Энди, гапдинг ростини айтсам, Худодан жаширмагани бандасидан — сиздан жашириб нима қилдим. Қишлоғингиздаги ўша Маржон деган аёл менинг мўлжалимга сал туври келиб турибди. Сизди чақиришдан мақсад ҳам шу.

— Ия, унинг эри бор-ғу?!

— Эри бор аёл мардикор бозорида журама! Эрининг эрлигига қойил қолмадим.

— Бу гапингизда жон бор, жўра.

— Аввал уни сабзавот растасида сабзи-пиёз сотиб ўтирғанида кўрдим.

Орадан бир-икки хапта ўтиб мардикор бозорида учратдим. Гапга солдим.

— Улар деҳқончилик қилмасди чоғи... Эри маст-аласт журишдан бўшамайди. Илгари дурустгина жигит эди. Хотини ўлиб, уч боламинан колди. Сўнг Маржонга уйланди.

— Туври, деҳқончилик қилишмас экан. У картишка-партишкани кўтарасига олиб, майдалаб сотар экан. Ундан бир наф бўлмағач, мардикорчиликка ўтибди.

— Бўлса бордир. Мен бориб бир суриштириб кўрай-чи. Аёл кишининг мардикорчилик қилиши... Билишимча, ишди пишириб қўйган кўринасиз.

— Худо шохид, ундай эмас. Унинг покдомон аёллиги шундай билиниб турибди. Лекин эридан...

— Жахши. Мен бу ишдинг охирига жетаман.

Орадан хафталар ўтди.

Бир куни кечга яқин тўй-маъракаларда чойхоначилик қилиб юрадиган бола ўтоғани йўқлаб борди.

— Тошпўлат бобо, дарҳол Эсиргап акаларникига ўтинг экан. Мехмон келибди, — деб айтиб кетди.

Эсиргаплар оиласидаги бу кунги тўпланувнинг табиати шўро давридаги райкомнинг навбатдан ташқари чақириладиган бюро мажлисига ўхшаб кетарди.

Маржон оғаларига “бир келиб кетингизлар” деган маънода хат ёзиб юборган эди. Бу хабарни эшитган ота-онаси, оғалари Жиззахнинг Қангли кишлоғидан етиб келдилар. “Бюро”ни Маржон очди:

— Азал котиблари шўрлик манглаймга ўчмас-кўчмас қилиб бебахтлик тамғасини босиб қўйган экан. Биттагина тирноққа зор бўлиб ўтиб боряпман. Оқибатда ёмонотлиқ бўлдим. Энди бу ёғига сабримам, бардошимам тугади. Сизларди чақиримдан мақсад шу.

Эл устида юрган тўнғич оғаси синглисининг муддаосини сезиб турган бўлса-да, лекин ўзини гўлликка солиб:

— Ўзи нима гап, нима сўз? Тушунтириб сўйласанг-чи, — деди.

— Қайси бирини тушунтирай, ака? Бир тушунтириб, бир тушунтира олмай ярим умрим ўтиб бўлди. Энди бу ёғи...

Шу тобда онаизор гапга аралашди:

— Сендай бебахтни туғмай мен ўлай, қизим! Насл-насабимизда тувмас хотин деган, бедов деган тавқилаънат тамғасини олган аёлдинг ўзи бўлмаган. Хайронман, нима учун Худойим сени биргина тирноқдан қисиб қўйди экан?! Болам, бу элда тувмас хотин биргина сенма?.. Бой десалар бойга, хон десалар хонга муносиб қиз эдинг... Энди нима бўлгандаям жўли улуг, жўриғи буюк куёв гапирсин. Қани, ўзи нима гап?

Бор гапни борлигича ўртага тўкиб соладиган куёв қайда дейсиз: Эсиргап елкасини қисган қўйи ўтирар, ер ўйилиб, осмон узилиб тушса ҳам гўё

парво қилмас эди. Худди тўқайдан тутиб келинган товушқондай ўзи билан ўзи овора эди. У аллақачон савдойи бўлиб қолган. Унга дарёнинг у бети билан бу бети бирдай эди. Ердан садо чикса чиқар эдики, ундан сас ҳам, садо ҳам чикмасди.

Гап яна Маржоннинг ўзидан бўлди:

— Мен бу кишига ҳам осон тутмайман. Бу уйга келганимдан бери ахвол шу. Бошда бунчалик ичмас эди, бунчалик беғам эмас эди. Яхшигина ишлаб журадди, ўлмас бир кунимиз ўтиб туриб эди. Ойма-ой маош олиши орқага тортилаверди. Бора-бора бирваракайига тўхтади-қўйди. Сўнг ичиб кела бошлади. “Сиз”лаб сўйлайдиган оғзи “сен”га ўтди. “Хе-е, ўша сени тукқан онангди”га ўтди. Буям етмағандай, Худонинг берган куни уриш-жанжал... Ўшандаям ринг демадим, дод солиб, шовкин-сурон кўтармадим. Нима бўлса ичимга жутдим. Мана, кўни-қўшниларим гувоҳ.

Ён кўшниси, кўп йиллар колхозда хосилотлик қилган киши Маржоннинг гапларини қўллаб-қувватлади:

— Худони ўртага қўйиб айтганда, ҳамма гапдан хабаримиз бор. Ҳа, Маржонди Худо тирноқдан қисган. Бошқа нуқсонини билмаймиз. Бор айби — шу рўзгорди тебратиб туриши. Бозор-ўчар қилиб журишидан ҳам, мардикорлик кўчасига кирганидан ҳам бохабармиз. Бир аёл бўлса шунчалик бўлади-да! Эсиргап ҳам бинойидек жигит эди. Уйи сингандан кейин довдираб қолди. Маржонга уйлангандан сўнг рўзгори изга тушиб кетар деб эдик...

“Мардикорлик кўчасига кирган” деган гапни Маржоннинг оғаси кўтаролмади. Бу гап унга оғир ботди, синглисига ёвқараш қилди — изох беришини сўради. Маржон бошидан кечирган воқеаларни бир четдан гапириб берди. Сўнг сўз навбати “бюро аъзолари”дан бири — Тошпўлат ўтоғага келди:

— Маржоннинг журиш-туришидан бир мен эмас, қишлоғимиздинг ёшу қариси миннатдор. Худо ўзи ҳар жахшини бир жеридан кам қилиб яратар экан. Биргина отбоқари ё ўтёқари (ўғил ё қиз демокчи) бўлганда борми, Маржон бу қишлоқдинг осмонидан учмас эди, бу ерга кўниб ҳам ўтмас эди. Билмадим, Эсиргапга нима жин урди экан, кейинги уч-тўрт жил ичида беш кишининг боши бириккан жойга боролмай қолди. Аравани тенг тортолмай қолди. Ака-укалариям ҳайрон. Улар ҳам вақти келганда қараб тургани жўк. Бирақ, қўлдан берганга қуш тўймас дегандай, ҳар ким ўзидан қолмасин экан. Ўнг қўлди чап қўлга муҳтож қилмасин экан. Нима бўлгандаям, бу хонадоннинг тўзими... Нима дейиш-нияма билмай қолдим.

“Бюро аъзолари” орасида ер ёрилиб, ерга кириб кетгудай бўлиб ўтирган Эсиргапнинг отаси бошини ҳам қилган кўйи тилга кирди:

— Болам шўрлик бошидан бўш бўлди. Буни одам сонига қўшиб журған — ўша олдинги келинимиз эди. Начора, куни қисқа экан. Ундан сўнг довдираброқ қолди. Бир бити кириб, бир бити чиқиб дегандай... Маржонга келсак, унинг ками жўк. Айтиб қўйибдилар-ғу, эру хотин — қўш хўкиз

деб. Рўзгор жукини иккаласи тенг тортмаса, ё бўйинтурук ишдан чиқади, ё хўкиз ўлади. Маржон бу оиланинг тўзиб-тугамаслиги учун ўзини ўтгаям, чўққаям урди. Энди бу ёнига кўпчилик нима деса — шу.

Маржон ҳали-ҳамон асосий гапни айтолмай ўтирган эди. Энди айтишнинг хонаси келди:

— Худойликди айтганда, бу уйга менинг қадамим ёкмаганга ўхшайди. Кўлимдан келган хизматимди қилдим. Бу ёнига тоқатим тугаб бўлди. Туври, амал-тақал қилиб кун ўтказса бўлади. Аммо хўжайиним аллақачон мени уч талоқ қилиб бўлган. Жавобимни берган. Энди бу уйда туришимам, тирикчилигимам — ҳаром. Бу гапди ичимга жутиб журиб эдим. Бугун айтмасам бўлмайди шекилли. Кўрган яхши-ёмон кунларимизнинг ҳурмати, манови кишини бир уйда ёлғиз ташлаб кетишни итлик деб билдим, — деб Эсиргапга ишора қилди. — Ахир, ит ҳеч қачон эгасини ташлаб кетмайди-ғу. Энди, мана, сизлар гувоҳ, бу уйда ортиқча туришим шариятгаям, шармгаям туври келмайди.

“Уч талоқ” дарагини эшитган “бюро аъзолари” бу рўзгорнинг тугаб-битганини ич-ичидан ҳис этиб, ноқулай аҳволга тушди. Маржон учун хижолатли томони — бу даврада Тошпўлат ўтованинг ўтиргани эди.

“Бюро мажлиси” поёнига етди. Маржоннинг қариндошлари шу оқшомдаёқ бу бебахт жигаргўшаларининг кўч-кўронини бир машинага босиб уйларига жўнади. Маржон ҳам йиғлай-йиғлай машинага чиқди.

Орадан бирмунча вақт ўтиб, туғишганлари Эсиргапни савдойилар даволанадиган шифохонага жойлаштирди. Шундан сўнг Улуғбекда яшайдиган ёшу кексанинг тилида Эсиргап оиласининг баланд-пасти “дўмбира” бўла бошлади:

— Хотин бўлса, Маржондай бўлса қани эди! Ақлу хушдан, бўй-бастдан, муомаладан ками жўк эди. Инсоф билан айтганда, у шўрлик одамига тушмади. Энди учди-кетди.

— Шундай аёлни мардикор бозорига чиқариб қўйган одам хор бўлсин-а! Садқаи хотин кет-а, сингилғар!

— Ўша ўттизинчи жилларни сизлар билмайсизлар. У жиллари давлатнинг одамларга ёрдам бериш у ёқда турсин, кулбасидаги қора чироғига жийиштириб олиб қўйган эди. Энди мол-мулк ўртада бўлади, каллективники бўлади, деб. Ҳазир давлатимиз мол десанг мол, жер десанг жер, пул десанг пул — буни ссўда дейма, киридит дейма, билмадим — бериб турса. Бой бўл деб турса. Савдогарчилик қўлингдан келса, буни қил, деб турса. Тагин нима керак? Шунча имкониятлардан кейин ҳам дод деган одам, билмадим, қандай одам! Азал-азалдан, хатто пайғамбаримиз давридаям подшолик фақат майиб-мажруҳларга, кимсасиз қарияларга ёрдам бериб келган. Тўрт мучаси соғ одам, марҳамат қилиб, аравасини тортсин. Мен фақат Эсиргап туврисида гапиражатганим жўк. Ҳазирам панапанада, давраларда давлатдан нолийдиган ношукр, бебарор кишилар туврисида гапиражатипман.

— Гапдинг ўғилболасини айтдингиз! Маржон кўлидан келганча қора қозонини қайнатиб туриш учун уриниб-суринди. Эсиз хотин, эсиз одам! Ҳамма ишларидан хабарим бор. Кошки эди, ҳамма аёлларам ўшандай бўлса! Манаман деган уйдинг чирогини пориллатиб жоғиб турадиган, қулди бек қиладиган аёл эди. Эсиз. Бирники мингга, мингники туманга деб шуни айтади. Эсиргап биргина ўзини жомонотлик қилмади. Ҳаммамизга иснод келтирди, ...фуруш!

— Эсиргапдан нолиб бўлармиди! Бошдаям гўр эмас эди. Бунинг устига, касалманд бўлиб қолди. У эмас-бу эмас, ўртада Маржоннинг бахти боғланди. Дод деб кетди шўрлик...

Тошпўлат ўтоға фиштнинг қолипдан бунчалик енгил кўчишини ўйлаб ҳам, бўйлаб ҳам кўрмаган эди. Энди ҳамма гап Маржоннинг тукқан-туғишганларида, кўпроқ оғаларида қолган эди.

У эртаси куни кечга томон Тўланбой отаникига ови ўнгидан келган овчидай хурсанд бўлиб борди. Икки узанги-йўлдош ёнбошлаб олиб, ётиб олиб гаплашдилар.

— Тўлан дейман, энди бундан бу ёғига сени яна сенсирайман, чидасанг шу, жўра... Овинг бароридан келадиғанға ўхшайди. Жиззахнинг Ёйилма сайхонидаги Қангли қишлоғини биласанма?

— Нимайди?

— Сен мўлжалға олған қуш ўша томонга учиб кетди.

— Бу нима деганинг? Тушунтириб гапир.

Ўтоға бўлиб ўтган воқеани бир бошдан айтиб берди.

— Қангли қишлоғини нега билмас эканман? Керак бўлса, улар билан азал-азалдан сирдош бўла келганмиз, пирдош бўла келганмиз.

— Келган бўлсаларинг, келгандирсиз. Бирақ, Маржоннинг ота-онаси, оғалари сенга кўнармикан? Энди ўртаға баобрўй бир кишини қўйишга туври келади.

— Амалдор десанг амалдоридан, оқсоқол десанг оқсоқолидан топамиз. Барибир ҳамма ишнинг бошида ўзинг турасан. Ўзингни у ёқ-бу ёққа ташлама.

— Бўпти. Гап сенинг қилар сарупонгда.

— Сарупо сендан айлансин! Сарупоям гап эканма, от миндираман, от! Зарбоф тўн кийдираман!

— Ҳай, билмадим-ов. Кошки эди гапингда турсанг.

Энди элда эътиборли, анов-манов деган одам гапини қайтара олмайди-ган бир кишини топиш керак эди. Ундан ташқари, Тўланбой отанинг уй ичидагилар бу гапни қабул қиладиларми-йўқми, бу — энг асосий масалалардан бири.

— Тўлан дейман, биз ҳали осмонда журибмиз, ерга тушганимиз жўқ. Оилангнинг паст-баландини мен яхши билмайман. Уйдагиларинг — ўғил-қизларинг нима дейди?

— Туври айтасан. Биргина кенжа қизим шу ҳақда гап очилса, бошдан қаршилиқ кўрсатиб келади. Энамнинг тўшагини ёт аёлга бермаймиз, дейди. Отам ҳам қизик, ёши ўтиб қолганига қарамай уйлангудек жўни бор, деб хуноб бўлади. Отамнинг феъл-атвориға унча-мунча хотин дош беролмайди, дейди. Акалари туртибам, суртибам кўрди. Барибир кўнмади.

— Ҳа, ўзи шундай бўлади. Қиз халқи энасининг босган изиниям бегона хотинга раво кўрмайди. Энг муҳими — ўғилларинг бир ёқадан бош чиқарса, бас.

— Ўғилларимдан миннатдорман. Эналарининг жили ўтиши биланоқ менга мўмин-қобилгина бир аёл излашга тушган. Шу пайтгача чамага туври келадигани топилмай келар эди.

— Жошлигини ҳисобга олмағанда, Маржон сенбоп аёл. Гап энди уни, тукқан-туғишганларини кўндиришда қолди.

— Кўнади. Буни кўнглим сезиб турибди. Энди битта баобрўй киши билан остонасига бош уриб боришинг керак, вассалом.

— Хўп дедим-ғу, жўра.

* * *

Кўпда Хизр бор деган гап — гап. Маржон афтода, абгор бўлиб отасиникига боргандан сўнг совчи дегани ёпирилиб кела бошлади. Совчи юбурвчиларнинг деярли ҳаммаси куйган қуллардан — бирининг хотини ўлган, бири хотин қўйган, бирлари тирноққа зор, бирлари эса боладан безор. Бирок, совчиларнинг бари бўри эмас, тулки бўлиб қайтмоқда эди. Ҳаммасига рад жавоби бериларди. Маржоннинг жавоби шундай бўларди: “Мен калиш эдимми, тўғри келган киши кийиб кетаверадиган! Қолаверса, эрга тегиб ҳам бўлдим, эрдан чиқиб ҳам бўлдим. Эрсиз хотинни ер кўтармас эканми? Эл ер устида юрса, мен шу кезгача ер тагида яшаб келдим...”

Маржоннинг энаси Жиззах билан Зомин обравида тилга тушган чеварлардан эди. У гилам, зулқурс, олача тўқишнинг пири. Маржоннинг бўй етган қизга ўхшаб ўзини тошойнага солиб-тошойнадан оладиган вақтлари ўтиб кетган. Энди энасининг касбини, чиққан қиз чийдан ташқари дегандай, илгарироқ ўрганмаганига ўкинади. Начора, ҳеч бўлмагандан кўра кеч бўлгани яхши. Боз устига, бекорчидан Худо безор деб қўйибдилар. Бекор ўтираверса, чечалари билан келинлари ўртасида ҳам иззат-ҳурмати тўкилиши мумкин. Чиллали боланинг жойи бошқа деган гап беҳуда айтилмаган. Мехнат — ўтдан иссиқ. У энасининг касбини ўрганишга қасд қилди. Ишни жун савашдан, урчиқ йиғиришдан бошлади. Ҳафта-ўн кун орасида жунга ишлов беришни, калава бўяшни, ўрмак тўқишни ўрганиб-ўзлаштириб олди. Зулбароқ тўқишга ўтишдан аввал олача тўқишнинг хавосини олди. Машаққатлардан қочмади. Ўрмакни қандай қуришни, дастгоҳларни қандай тайёрлашни, кўтаргини кузивиға қандай бирлаштиришни, серувига ишни қандай ўрашни, адарғини қай йўсинда ўрнатишни, қилични қандай қоқишни, силташни, қозиқларни қандай уриб, оёқларини қандай тиклаш-

ни, ниҳоят, адарғини қай тартибда тортиб боришни — ҳамма-ҳаммасини миридан-сиригача мукаммал эгаллади. Жунни қандай саваб, ундан паттивитни қандай ажратишни, жун билан пахтани саваб ўртасида фарқ борлигини ҳам биладиган бўлди. Эриш билан арқоқни қандай йигиришнинг машини олди. Энасининг кўз ўнгида ўрмакни ўрнатишни, тўкишни кўрсатиб бир неча бора кўрик-синовдан ўтди. Сўнг энасида оқ фотиха олди. Ирим учун унга оқлик совға қилди. Шу тариқа чевар деган унвонли ҳам бўлди.

Орадан ҳеч қанча вақт ўтмай у гилам-зулбароқнинг турли-туман хилларини — козоки, араби, қашқари, эрони, афғониларини маромига етказиб тўкишга киришди. Бир ой деганда битта гиламни қўлдан чиқарадиган бўлди. Битта гилам фалон пул! Меҳнатни, сарф-харажатни ҳисобга олмаганда, бир зулбароқдан каттагина рўзғорни бемалол бир ой тебратгулик “нон” қолади. Қолганда ҳам она сутидай ҳалол нон!

Маржоннинг ишини Худо ўнглади. Энг муҳими — уйдагиларга “ортиқчалиги” сезилмасди. Бехуда гап-сўзларга ҳам ўрин қолмади.

Совчиларнинг эса кети узилмасди. Баъзан энаси уни йўлга солмоқчи бўларди:

— Энанг айлансин, у куни келган кишилар ёмон жердан эмасди. Отангдинг ҳам ўшаларга раъйи бордай, чоғи.

— Эна дейман, менинг журиш-туришим сизларга малол келяптима? Номус қияпсизларма? Ё сизларга насоқ келтиряпманма?

— Вой ўлайин, ундай дема! Қурсоғимга сиққан бола қавмимизга сизмас эканма? Ҳавлимизга сизмас эканма? Лекин ҳалиям бир жигитдинг рўзғорини гуллатадиган жўнинг бор, жўянг бор, қизим. Биз сенинг бахтли-тахтли бўлишингди ўйлаймиз, энанг ўргилгур!

— Энажон, ўзимди сал-пал ўнглаб олай. Кейин бир гап бўлар... Ҳа, айтгандай, акамлар нима дейишяпти?

— Улар биз, чол-кампирдан ўтиб нияям дейишсин?

— Агар бу журишим уларга малол келаётган бўлса, майли, ўтга ташла-саларинг ҳам, ўчоққа отсаларинг ҳам — розиман!

— Ундай дема, айланай, ундай дема. Нима, сен ёмон ном чиқарибсанма?! Ножўя қадам қўйибсанма? Фақат бахтинг очилмади-да, кизим.

Маржон аста-секин ўзини ўнглаб олди: юзларига қон югурди, очилиб-тўлишди. Қангли қишлоғининг қирчиллама йигитлари ҳам унга суқланиб қарайдиган бўлди.

Тўланбой “акаси”нинг эса ўй-хаёли Жиззах томонларда эди. Ниҳоят, совчи бўлиб борадиган баобрўй одам ҳам топилди. Топган одамлари “Катта хирмон”да тувилиб, шу ерда ўсиб, тамоми “хонакилашиб” кетган Аҳмад абзий эди.

Кечки мол қайтар чоғи сирдарёликлар Маржонларнинг уйини сўраб-суриштириб, топиб бордилар. Мезбонлар меҳмонларни сийи-сифати билан кутиб ҳам олдилар.

Маржон келган меҳмонлардан бирини — Тошпўлат ўтоғани таниб, буларнинг бекорга келмаганини сезган бўлса-да, ўзини билмасликка солиб, юмуши билан овора бўлди.

Меҳмонларга дастурхон ёзилди. Бошда гаплари кўпам қовушавермади. Аҳмад абзийни ҳамқишлоқлари “Аҳмад Дониш” дерди. Усиз даврага жон кирмас, хангома қизимас, гап-гаштаклар ўт олмас эди. У давранинг таъби-табиатига қараб дархол жиловни ўз қўлига оларди. Мана, ҳозир ҳам гаплар қовушавермагач, Аҳмад абзий латифа бошлади. Латифадан сўнг ўнғай-сизлик барҳам топди. Роса кулишди. Энди гаплари ҳам гапларига қовуша тушди. Совчиликдан, қулчиликдан сўз очилди. Одам Ато билан Момо Ҳавводан гурунг кетди... Ахийри бир тўхтамга келинди: яна бир айланиб, орадан ой ўтказиб келингизлар, деган жавоб олинди.

Яхши гап — яхши, хайрли иш — хайрли. Бу одамларнинг яхши ниятда келгани Маржоннинг туғишганлари томонидангина эмас, тутинганлари, кўни-қўшилари ўртасида ҳам хушxabардек қабул қилинди. Хонадон эгаларининг юз-кўзларидан, кутиб-қузатишларидан ҳам розилик аломати сезилиб турарди.

Тўланбой ота совчиларнинг “бўри” бўлиб қайтишини кўзлари тўрт бўлиб кутмоқда эди. Ўғил-қизларининг, келин-куёвларининг, қолаверса, айрим овзи ботир узанги-йўлдошларининг олдида ўсал бўлиб қолишини ўйласа, дили-дунёси хуфтон бўлиб кетарди...

Кун намози шомга дахлдор бўлар-бўлмас совчилар “ассалому алайкум”-нинг каштасини келиштириб кириб келдилар. Дастурхон ёзилар-ёзилмас, ботирнинг найзаси тегсин-да синсин дегандай, ишнинг енгил қўчиб, ўнги-дан келганини айта солдилар. Албатта, хушxabарни эшитган Тўланбой ота ўзини қўярга жой тополмас эди.

* * *

Довруғи етти иқлимга етган тўй бўлди. Тўланбой ота худди қирчиллама йигитдек чимилдиққа кирди, худди ўн саккиз яшар қиздек хуркибгина турган Маржонни даст кўтариб қирқ қаватли кўрпа, кўрпа эмас, тахтиравонга охиста қўйди. Кайвони янгалар қий-чув кўтаришиб, чирокни ўчириб ташқарига чиқиб кетишди.

Тўланбой гўё йигирма яшар йигит эди, Маржон эса онаси ўпмаган қиз эди. Тўланбой — Отабек, Маржон — Кумушбиби: “Сиз ўшамми?” дейди кўзларига ишонмай. “Ҳа, мен ўша”, дейди Тўланбой... У Фузулийдан ғазал ўқийди; ғазалхонлик билан тонглар отиб кетади, кунлар ботиб кетади... Тунлар кунларга уланади, кунлар эса ойларга. Маржон ойдай тўлишади ва ой-куни яқинлашиб, қўчқордек ўғил кўради. Яна Тўланбой отанинг узанги-йўлдошлари бу хонадонга тўпланади. Тошпўлат ўтоға совчилик сарупо-си деб берилган саман отини миниб келади, “Аҳмад Дониш” эса зарбоф тўнга бурканиб келади. Чақалоққа исм танлаш маросими расмона бахс-мунозарага айланиб кетади. Бири “Етмишбой бўлсин” деб таклиф қилади,

бошқаси “Тавсан бўлсин, Тўландан кейин Тавсан келади”, дейди. Жўяли таклифни Тўланбой отанинг ўзи айтади: “Бозургон Тўра бўлади”, дейди. Шундай килиб, фарзанднинг исми Бозургон Тўра бўлади. Бозургон Тўранинг қадами кутлуғ келади: ота-онасининг ишлари бароридан келиб, хонадон кут-баракага тўлади. У тўрт ёшга ўтган кезларда Тўланбой отанинг дехқон-фермер хўжалиги мисли кўрилмаган даражада мўл-кўл ҳосил кўта-ради, даромадни ҳисоблаб ҳисобдан адашадилар. Охири тўнғич ўғилнинг таклифи бўйича Тўланбой ота яп-янги “Мерседес” харид қилади. Бозургон Тўра мошинага “Ду-дуг” деб ном қўйиб олади. Кунда-кун ора “Ду-дуг”га минаман, деб хархаша бошлайди, ота кенжатоийни орқа ўриндикқа ўтқазса кўнмайди, у киши албатта олдинда ўтириши керак. “Ха, майли, мелиса учраса, ўзингиз жавоб берасиз”, дейди ота. Зомину Жиззах томонларни сайр этиб қайтадилар...

Ота-болани кузатиб қолган Маржоннинг кўзларидан шашқатор ёшлар оқади. “Биру борим, яратганинга шукр, — дейди пичирлаб. — Бебахо неъматингни дариф тутмаганинга шукр...” Ўтган умри кўрқинчли туш каби лоп этиб кўз ўнгидан ўтади. Ўтадию ёруғ кунлар бор дунёсини қоплаб олади, Яратган Эгамга қайта-қайта шукроналар айтади, шукрона айтиб чарчамайди...

* * *

Мана, биродарлар, камина қулингиз гувоҳ бўлган воқеа шундай. Бу тўқима ҳам, чўқима ҳам эмас, ўсма-сурмаси ҳам йўқ... Аслида, ҳаётнинг ўзи мўъжиза. Мўъжиза бағрида миттигина афсонанинг рўёбга чиқиши мумкин эмасми? Ёки афсонага гумонингиз борми?..

ШАРҚУ ҒАРБ ФАЛСАҒАСИ

Исмоил ШОМУРОДОВ

БЕМА'НИЛИК
GIRDOVIDA

Yoxud

ma'ni va mehr qidirgan odam

1

Камю — Ғарб дунёсида абсурд номи билан машҳур бўлган ҳолат — бемаъниликнинг белги-аломатлари, қонунқоидалари ҳақида ўзига хос таълимот яратган файласуф.

Камю — бемаъниликдан маъни излаган ёзувчи. Негаки унинг ҳар бир фикри айланиб келиб шу масалага тараққайди.

Бизда эса ҳеч бир ёзувчи, файласуф ёки донишманд бемаънилик тўғрисида бевосита фикр юритмаган. Эҳтимол, улар бу ҳолат, яъни маънисизлик тўғрисида ошқора фикр юритишни мантиқсизлик деб билар. Аслида эса ҳаётда

ҳар қадамда бемаънилик мавжуд ва айтиш лозимки, улар барчамизни безовта қилади. Чунки инсон бемаъниликка дуч келганида борлиқ ва йўқлик ўртасида муаллақ турганини ҳис этади. У бамисоли туйнуксиз хонада қолиб кетганга ўхшайди. Бу хонага киргунга қадар нима бўлган, бу ердан чиққанидан кейин не кўйга тушади — билолмай қийналади. Лекин ёзиғим не экан деб қизиқади. Бироқ бу ҳолат унинг кайфиятида ҳар доим ҳам акс этавермайди. Асосан ёлғиз қолганида, ҳаётининг мазмуни деб билган мақсадига етганидан сўнг ёки қўлидан ҳеч иш келмай,

мушкул вазифа олдида ожизлигида бу фикр уни безовта қила бошлайди. Бошқа пайтларда эса бунақа гапларнинг борлигини ҳам ўйламай яшайверади.

Инсон улғайгани сари маънисизликка кўпроқ дуч кела бошлайди. Бу онг, билим ва тасаввур билан узвий боғлиқ нарса.

2

...Ёшлигимизда шўро армияси тўғрисида кўп эшитардик. Жуда баландпарвоз гаплар айтиларди. Нима эмиш шўро армияси хоҳласа ҳавода пашшани ҳам учирмай қўярмиш, хоҳласа, ойни тескари ағдариб юборармиш. Барча ўспиринлар каби мен ҳам бу гапларга қаттиқ ишонардим. Эсингиздами, ўша пайтлар “Совет Иттифоқида хизмат қиламан” деган кўрсатув бўларди. Унда асосан аскарлар ҳаёти кўрсатиларди. Дабдабаси шу қадар эдики, ҳар қандай одамни ҳам энтиктириб қўярди.

Ўсиб-улғайиб, ўзим ҳам ҳарбий хизматга чақирилдим. Эл қатори хизматни ўтадик. Лекин армиянинг асл мақсади нима эканини мутлақо тушунмадим. Ҳалиги, биз ёшлигимизда кўрган машқлардан асар ҳам йўқ. Қулоғимизга кўрғошиндек куйилган “ватан ҳимояси”, “шон-шараф иши” тўғрисидаги баландпарвоз сўзлар амалдаги манзараларга мос келмайди. Хизмат деганимиз халқни эмас, ўша халқни кўриқлаши лозим бўлган аскарларни кўриқлашдан, уларнинг орқасидан қараб юриш, ейиш-ичиши, ётиб-туришини ташкиллаштиришдан иборат бўларди. Кейинроқ ҳар қалай ҳарбий самолётларнинг учиб-кўнишида техник ёрдам кўрсатадиган, уларни алоқа билан таъминлайдиган бўлди. Олдинига маънилидай туюлди. Бироқ кейинроқ сўраб-суриштираман, уларнинг замирида ҳам маънисизлик мужассам экан. Яъни, биз минг бир машаққат билан парвозга тайёрлайдиган ҳарбий самолётлар асли-

да ҳавода ҳеч қандай вазифани бажармас экан. Учувчилар учушни унутиб юбормаслик учунгина ҳавода чарх уриб айланиб келар экан, холос. Албатта, парвоз жуда масъулиятли иш, унга жиддий қараш лозим. Самолёт ҳам ўта қиммат матоҳ. У билан ўйлашиб муомала қилиш керак. Бироқ ҳамма гап унинг бирор бир тайинли иш бажаришида эмасми? Шунча тайёргарлик кўриш, шунча маблағ сарфлаш бор-йўғи ҳаваскор ҳайдовчини машина бошқариш курсида ўқитиш учун қилинаётгандек. Боз устига, ҳаваскор деганингиз бу курсни битириб тайинли иш билан шуғулланмайди, балки хизмат муддати тугагач, яна қишлоғига қайтиб, гўза парвариши билан машғул бўлади.

Ўша воқеалардан сўнг кўпроқ ҳаётнинг, умрнинг маъниси тўғрисида ўйлаш эҳтиёжи туғилди.

3

Армияга боргунга қадар дунёнинг барча ишлари қатъий қонун, мантиқийлик асосида юритилишига қаттиқ ишонардим. Мактабга бориш, ўқиш, билим олиш — ҳаётнинг асосий мантиғи шу деб ўйлар эдим. Лекин армияга боргач, ана шу ишончимга дарз кетди. Мен икки йил бегона юртларда нима учун юрганимни тушунишни истардим. Албатта, Ватанни ҳимоя қилиш лозимлигини тушунардим, лекин қайси Ватанни? Менинг Ватаним Ўзбекистон эдику? Модомики, Ватанни ҳимоя қилиш керак бўлса, нега мен ундан йироқда, ёт-бегона юртда юрибман, деган саволлар менга тинчлик бермас эди.

Шундан сўнг менда ҳаётнинг мантиқийлигига шубҳа туғилди ва шу асосда бошқа масалалар тўғрисида ҳам жиддий ўйлай бошладим. Мактабда ўқиш мантиқиймиди? Агар тузукроқ ўйлаб қарайдиган бўлсангиз: албатта йўқ. Дейлик мен, талабалик давримни ҳам кўшиб ҳисобласам, йигирма бир

ярим йил давомида таҳсил олибман. Лекин олган билимларимнинг яхши яшаш учун ҳам, ҳаётнинг асл мантиғини топиш учун ҳам деярли фойдаси теккани йўқ. Аксинча, номига ўқиб, мактабни амал-тақал қилиб битирганлар мендан ўн, юз чандон яхши яшамоқда. Бироқ бу — ҳаётнинг адолатсизлиги эмас. Аслида таълим дегани ҳаётнинг, табиатнинг киши учун сира аҳамиятсиз қонун-қоидаларини ўргатишдан иборат. Шунга қарамай, инсон авваламбор яхши яшаш учун ўқийди. Бироқ илм йўлида ўтган йигирма бир йил умр эмасми? Энди ўйлаб кўрсам, умрнинг энг ажойиб палласи аслида ўқиш-ўрганиш даври экан. Гарчи шўро замонида сийқаси чиқиб кетган бўлса ҳам “Талабалик — олтин даврим” деган ибората катта маъно бор. Биз содда болалар учун қандайдир манфаатни кўзлаб ўқиш эмас, балки таълим жараёнининг ўзи қизиқарли эди. Дарҳақиқат шундай: инсон учун ҳаётнинг кечиши, улгайиш жараёни қизиқарли. Б.Гейтснинг миллиардлаб пули бор, лекин у ҳеч қачон тинмайди, ҳолбуки у бемалол ишламасдан юрса ҳам топгани неча авлодига етиши мумкин. Лекин унинг учун пул эмас, пул топиш жараёни муҳим. Одамзод асрлардан буён улуғлаб келаётган севги-муҳаббат тимсолларини олинг: Лайли ва Мажнун, Фарҳод ва Ширин, Ромео ва Жульетта... Ваҳоланки, уларнинг ҳеч бири ўз муҳаббатига эришгани йўқ. Шундай экан, муҳаббат аслида висолгача бўлган жараёнмикан, деган ўйга боради киши.

4

Камю Галилейнинг ҳаётига хавф туғилган пайтда, ҳақлигини билатуриб, ўз гоёсидан кечиб юборганини оқлайди. Унинг фикрича, ернинг айланиш-айланмаслиги мутлақо аҳамиятсиз нарса. Шу ўринда Камю вазиятга шарқ кишисидай, шарқ файласуфидай қарайди,

шарқона баҳо беради. Назаримда, унинг фикри тўғри. Чунки ернинг айланишини оддий одам билди нимаю билмади нима — бу билан ҳеч нарса ўзгариб қолмайди. Аммо, чўпон қўйлар қачон туллаши, деҳқон экин мавсуми қачон бошланиши, боғбон эса дарахтни қандай парвариш қилиш лозимлигини аниқ билиши керак, акс ҳолда кун кўриши қийин бўлади.

Лекин бу хулоса масалага жуда тор доирада, кичик миқёсда қараш маҳсули.

Яъни, бу масалага бошқа томондан назар ташлаш ҳам мумкин. Дейлик, ер айланишининг руҳонийлар учун сира аҳамияти йўқ, аммо гап фақат шундангина иборат эмас. Уларнинг мутлақ ҳокимияти-чи? Агар Брунога ўхшаган одамлар бўлмаганда, агар ҳамма Галилей каби йўл тутаверганида, черков ҳеч қачон ноҳақлигини тан олмаган, қўлида ваколоти бор, ҳокимиятга эгалик қилиб турган кимсалар билган номаъкулчиликларини давом эттираверган бўларди..

Шарқда ҳақиқат деб ҳамма гапни айтавериш маҳмадоналик ва одобсизлик ҳисобланади. Шунинг учун яққаҳоқимлик кўпроқ Шарққа хос. Фарбда эса аксинча — ҳар қандай ҳолатда ҳам ҳақиқатни айта оладиган шахс қадр топади ва шу боис Фарбдаги монархиянинг ўзига хос жиҳатлари, демократия унсурлари кўп.

5

Ҳаётнинг маънисизлиги баъзида кишини ўз жонига қасд қилишига олиб келиши мумкин.

Албатта, бу муаммо ҳар қандай жамиятда ҳам мавжуд ва буни тан олмаслик риёкорликдан бошқа нарса эмас. Гап унга қандай муносабатда бўлишда. Бу ҳолатдан нафратланиш, уни инкор этиш ёки ўз ҳолига ташлаб қўйиш мумкин. Тўғри-да, киши ўз ҳаётига ўзи хўжайин, агар яшагиси келмаса, яша-

масин, бундан кимга фойдаю кимга зарар? Бироқ инсон ҳеч қачон ўзини ўлдириш фикри билан туғилмайди. У ташқи таъсирлар туфайли шунга мажбур бўлади.

Шўро даврида ўз жонига қасд қилганларнинг деярли барчаси ақли заифга чиқариб қўйилар эди. Жамият шу тариқа бундай кишилар ўзига бегона эканини уқтирмоқчи бўларди. Бироқ энди маълум бўлмоқдаки, бу ҳолат аслида жамиятга қарши эмас, балки ўзи меҳр кутган, бироқ шуни дариф тутган кишиларга, сароб бўлиб чиққан мақсадга, юксак туйғуларга мос бўлмаган ҳаётга қарши исён эди.

Бунга фақат ижтимоий ҳодиса, фақат иқтисодий ва моддий муаммолар натижаси деб таъриф берувчилар қаттиқ янглишади. Ҳолбуки, шундай фикр юритувчилар жуда кўп. Одам табиий мавжудот сифатида моддий ва жисмоний қийинчиликларга чидамли. Ҳатто, бундай синовлар унинг иродасини тоблаб, янада кўпроқ яшашга ундайди. Аслида инсон қонидида ўз-ўзини ўлдириш туйғуси йўқ. Бу туйғу кейинчалик — инсон онгли бўла боргандан сўнг юзага келган.

6

Ҳаётнинг маънисизлиги аввало шунда кўринадики, киши кўпинча, йўқликдан, қийинчиликдан эмас, балки мақсадларнинг сароблигидан, интилган нарсасига эришолмаганидан, яъни, зилдек армонлардан қийналади. Масалан, ўтган асрнинг бошларида рус шоири Александр Блок оғир бетоб бўлиб қолган. Бироқ бедаво дарддан азоб тортган бу шоир эмас, балки анча тўқис яшаган С.Есенин ва В.Маяковский ўз жонига қасд қилган. Маяковский Есениннинг ўлими ҳақида эшитиб, уни бироз масхаралайди ҳам. Ёки Жек Лондоннинг қаҳрамони Мартин Иденни олайлик. У яшаш учун ҳеч вақоси қолмаган, уми-

ди сўнган пайтда эмас, балки беқиёс имкониятларга эришган бир пайтда ўзини сувга ташлайди. Бу асар муаллифининг тақдири ҳам деярли шундай бўлган.

Демак, инсон ҳаётининг мазмуни мақсадга эришишда эмас, балки шу мақсад йўлидаги курашда намоён бўлади.

7

Альберт Камюни мудом бир масала қийнайди: ҳаёт ўзи яшашга арзийдими?

Бу саволга аниқ бир жавоб йўқлигини билатуриб, уни ўртага ташлашдан мақсад нима? Бу ҳаёт яшашга арзийди десангиз ҳам, арзимайди десангиз ҳам, инсоннинг қўлидан нима келади — у барибир яшашга мажбур. Чунки бу ҳаёт яшашга арзиган тақдирда ҳам ўз жонига қасд қилганларни ўлимдан қайтариб бўлмайди. Ва аксинча, бу ҳаёт яшашга арзимайди деб ҳаммани бир майдондан ўлимга маҳкум этиб бўлмайди.

Кўриниб турибдики, саволнинг ўзи ғайриинсоний моҳиятга эга. Аслида инсонни бундай савол устида ўйлашга мажбур қилмаслик, бунга асло йўл қўймаслик даркор. Бу борада Шарқ фалсафаси тўғри йўл тутди. Бу фалсафа ўлим ҳақидаги ҳар қандай гапни ўта совуқ сесканиш билан қабул қилади ва бу ҳақда эсламасликни тарғиб этади (ҳолбуки, мусулмончиликда ўлимни тез-тез эсга олиш зарурлиги таъкидланади). Шарқ фалсафаси ўлимни кўпроқ жисмоний ҳолат сифатида тан олади ва ҳаёт мазмунини тафтиш қилишга мойиллик билдирмайди. Чунки ўйлаган, фикр юритган билан — бефойда, ўлим инсон ихтиёридан ташқаридаги ҳодиса. Киши ўзидан ташқаридаги барча нарсаларга жавоб топиши мумкин, фақат ўз ичидагини билмайди, англолмайди. Бунинг сабаби — онг ўзини ўзи ўрганолмайди.

Камю эса бемаъниликни инсондан

ташқаридаги ҳолат деб билади. Аслида бемаънилик фақат инсон онгида мавжуд, холос. Акс ҳолда нега дастлаб маънили бўлиб кўринган ҳолат тўсатдан, кайфиятингиз ўзгарган заҳоти бейтаин нарса бўлиб қолади?

8

Одатда ўз жонига қасд қилиш — худкушлик, меҳрсизлик, меҳр кўрмаслик, меҳр кўрсатмаслик оқибати сифатида баҳоланади. Бироқ бу масалада бир ҳолатни назардан қочирмаслик даркор. Раҳм-шафқатсизлик муҳитида улғайган, бир умр одамлар эътиборидан четда ўсганлар бу ишга қўл урмайди. Уларнинг муаммоси бошқачароқ, улар шафқатсиз кишилар бўлиб етишади. Гап шундаки, ёшлиқда кўп меҳр кўрган, лекин кейинчалик бундан жудо бўлган одам эътиборсизликни ҳис қила бошласа, бунга кўникиши қийин. Айнан шу туфайли инсон жонига қасд қилиши мумкин.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, жонига қасд қилувчилар орасида балоғат ёшидагилар, айниқса ўғил болалар кўпчилики ташкил қилади.

Маълумки, бола ўсиб-улғайганидан сўнг унга нисбатан ота-онанинг эътибори ўзгаради. Катта йигит бўлиб қолгани учун уни эркаламаса, эътибор бермаса ҳам бўлади. Лекин боланинг бу ҳолат билан чиқиши жуда оғир кечади. Шунинг учун балоғат ёшига етган ўғил болаларда қизларга нисбатан жонига қасд қилиш ҳолатлари кўпроқ. Чунки ёш қизлар эътиборсиз қолмайди.

Жаҳон тажрибасидан яхши маълум бўлмоқдаки, жонига қасд қилиш муаммоси фақат оила миқёсида қолиб кетмас экан. Ҳозирги кунда бу масалада ҳам ўзгариш юз бера бошлади — ҳаётдан жимгина, ўз ҳолича эмас, балки кўпчиликка тажовуз қилган ҳолда кетиш аломатлари кўзга ташланмоқда. Иккинчи жаҳон уруши даврида дастлаб япон,

кейин эса шўро кўшинлари орасида ушбу ҳолат кузатилди. Энди бу тажрибадан террористик ташкилотлар усталик билан фойдаланмоқда ва бу усулни дахшатли воситага айлантириб юбормоқда.

9

Яшашнинг маъноси ҳар бир халқнинг миллий мафқурасида ҳам мужассам бўлади. Давлат томонидан эзгу ғояларнинг тарғиб қилиниши замирида ҳам қайсидир маънода ана шу зарурат — фуқароларни бахтли қилиш, уларни бирон-бир мақсадга сафарбар этиб, ҳаётига маъни бериш. Инсон нимагадир ҳаётини бағишлаб яшаши зарур. Шундагина у ҳаётнинг маъниси, яшашнинг мазмуни, тирикликнинг абсурдлиги тўғрисида ўйламайди. Инсон биров, хусусан, давлатнинг ёрдамисиз яшаб кетавериши, ўз кунини кўриши мумкин. Лекин келажакка интилиши учун унга ишонч керак. Йўқса, олтмиш-етмиш йил давомида тентираб юришдан мақсад нима?

Жанг қилаётган киши нима учун урушаётганини, жонини нимага тикканини аниқ билиши керак, акс ҳолда у мағлубиятдан қочиб қутулолмайди. Ҳаёт ҳам қайсидир маънода жангни, курашни билдиради. У ўзида урушнинг қайсидир жиҳатларини мужассам қилган. Яшаш учун аниқ бир ғоя бўлиши лозим. Шундай ғояки, етишиш бироз мушкулроқ бўлсин.

Қаердадир ўқигандим, чет элликлар “Ўтган кунлар” фильмини кўриб, Отабекнинг Тошкент ва Қўқон орасида қатнашидан ҳайрон қолиб, сўраган экан: “Бу йигит нега отга миниб, у ёқдан бу ёққа қатнагани-қатнаган?”

Дарҳақиқат, Ғарб кишиси учун бир хотинни деб шунча ташвиш ва изтироб чекишнинг маъсини йўқдай — нима, хотинга қирон келибдими, бир кўшиқда айтилганидек, сен бўлмасанг,

бошқаси. Лекин ор-номус ва садоқатни юксак қадрлайдиган, биз, ўзбеклар учун Отабекнинг барча хатти-ҳаракатлари мантиқий.

10

Ҳозирги вақтда шўро тузумининг барча кирдикорлари аёвсиз фош этилмоқда. Лекин бир нарсани тан олиш лозим: СССР ва АҚШдаги жонига қасд қилганлар сони таққосланганда бу кўрсаткич Америкада анча юқорилиги маълум бўлган (шўро мафкураси бунини дўмбира қилиб чалишни хуш кўрарди). Бироқ бунинг ўзига яраша сабаблари бор эди. Шўро тузумида ёмон бўлса-да, гоё бор эди. Халқ шу гоёнинг қули ҳисобланарди. Америкада эса халқ эркин эди. Одатда қулнинг ва озод кишининг муаммолари икки хил бўлади. Қулни майда икир-чикирлар қийнайди. Чунки у ўз ҳаёти учун масъулиятни бўйнига ололмайди, хўжасидан имдод кутиб яшайди. Озод инсон эса барча масъулиятни ўзига олади ва ҳар бир қадами, ҳар бир иши учун ўзи жавоб беради. Шу боис бир ишни қилар экан, унинг ўринли ёки ўринсиз экани ҳақида қаттиқ ўйлайди. Чунки хато қилса, ўзи қийналади.

Сирасини айтганда, бу дунёда маънили нарсанинг ўзи йўқ. Бу жиҳатдан Камю ҳақ. Лекин бу бемаънилик ёввойи ғалаён кабидир. Унинг тизгини инсоннинг инон-ихтиёрида эмас. Унга қарши исён кўтарган билан ҳеч нарсага эришиб бўлмайди.

11

Камюнинг бадий асарларида ёрқин ранглар йўқ. Чунки ўз асарларида ҳаётнинг бемаънилигини ифодалаб бермоқчи бўлади. Дейлик, “Бегона” қиссасининг бош қаҳрамони ҳиссиз одам, унинг фикрлашида ҳам аниқлик йўқ. “Бугун онам ўлди. Ё кечамикан,

билмайман”. Асар шундай бошланади. Томдан тараша тушгандай қилиб битилган бу гаплардан ўқувчи дастлаб ҳайрон қолади. Асарнинг охиригача шу руҳ, шу мавҳумлик, шу ноаниқлик ҳукм суради. Агар ушбу қиссанинг баёнини моддийлаштириб бўлганда эди, у шом қоронғусини ифодаларди — аллақачон ранглар йўқолиб кетган ва қора шарпалар қолган, холос, рўпарангиздаги нарсанинг нималигини аниқ билмайсиз — ё бута, ёки одам. Асар қаҳрамони шу мавҳумлик гирдобиди яшайди. Ёзувчи асар қаҳрамони онгидаги мавҳумликни бутун асарга кўчирган, у ён-атрофга ўз қаҳрамонининг кўзи билан қарайди, унинг ўлимга маҳкум этилишини ҳам ҳайрат билан қабул қилади.

“Вабо” романини олинг. Каламушларнинг алланечук сирли ўлимидан бошланган бу асарда инсоннинг бедаво касаллик билан кураши ифодаланади.

Асарда инсон вабо устидан ғалаба қилса-да, у ўта ғамгин руҳи, “ҳар қандай шодлик таҳлика остида” бўлиши, “вабо каламушларни кўзғатиб, бахтли шаҳар кўчаларига ўлиш учун ҳайдаб чиқарадиган кун келишини” ифодалаш билан якун топади. Шу тариқа ҳаётнинг бемаънилиги, унинг устидан ғалаба қилиб бўлмаслиги таъкидланади. Бироқ бу билан ҳаёт енгиллашиб қолмайди. Бир пайтлар айнан шу руҳда тугаллангани учун бу асарни ёқтирардим. Энди эса йўқ, чунки фарзандларим бор.

“Инқироз” қиссасида Камю фалсафасининг моҳияти очилгандай бўлади. Асар пала-партиш умр кечирган кишининг фикр-қарашларидан иборат. Ҳаёт айнан мана шундай кишилар учун мантиқсиз. Ҳар ким ўз ҳаётининг мантиғини ўзи яратади, умрига ўзи маъно бағишлайди. Бунга эришолмаганлар эса умрини беҳуда ўтказиб юборади.

“Инқироз”нинг бош қаҳрамони шулар тоифасидан. У ўз ҳаётидан маъни-

матра топмаган инсон. Бундай одамлар уруш ва фалокатларни аллақандай интиклик билан кутади. Чунки ана шундай фожиалар уларнинг яшашга бўлган қизиқишини кучайтириб юборади. Эҳтимол бундайлар ўзгаларнинг бахтли ҳаётини (балки бу лофдек туюлиши мумкин, ҳар ҳолда, дунёнинг ташвишини қилмай, рўзгорнинг майда ташвишлари билан ўралашиб яшаш ҳам қайсидир маънода катта бахт ва айнан шунинг учун тўю томошадан боши чиқмайдиган халқимизни абсурд масаласи қийнамас) кўролмас, улар учун уруш ёки ҳалокатлар жозибали кўринар.

Камюнинг қаҳрамони каби яшаган ҳар қандай кишига ҳаёт бемаъни бўлиб туюлиши аниқ ва бундай ҳаёт тарзи, истаса-истамаса, ўлимни эсга солaveraди. Лекин бу ҳали ўлиш истаги эмас. Бундай кишилар, “Инқироз”нинг қаҳрамони орзу қилганидай, ўзининг дафн маросимида иштирок этишни истайверади. Меҳрсиз қолган инсон, ҳеч бўлмаганда ўзининг ўлими билан одамлар эътиборини тортмоқчи бўлади. Айнан шунинг учун ҳам ўзининг жанозасида иштирок этишни истайди. Негаки, у табиий жонзот сифатида ўзини ўлдирмоқчи эмас, одамларнинг эътиборини қозонмоқчи, уларнинг ўзига бўлган меҳрини кўрмоқчи, холос. Ўз жонига қасд қилиш масаласининг ечими ҳам шунда.

12

“Бегона” ва “Инқироз” асарларидаги бош қаҳрамонлар бизнинг меъёрлар бўйича ҳеч ким менсимайдиган, одам сонига кўшмайдиган кишилар. Бу асарларда шахс эркинлиги — асосий масала. Маълумки ғарбона эркинлик — сен ҳеч ким учун жавоб бермайсан, ҳеч ким сен учун жавобгар эмас, ўз ҳаётингга ўзинг хўжайинсан, деган қарашга асосланади. Демак, бу таълимот бўйича ҳаёт тарзини ахлоқий меъёр ва қоидалар би-

лан чегаралаб ташлаш шарт эмас, қандай хоҳласанг, шундай яша.

Ёзувчи аслида нима демоқчи, унинг ўзи ким томонда — буниси жумбоқ. Бироқ у жамиятдаги ҳар қандай ахлоқий мажбуриятлардан озод бўлган шахснинг инқирозини тасвирлайди, ғарбона эркинлик, шахсий мустақиллик ва индивидуализмнинг салбий жиҳатларини очиб ташлайди.

Ёзувчи шундан ўзга ҳолатни “қуллик” деб таърифлайди.

Албатта, маънисизликдан маъни қидиргандан кўра, “қуллик”ни бўйинга олган яхшироқ. Чунки нимагадир боғланиб, ким учундир ёки нима учундир масъулиятни ҳис қилиб яшаш ҳаётга маъни бағишлайди. Мутлақ эркинликнинг ҳавас қиладиган жойи йўқ. Умрни ёввойи қулун каби шаталоқ отиб ўтказиш ақлдан эмас. Ўзи шу — ғарб одами умр мазмунини доимо йўқ жойдан излайди.

Ёзувчи қаҳрамони тилидан “ҳақиқат — ўлардай зерикарли нарса” дейишига қарамай, уни топишга уринади. Ҳақиқат излаш эса, маълумки, кишини тушкун кайфиятга солади. Инсон туғилиш ҳуқуқига эга эмас, шундай экан, туғилишдан маъни излаш ҳам бехуда иш. Айнан шунинг учун шарқ одами мутлақ ҳақиқатни изламайди, Шунинг ўзиёқ уни ғарб одамидан бир поғона юқори қилиб қўяди. Чунки у бу борада риёкорлик қилмайди. Ғарб одами эса ҳақиқатга интиломоқчи бўлади, бироқ унинг тубсизлигини билатуриб риёкорлик қиладди — тубига етишга интилаверади. Бироқ буларнинг барчаси бир ҳолат — маънисизликка олиб келади.

13

Нафсиламрни айтганда, ҳаёт — мавхум нарса. Аммо Камю уни янада чалкаштириб, қийинлаштириб юборади. Бундай мавхумлик кўпроқ ўзига тўқ, пўрим ва олифта Оврупога хос бўлса керак. Бу ўринда ғарб ва шарқ фал-

сафаси ўртасидаги фарқни ҳам назарда тутиш лозим. Албатта, шахснинг ҳаёти асосий масала бўлган бир ҳолатда, қолган барчаси иккинчи даражага тушиб қолади. Бундай вазиятда кишининг мавҳум бир ҳолатда қолиши аниқ, Камю таъкидлаганидек, "фақат битта фалсафий масала бор, холос — ўз-ўзини ўлдириш масаласи". Чунки дунёдаги барча нарсаларни фақат ўзи учун деб билган худбин инсон яна ниманидир истайди. Аниқроқ айтганда, одам бурнини қанча юқори кўтармасин, ўзини қанча улғувор санамасин, ўзининг ҳеч вақога арзимаслигини ич-ичидан англайди, тушунади. У ўзи учун эмас, бошқалар учун яшашни истайди.

Инсон манманликка берилувчан мавжудот. Лекин бу манманлик ўзгалар олдидагина намоён бўлиши мумкин. Шу боис одам ўзи учунгина яшаши мумкин эмас. Чунки сахийлик, тантилик ва меҳрибонлик — инсон учун ўта муҳим, ҳаётий масала. Инсон ўзгаларга меҳр кўрсатиб, ўзининг манманлик хусусиятларини намоён қилади, уни озиклантиради ва тинчлантиради.

Демак, сизнинг кўрсатаётган меҳрингиз, сахийлигингиз ўзгалардан кўра кўпроқ ўзингизга керак. Меҳрибонлик қилаётган одам ўзини асл инсондай ҳис қилади, бекорга яшамаётганини сезади. Бу балки кўпол ўхшатишдир, лекин ўзгаларга меҳр кўрсатиш туйғуси инсон ичидаги заҳарга ўхшайди. Шунинг учун ҳам уни сарфлаш, ўзгаларга улашиш керак. Акс ҳолда, у инсоннинг ўзини хароб қилади. Аммо инсон ўз меҳрини барчага ҳам муносиб кўролмайди, унинг талаби жуда юқори.

Тасаввур қилинг, набирасини ачомлаётган қария қанчалар бахтиёр! Уларга қараб, беихтиёр тезроқ қаригингиз келиб кетади.

Болалари аллақачон улғайган, набиралари йўқ, бировга меҳр кўрсатмаёт-

ган киши билан гаплашиб, барака топмайсиз. Чунки унинг гапида ҳам, ҳаётида ҳам файз йўқ. Одатда улар кўпроқ ичкилик ва фаҳшдан гапиради, ҳаётининг мазмунини шу нарсалардан излайди. Манманлигини шу тариқа қондирмоқчи бўлади, аммо буларнинг барчаси ўткинчи.

14

Инсон яралган дастлабки даврларда, ундан кейинроқ ҳам кишилар узоқ умр кўрмаган. Чунки шафқатсиз ҳаёт кишиларни узоқ яшашга қўймаган. Одамлар муттасил фарзанд кўриб, уларни тарбиялаб, вояга етказаверганлар ва меҳрибонлик уларнинг қон-қонига сингиб кетган. Энди эса инсон табиатдан узоқлашди, у ҳозир нари борса иккита, учта фарзанд ўстиради, холос. Лекин унинг умри узайди, қонидаги меҳр туйғуси эса сўнгани йўқ ва у ўзининг асосий вазифаси — меҳр кўрсатишни бажаролмай қоляпти. Шунинг учун абсурд масаласи айнан, XX асрга келиб оқил ва дошизманд одамларни ўйлата бошлаган.

Аслида меҳрга зор киши эмас, балки меҳрибон бўлолмаган киши бахтсиз. Чунки меҳр туйғуси инсон учун худди овқатланиш ва ухлашдек муҳим табиий зарурат.

15

Жамоавийлик руҳи ҳукмрон бўлган муҳитда кишини мавҳумлик эмас, кўпроқ моддий масалалар қийнайди. Шарқнинг бу борадаги устунлиги одамлар орасидаги муносабатларда меҳр ва самимиятнинг борлигидир. Шарқда ҳеч қачон ўзини-ўзи ўлдириш масаласи ҳаётий муаммоларнинг ечими сифатида етакчи ўринга чиқмаган. Тўғри, бизда бу муаммо йўқ, деб бўлмайди. Бироқ у Шарқда Фарбагидек асосий муаммо даражасига чиқмаган. Чунки жамоавий ҳаётда инсоннинг ўзи билан

Ўзи якка қолиши жуда кам юз беради. Шахс бундай муҳитда бутун борлиқ унинг атрофида айланмаётганини, ундан ҳам зўрроқ инсонлар борлигини англайди. Шарқ кишиси олам ўзи учун эмас, балки унинг ўзи олам учун яралганини билади. Унинг ҳаёт тарзи шу ҳақиқатни англашга қаратилган.

16

Камю мавҳумлик ва кишининг ўз жонига қасд қилиши ўртасидаги уйғунликни тўғри илғаган.

Ўз жонига қасд қилиш жамиятнинг улкан муаммоларидан бири. Динда бу ҳолат кескин қораланади. Дунёвий жамиятда эса унинг сабабларини ўрганишга ҳаракат қиладилар. Эсимда, собиқ шўро тузуми инқирозга юз тутган даврда Ўзбекистонда бир йил давомида 270 нафар аёл ўзига ўт қўйгани тўғрисида газеталарда жуда кўп ёзилган эди.

Ўз жонига қасд қилиш масаласига аксарият ҳолларда ижтимоий ҳодиса сифатида баҳо беришга ҳаракат қилсалар-да, бу унчалик тўғри эмас. Бу кўпроқ маънавий ҳолат.

Бугунги кунда ўз жонига қасд қиладиганларнинг аксариятини эркаклар ташкил қиладди. Қанчалар эриш туюлмасин, барибир айтиш лозим: эркаклар меҳр истайди. Лекин ҳамма ўз ташвиши билан банд. Биров ўғлига, биров акасига, биров укасига етарлича меҳр кўрсатолмайди, дардини айтса, ўзиникидан ортиб, тингламайди.

Ҳаётдан маъни-мазмун қидириш меҳр-мурувват йўқолган жойда бошланади. Меҳрсизлик кишиларни умрнинг мазмунини ахтариб яшашга ундайди.

17

Дунёни нима кутқаришини билмадим, бироқ, менимча, зўр бериб ҳаёт мазмунини қидиришга тушган инсонни фақат меҳр кутқаради.

Мен жонига қасд қилган ёшлар тўғрисида ўқиганимда юрагим ҳаяжонга тушади. Уларга ўз укамдай ачиниб кетаман. Ва уларга ҳеч қачон атайлаб ҳаёт мазмунини ахтаришга киришманг, деб айтгим келади. Шу вақтга қадар ҳаётдан маъни излаганларнинг умри яхшилик билан тугамаган. Яшашнинг энг қулай усули улкан мақсадларни кўзлаб, нима бўлишидан қатъи назар, шунга интилиш. Кейинчалик фарзандлар пайдо бўлади ва ҳаёт ўз-ўзидан маъно-мазмун касб этиб бораверади. Дарвоқе, кўзланган мақсадга етишиш шарт эмас. Асосийси — унинг мавжудлиги. Мақсаднинг борлиги кишини юксалтиради.

18

Камюга қайтадиган бўлсак, у даврининг фарзанди. Маълумки, XIX асрнинг охири, XX асрнинг бошларида нафақат иқтисодиёт ва жамият қурилишида, балки кишилар онги ва маънавиятида жиддий ўзгаришлар юз бера бошлаган. Инқилоб аслида дастлаб, одамларнинг онгида содир бўлган. Бу худога қарши кураш, уни рад этиш инқилоби эди. “Худо ўлди!” деб ҳайқирганди Ницше, моддиюнчилар эса худонинг қачонлардир мавжуд бўлганини ҳам тан олмас, уни бутунлай инкор қилар эди. Ўша талатўп замонларда, одамлар эҳтимол бунинг оқибатлари тўғрисида батафсилроқ ўйламагандир. Кейинроқ, Камюнинг замонига келиб, худо жамиятдан деярли юлиб олингач, кишилар олдида бошқа бир масала — ҳаётнинг, умрнинг мазмуни нимадан иборат, деган савол кўндаланг бўлди. Одамлар вақтида ишонган ғоялар сароб бўлиб чиқди, инсон ҳаётини, умрини бағишлашга арзимайдиган нарсалар экани маълум бўлиб қолди. Қисқа қилиб айтганда, Худосиз ҳаёт мазмунини топиб бўлмас экан. Оврupo эса Худога қайтишни унча ҳам хушлайвермас эди. Камю фалсафасининг моҳияти ҳам ас-

лида ана шу — аросатда қолган авлод фалсафаси.

Дунёдаги барча динларнинг бош мақсади инсон ҳаётини мазмунли қилиш, у учун яшашни енгиллаштириш. Шу боис Эпикур бундай деган эди: “Физиклар томонидан ўйлаб топилган тақдирга бўйсунгандан кўра худолар тўғрисидаги ривоятларга ишонган дуррустроқ”. Бу файласуф ҳам ўлимдек сирли ҳодисанинг моҳиятини очиб беришга уринган эди. Бироқ у ўлимни кўпроқ жисмоний ҳолат сифатида қабул қилади ва уни бартараф этиш йўллари топишга уринади. “Ёвузликларнинг энг даҳшатлиси бўлмиш — ўлимнинг биз учун сира алоқаси йўқ; биз мавжудлигимизда, ўлим йўқ, у келганида эса биз бўлмаймиз”.

Бугунги кун кишиларини эса ўлимнинг маънавий жиҳатлари кўпроқ қийнайди.

Камюнинг фикрича инсон озодликка мутлақ мослашган эмас.

У ўткинчи ҳодиса сифатида кимгадир қул бўлиши, хизмат қилиши ва жонини нима учундир қурбон этиши лозим. У онгли — мавжудот. Шу боис ўз билганича, хоҳлаганича яшаб, бир кун тўсатдан ўлиб кетишга рози эмас. Чунки бундан маъни йўқ. У нимагадир со-

дик бўлишни, шундоқ ҳам беҳудага ўтиб кетадиган умрини нимагадир бағишлашни хоҳлайди. Камю эса буни қуллик истаги деб атади.

19

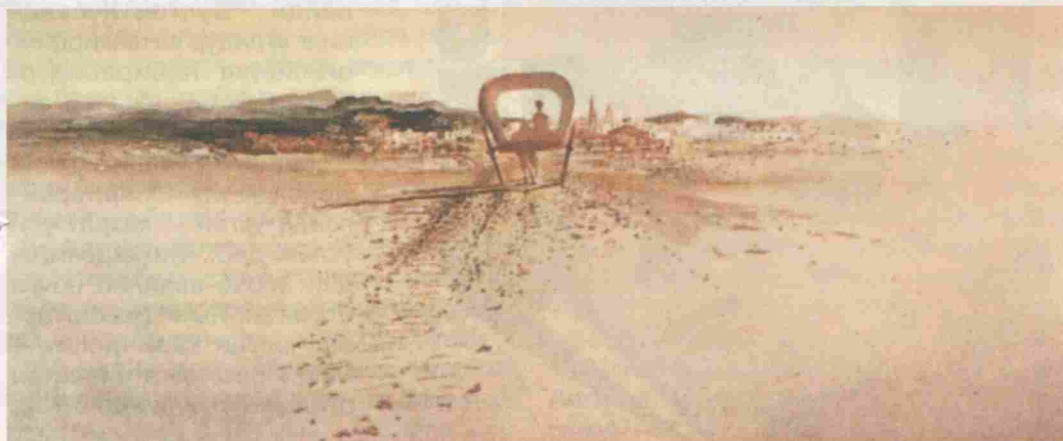
Аслида меҳр даҳшатли қурол, ҳаддидан ошиб кетса, одамни ўлдириб қўйиши ҳам ҳеч гап эмас. “Биз ўргатиб қўйган кишиларимиз учун жавобгармиз” деганда Цвейг одамларни ўзгаларга меҳр кўрсатишда меъёрни сақлашга чақирган.

20

Аслида ҳаётнинг асл маънисини бор — меҳр.

Меҳр меҳрибонга ҳам, унга муштоқ кишига ҳам бирдек фойдали.

Мен “Оврупонинг виждони”, “оқиллар ҳукмдори” деб таъриф берилган Камюнинг асарларини тушкун кайфиятдаги ёлғиз одамлар ва ўспиринларга ўқишни тавсия қилмаган бўлардим. Бундан ҳеч қандай фойда чиқмайди. Бу — ҳаётимда илк бор китоб ўқимасликка ундашим. Лекин бу наф берармикан? Чунки ўзимни ҳам болалиқданок “бадий асар ўқима, миянг суйилиб кетади”, деб тарбиялашган.

Аҳмад АБДУЛЛАЕВ

Navoiy farzandlari

Адабиётимиз тарихидан яхши биламизки, ҳазрат Навоий уйланмаган ва табиийки, ул зотнинг фарзанди ҳам бўлмаган. Аммо буюк шоир жуда болажон бўлган ва фарзанд иштиёқида умр кечирган. Бу шавқ ва ҳавас шу қадар кучли бўлганки, ўзгаларнинг зурриёдини фарзанд билиб, уларга оталарча меҳр-муҳаббат кўрсатган. Шоирнинг ўз фарзандидек бўлиб қолган бундай инсонлар кўп бўлган. Улардан бири — катта акасининг набираси Мир Иброҳим исмли йигит эди. Алишер Навоий “Мажолис ун-нафоис” асарида Мир Иброҳим ҳақида алоҳида тўхталиб, уни бундай таърифлайди: “Султон Хусайнинг ўғлидур ва фақирнинг оғасининг набирасидур. Фақир они ўғилчалай асрабмен”.

Маълум бўладики, Мир Иброҳим улуғ шоир тарбиясида ўсган — ҳазрат уни ўғлим деб, кўз қарочиғидай асраб-авайлаб вояга етказган. Яъни, Навоий асраб олган қариндоши — Мир Иброҳимга нисбатан оталик бурчини адо этган.

Вақти келиб, Мир Иброҳим, бобоси каби амалдорлик лавозимига эришган. У ҳам назм билан шуғулланиб, шеър ва муаммо жанрида маҳорат кўрсатган. Навоий унинг “моҳим” сўзига бағишланган муаммосини шундай изоҳлайди:

*Аз сари меҳр, эй нигори дилнавоз,
Сўйи Иброҳими бедил бин ба ноз.*

Яъни: Меҳр учи била, эй дилбар нигорим, Ошиқ Иброҳим тарафга ноз айла.

Бу муаммода “Иброҳим” исмидан “моҳим” сўзи ҳосил бўлади. Буни англаш учун “аз сари меҳр — меҳр учи била”, “бедил — ошиқ” ва “бин ба ноз” — “ноз ила қара” сўз ва ибораларига назар ташлаш kifоя. Бу байтдаги сўз ўйинларига эътибор беринг: ҳақиқатан ҳам, агар “аз сари меҳр” — “меҳр учи” ибораси “сўйи Иброҳим — Иброҳим томон” бирикмаси сари ҳаракат қилса “р” ҳарфи билан “м” ҳарфи ўзаро кесишиб, қисқаради ва “бедил” — “юраксиз” деган сўздаги ишорага амал қилинган ҳолда, “Иброҳим” сўзидан “б” ҳарфи соқит (ихтисор) қилинади. “Бин ба ноз — ноз ила қара” ибораси замиридаги шамага кўра “Иброҳим” сўзидан “и” ҳарфи ҳам тушиб қолади. Натижада “моҳим” сўзи пайдо бўлади.

Навоийнинг фарзандларидан яна бири мавлоно ҳожи Муҳаммад эди. Бу йигит “Машҳаддиндур, — дейди Навоий ва давом этади: — кўпроқ авқот бу фақир била мусоҳибдур ва фарзанд ўрнигадур, балки андин ҳам азизроқ”. Аслида мавлоно ҳожи Муҳаммад Навоийга шоғирд тутинган, шу боис ҳамиша устознинг суҳбатларидан баҳраманд бўлар эди. Устозга бўлган меҳр-садоқати ҳазрат Навоийда оталик туйғусини уйғотади ва ёш мавлонони ҳақиқий фарзанддек, ҳатто ундан ҳам ортиқроқ севади.

Мавлоно ҳожи Муҳаммад Навоий тарбиясида покиза, ҳалол, одобли, зех-

ни ўткир, билимдон ва истеъдодли шоир бўлиб вояга етади. Навоий унинг сифатларини бундай таърифлайди: “Ахлоқда малакийдур, башар сурати ила келган ва атворда фариштадур, инсон ҳайъатида зухур қилган. Табъи софий ва тафаккури барча диққатларга вофий. Зеҳни мушкулкушо ва тааммули фунун ишқолига расо”. Кейин бу фариштахулқ йигит ижодидан байтлар келтиради. Бу тасвирдан ҳам Навоийнинг унга бўлган ҳақиқий оталик муҳаббати яққол кўриниб турибди.

Улуғ шоирнинг учинчи фарзандхони Мир Ҳайдардир. Бу йигит ҳақида шоир ёзади: “Сабуҳий тахаллус қилур. Ота-отадан бу даргоҳнинг бойриси, балки туғмасидур. Бу фақирга шиддати қаробатдин (яъни, яқинлик тарафидан) фарзандлиг нисбати бор”. Бу маълумотга биноан, Мир Ҳайдар Ҳусайн Бойқаро саройида ўсган ва ота-боболари билан бу даргоҳнинг туғма меросхўри эди. У Навоийнинг яқин қариндошларидан, яъни қаробатидин — акалари ёхуд тоғаларининг ўғли ёки набираси эди. Навоий, худди Мир Иброҳим каби, бу жиянини ҳам фарзандликка олиб тарбиялайди, унга яхши билим бериб, замон фозиллари қаторига қўшади. Натижада Мир Ҳайдар “туфулиятдин шабоб айёмигача улум иктисоби қилди ва табъи шеър ва муаммо ва сойир фазлиётда мулоим” бўлди... Хуллас, Навоий фарзанд деб билган бу қариндошини амирлару шоирлар қаторига ўтказиб, оталик хизматини бажо келтиради.

Биз Навоийнинг ўзи “фарзандларим” деб айтган уч фарзандхони ҳақида сўз юритдик. Улардан иккитаси яқин қариндошларининг фарзанди эди. Фарзанд шавқи эса улуғ шоирни ҳеч қачон тарк этмаган. Шу боис у фарзандхонларини меҳр билан вояга етказди. Ўзи уйланмаган бўлса ҳам, ёш йигитчаларни оталарча тарбияган. На-

воий ва фарзандхонлари орасида ҳақиқий ота-болалик муносабати қарор топган ва ибрат мақомига кўтарилган. Ҳазрат Навоий ана шундай инсоний фазилатлари билан ҳам шуҳрат қозонди ва ўз даврида бузрук ном ва улуғ даража топди.

Энди ҳазрат Навоий уйланмагани сабаби ва бу масала атрофидаги фикрлар хусусида тўхталиб ўтайлик. Камина Термиз давлат университети ўзбек филологияси факультетининг иккинчи курс талабаларига Навоий ҳаёти ва ижодидан дарс ўтиш жараёнида буюк шоирнинг оилавий ҳаёти ҳақидаги бор маълумотни айтаман. Аммо синчков талабаларнинг биринчи саволи ҳар гал мазкур муаммо борасида бўлиб, улар бу ҳақда кўпроқ маълумот олишни истайди. Турли номақбул (ножўя) ва асоссиз гаплардан нотўғри хулоса чиқариб юрганлар эса саноксиз. Шу боис ўз фикрим ва қарашимни кўпчилик назарида баҳсталаб бўлса-да, очиқ айтишдан бу гал тортиниб ўтирмадим.

Қисқаси, менинг бу борадаги қарашим бундай. Уйланиш ва уйланмаслик ҳар бир эркак зотининг ўз шахсий иши. Уни бу масалада ҳеч ким мажбур қилолмайди. Сомонийлар саройини қирқ йил шеърият бўстонига айлантирган машхур шоир Абу Абдуллоҳ Жаъфар бин Муҳаммад Рўдакий ҳам уйланмаган эди. Бу ҳақда унинг ўзи бундай ёзади:

*Аёл на, зану фарзанд на, маунат на
Аз ин ситам ҳама осуда буду осон буд.*

Мазмуни: аёлим йўқ, хотину бола-чакам йўқ ва оила ташвишларидан ҳам бир умр осудаман (озодман). Бу жавр-ситамлардан мен қутулган эдим ва шу боис ўзимни тинч ва бахтиёр ҳис этардим.

Аммо Рўдакий аёл муҳаббатини сўзсиз татигани хусусида ул зотнинг ўзи қуйидагича ишора қилади:

*Ҳамиша чашмам зй зулфакони
чобук буд,
Ҳамиша гўшам зй мардуми
сухандон буд.*

Мазмуни: ҳамиша кўзларим какликдек хиромон этувчи гажак зулфлар томон қаратилган ва қулоқларим ҳамиша донишманд инсонлар сўзларига банд бўлган эди.

Яъни, Рўдакий уйланмаган бўлса ҳам, умрини канизаклар қуршовида ўтказган. Унинг эътиқоди шундай эди: озод ва эркин ҳаёт кечиришни афзал биларди. Ҳазрат Навоий ҳам улуғ мансабларда ишлаган ва дилбар канизаклар хизматидан баҳраманд бўлган. Лекин унинг кўнгли ҳамиша пок, нияти холис ва мусоффо бўлган. Замондоши Хондамир айтганидек, ул зот ҳақиқий “макорим ул-ахлоқ”, яъни мукаррам ахлоққа эга инсон сифатида сидку сафо билан яшаган, ҳеч қачон олийҳимматлик, инсонийлик ва поклик чегарасидан чиқмай, валийлардек намунали хулқ-одобга риоя этган.

Бундай фазилатлар эса ҳар ишда ҳалоллик ва покликка ундаб, жумладан, аёл зотига муҳаббат масаласида ҳам покиза муносабатда бўлишни тақозо этган. Уйланиш эса буюк шоирнинг ана шу туйғуларига ҳалал берадигандай бўлган. Айнан шу боис улуғ мутафаккир уйланишни истамаган. Зайниддин Восифийнинг (у 1497 йилда 16 ёшида Навоий билан учрашиб, ундан фотиҳа олган эди) XVI асрнинг биринчи ярмида ёзилган “Бадоеъ ул-вақоеъ” асарида келтирилган ҳикоя ҳам буни исботлайди. Мазкур ҳикоянинг мазмунига кўра, маккора аёл Хадичабегим шоирни синаш учун унинг олдига канизакларидан бирини юборади. Зукко шоир эса бу ишдан кўзланган мақсадни чуқур англаган ҳолда, пок хулқини намоён этиб, айна пайтда жисмонан соғлом эканини ҳам

одоб ва инсонийлик доирасида баён қилади.

Бу эса Навоийнинг ғанимлари учун қаттиқ зарба бўлган. Шоир кўролмас (нотавонбин) ғаламисларга муносиб жавоб қайтариб улар тарқатган мишмишларнинг таги пуч эканини ҳам исботлайди. Айниқса, шеър баҳсида ютқазиб кўядиган шоирлар аламдан мишмишга зўр бериб, ҳурматсизлик ва жиззакиликни авж олдиран эди. Жумладан, Камолиддин Биноий Навоийдан мағлуб бўлганини хаспўшлаш учун ул зотга бундай деб таъна қилади:

*Духтарони бикри фикри худро
Ҳар якеро ба шавҳаре додам.
Он, ки кобин накард, иннин буд.
З-ў гирифтам, ба дигаре додам.*

Мазмуни: фикримнинг бокира қизларининг ҳар бирини бир эрга бериб юбордим. Ул кишиким, биттасини олиб “кобин қилмади”, яъни, қалин беришдан бош тортиб, шу билан никоҳ вақтида унга уйланишни хоҳламаслигини кўрсатиб қўйди. У иннин эди, яъни аслида жисмоний куч-қувватдан маҳрум бўлиб, буни шу тарзда намоён этди. Шу боис, “қизим”ни шу заҳоти ундан қайтариб олиб, бошқасига бериб юбордим.

Гап шундаки, ҳазрат Навоий буюк шоир сифатида замонасининг барча ижодкорларига устоз бўлиб, уларга ҳомийлик қилган ва аксарият қаламкаш унинг соясида кун кечирган. Навоийнинг муҳрдорлик, вазирлик ва амирлик кезларида шоирлар, олимлар, санъаткорлар, умуман, барча илм ва адаб соҳиблари вақти-вақти билан Ҳусайн Бойқаро саройига келиб, улуғ мутафаккир орқали ўз хизматларини шоҳга манзур этиб, тухфалар олиб кетган. Бундан айниқса қасидагўй шоирлар кўп фойда кўрган. Улар Навоий ва Ҳусайн Бойқарони таъриф-тавсиф қилиб, уларга қасида бағишлаб, шоҳ ва вазир-

нинг совға-саломларига мушарраф бўлган. Ҳазрат Навоий баъзан бу шеърларни саралаб, камчиликлари топилса, муаллифларига маслаҳатлар берган ва шу тариқа аксар саёз шеърлардан қутулган. Аммо шуни ҳам айтиш керакки, улуғ шоир муаллифларга ёрдам бериш мақсадидан ушбу шеърларни тамоман рад қилмасдан, балки умид билан саройга ташриф буюрган шоирга зарур йўл-йўриқларни кўрсатиб, уларни умидвор ҳам қилиб қўйган. Масалан, саёз шеърлар қайта ишланса, шоҳга манзур бўлишини айтган.

Шу жараёнда у Биноий билан келишмай қолади. Биноий одатдагидек Навоийнинг ҳузурига навбатдаги қасидасини олиб келади. Улуғ шоир уни ўқиб услубий хато ва камчиликлари борлигини кўради. Айниқса, Биноийнинг муболағалари ҳаддан ташқари кулгили бўлади. Шу боис Навоий қасидани қайтариб, бошқатдан ёзиб келишни сўрайди. Бу муомала Биноийга камситишдек туюлиб, у шоирга нисбатан гина-адоватга берилади. Унинг юқоридаги қитъаси шу тариқа пайдо бўлади. Ғанимлар рақибидан ўч олиш учун миш-миш гаплардан ҳам бир восита сифатида фойдаланган. Аммо Навоий бундан ранжимаган, билъакс, ғанимга ҳам меҳмурувват кўрсатиб, унинг бошини силаб, қасидасини таҳрир қилиб, унга бўлган самимиятини кўрсатган. Биноий эса қилмишидан хижолат чекиб, кейинроқ Ҳиротдан чиқиб кетган.

Аслида улуғ шоирнинг аҳли аёл алоийқидан (алоқасидан) холи бўлгани муршидлик тариқати билан боғлиқ эди. Шоир беғубор ва покиза туйғулардан ҳузур-ҳаловат топган. Тасаввуф тариқатида уйланиш, фарзанд кўриш ман этилмайди ва бу ҳақда ривоятлар ҳам кўп. Аксинча, уйли-жойли ва оилали бўлиш савоб ҳисобланади.

Масалан, XI асрда яшаган Али бин Усмон ал-Жуллобийнинг “Кашф ул-маҳ-

жуб” китобида ёзилишича: “VIII-IX асрлар ўртасида умргузаронлик қилган машҳур шайх, тасаввуфнинг ўн икки ҳалқасидан бири — тўққизинчи ҳалқа — “ал-хафифия” асосчиси Абу Абдуллоҳ Муҳаммад бин Хафиф — зоҳирий ва ботиний илмларда машҳур, давр ягонаси ва нафсда ҳам ягона. Нафсоний шаҳватини (жинсий муносабатларини) намойиш (кўз-кўз) қилувчи эрлардан эди. Эшитдимки, аёллардан тўрт юзтаси билан никоҳ қилган эди. Қирқта пароканда (хилма-хил) аёл унинг фармони остида унга фаррошлик (супурувчилик) қиларди ва улардан биттаси у киши билан қирқ йил мобайнида бирга бўлиб, у қайсидир вазирнинг қизи эди”.

Аммо шундай шайхлар ҳам бўлганки, улар хотин ва бола чақадан воз кечган. Улар аксар хотин зотидан юз ўгирган, уйланишдан бош тортган, буни ўз мақсад ва шиорига айлантирган. Хотин юзини кўриш улар учун катта гуноҳ ҳисобланган. Чунки аёл билан бирга бўлишни улар поклик ва ҳалолликка зид деб билган. Бунинг устига, аёл ва фарзандни шайхлар руҳий камолотга эришиш йўлидаги фаолиятига халақит беради деб билган. Бинобарин, шайх учун эркин ва танҳо юриш ниҳоятда муҳим саналган. Улар йиллар давомида хилватда ёлғиз ўтириб, зикр билан машғул бўлишни ҳамма нарсадан афзал кўрган. Шу боис аёлдан эҳтиёт бўлиб, баъзан хотинлар каби юзини беркитиб юриш ҳам уларга хос бир одат бўлган.

Фаридиддин Атторнинг XII асрда ёзилган “Тазкират ул-авлиё” асарида тасаввуфнинг бир кутби ҳисобланмиш шайх Зуннун Мисрий (796-861) зикрида бундай маълумот келтирилади. Шайх Зуннуннинг тавба-тазарруга юз ўгириши шундай бўладики, у зоҳидларнинг иши билан танишиш мақсадида тоғ томонга сафарга чиқиб, уларнинг Оллоҳ

йўлида қандай азоблар билан кун кечириётганини ўз кўзи билан кўриб, тафаккур дунёсига ботади ва бир фурсатдан кейин ўзига келиб, сўфиёна маслак сари ҳаракатга тушади. Жумладан, бу борада қуйидагиларни ўқиймиз: “Шайх Зуннуннинг тавба қилганининг сабаби шу эдики, унга хабар бердиларки, фалон жойда бир обид киши — тақводор бордур. Зуннун деди: “Унинг олдига бордим, уни кўрдимки, дарахт шохидан сарнагун — боши пастга қилиб икки оёғидан осилган эди ва ўзига ўзи шундай деб гапирарди: “Эй танам, мен билан тоат-ибодатда ҳамкорлик қилишинг шарт, бўлмаса, сени умрбод шу ҳолатда қолдираман”. Мен йиғлаб юбордим. Обид деди: “Сен кимсанки, менга раҳминг келяпти?”. Дедим: “Бу нима аҳволдур?” Деди: “Бу — менинг танам, тоат-ибодатда менга бўйсунмаяпти ва халқ (омма) билан бирга бўлмоқчи. Билмайсанмики, агар халқ билан мулоқотда бўлса, унинг ортидан ҳамма нарса келади (яъни, ҳамма нарса унга муяссар бўлади)”. Деди: “Зоҳидликда мендан ҳам ўтиб кетган кишини кўргинг келяптими?”. Дедим: “Буни хоҳлайман”. Деди: “Бу тоққа бор”. Тоғ томон борган эдим, бир йигитни кўрдимки, савмаасида (ибодат учун қурган вайрона кулбасида) бир оёғини бўсағадан ичкари, иккинчисини эса ташқарига қўйиб ўтирган эди. Яқинроқ бориб тикилсам, ташқаридаги оёғи кесилган экан ва уни қуртлар еб ётибди. Бу ҳодисанинг сабабини сўрадим. Деди: “Бир куни шу савмаада ўтирган эдим, бир аёл (ўз иши билан) бу жойдан ўтиб кетди. Менинг кўнглим унга мойил бўлди ва хоҳладимки, унинг изидан борсам. Шу ниятда савмаадан бир оёғимни ташқарига қўйдим. Шу онда ғойибдан бир нидо эшитдим: “Шарминг келмайдимики, шайтоннинг ибодатига интиляпсан?” Ва шу заҳоти ташқарига қўйган оёғимни

кесиб иккига бўлдим. Мана, ўшандан буён шу ҳолатда бу ерда энди буёғи нима бўлишини кутиб ўтирибман”.

Тасаввуф маслагини танлаган ва унинг намоюдасига айланган обиднинг аёл билан муносабати қандай оқибатларга олиб келишини мазкур ҳикоят асосида яққол тасаввур қилиш мумкин. Ўтмишда тасаввуф йўлига киришга интилган обидлар, зоҳид ва орифларнинг асосий қисми аёл зотидан шу тарзда узоқ юрган, у билан муомала қилишни шайтон васвасасига учиш билан баробар деб билганлар. Ҳатто бу йўлда ўзларини қурбон қилганлар. Ва шу тариқа обид киши ёлғизликка эришган, аёл заҳмати ва ташвишидан қутулиб, озод ва эркин нафас олган. Жаннатдан умидвор зоҳиднинг маслагию мақсади шу эди.

Жумладан, VIII асрда яшаб ўтган машҳур сўфий Иброҳим Адҳам тасаввуф йўлига киргач, бутун бойлиги, тахту бахти, ҳомиладор аёлини ташлаб уйдан чиқиб кетган. “Тазкират ул-авлиё”да ёзилишича, у “тоғу чўлларда пиёда юриб Нишопурга етади ва у ерда бир горда тўққиз йил тоат-ибодат билан машғул бўлади”. Мана шу тартибда сўфийлар аҳли аёлидан воз кечиб, танҳоликни ихтиёр этган, Оллоҳ билан ҳамдам бўлган. Уларнинг ёри ва мададкори ёлғиз Оллоҳ эди ва у билан ҳамнафас яшашни улар бахт-саодат, куч-қувват ва ҳаёт нашидаси деб билган. Ривоят қилишларича, ҳазрат Навоийнинг устози Абдурахмон Жомий бир куни уйда танҳо ўтирган экан, бир киши келиб, устозга қараб “Танҳо ўтирибсизми?” деб сўрабди. Жомий эса, “То ҳануз танҳо эмасдим, энди танҳо бўлдим”. Яъни, шайхлар танҳоликда эмас, балки жамиятда ўзларини ёлғиз сезган.

Бизнингча, ҳазрат Навоийнинг нима сабабдан уйланмагани энди бир йўла аён бўлади. Уйланиш ва аёл зотига ин-

тилиш шоирнинг маслаги, мафкураси ва тариқатига тўғри келмас, шу боис у умр бўйи ёлғизликда, аммо Оллоҳ ёди билан яшаган. Сўфиёна поклик ва фақат Оллоҳни дўст деб билиш шоирни уйланишдан қайтариб, унинг жисми жонига ҳузур-ҳаловат, нуру зиё бахш этган. Улуғ шоир комилликка интилиб, умрбод фарду мужаррад (танҳолик ва ёлғизликда) яшашни маъқул кўрган.

Тасаввуфона матлаб ва мақсад эса, шоирнинг ўзи “Мажолис ун-нафоис” асарида айтишича, шайх мавлоно Қосим Анворнинг орифона ғазаллари туфайли унга уч яшарлигиданоқ насиб этган. Мавлоно Қосим Анвор аслида озарбойжонлик сўфий бўлиб, халқни тариқатга даъват қилиш учун шайх Садриддин Ардабилий томонидан Хуросонга юборилган. Навоийнинг таъкидлашича, “барча халқ ва чиғатой мирзодалари, балки улус озодалари анга мурид бўлиб” ихлос-эътиқод этган. У кишининг “равишлари пок ва нафаслари оташнок эрди”.

Ёш Алишербек болалигидан ана шу машҳур шайх таълимотига ошно бўлиб, унинг шеърларини ёд олган ва уларнинг таъсири остида сўфиёна ғояларга меҳр-муҳаббат қўйган. Шоирнинг тасаввуфга бўлган садоқати эса кун сайин кучайиб борган. Алишербек саккиз ёшда яна бир улуғ тасаввуф намоюдаси — шайх Фаридиддин Аттор ижодини астойдил ўргана бошлаган. Натижада Атторнинг “Мантик ут-тайр” асарини ёд олиб, бутунлай унинг ғояларига берилган.

Атторнинг таъсири шу қадар кучли эдики, бўлажак шоир телбаларча хаёллар оғушида юрадиган бўлиб қолган. Унинг фикру хаёли қушлар саргузаштига банд бўлиб, улар орқали тавҳид моҳиятини англаб, Оллоҳнинг ёди ва унинг ягоналиги ҳақидаги ўйлар билан яшай бошлаган. Шундай қилиб, ёш Алишербек саккиз-ўн ёшларида хилватни-

шинликни майл қилган, танҳолик ва Оллоҳ билан бирга бўлишни маъқул деб билган, мужаррад ҳаёт кечиришни эътиқодга айлантира борган. Шундан кейин тасаввуфона асарларни мунтазам мутолаа қилиб, шайхлар ҳақида батафсил маълумот олиб, бундай олий мақоматни эгаллаш учун интила бошлаган. Айниқса, Румий, Санойй, Аттот, Саъдий, Ҳофиз, Яссавий асарларини ўрганиш улуғ шоир учун кундалик эҳтиёжга айланиб қолган. У мавлоно Абдурахмон Жомийга қўл бериб, уни, ўз таъбирига кўра, “устозу муриду пир” тутган. Кейинчалик катта давлат вазифаларига кўтарилиб, шохлар билан бақамти ўтириб, сиёсий ишлар билан банд бўлса ҳам, тасаввуфона ғоялар уни ҳеч тарк этмаган. Аксинча, улар кундан-кун ва йилдан-йилга кучайиб, алалоқибат, худди ёшлигида бўлгани каби уни тариқат йўлига даъват этган. Шунинг натижаси ўлароқ улуғ шоир умрининг охирида барча ишлардан воз кечиб ва хизмат вазифасидан истеъфо бериб, XI асрда яшаб ўтган машҳур шайх Хожа Абдуллоҳ Ансорий (1006-1088) мақбарасида жорубкашлик (фаррошлик) қилиб умр кечирган. Бу ердаги хилватнишинлик эса сўфийларнинг ғор ва кулбалардаги танҳо яшашидан фарқ қилмас эди.

Ана шу танҳолик ва хокисорлик тимсолида шоирнинг тасаввуф йўлидаги интилишлари том маънода ўзининг юқори чўққисига етган. Бирин-кетин сўфиёна асарлар ёза бошлаган. Айниқса, шоирга умр бўйи ҳамроҳ бўлган Фаридиддин Аттотнинг “Мантиқ ут-тайр” асари Навоий назмида янгича талқинини топган. Навоий бу асардан қаттиқ таъсирланиб “Лисон ут-тайр” номи сўфиёна асар яратган. Бундан ташқари, устози ва дўсти Жомийнинг шайхлар зикридан иборат “Нафаҳот ул-

унс” асарига ҳам жавоб қайтариб, “Насойим ул-муҳаббат” деган тасаввуфона тазкира битган. Шунингдек, сўфиёна одоб-ахлоқ масалаларига оид “Маҳбуб ул-қулуб” асари ҳам шу тариқа юзага келган. “Юсуф ва Зулайхо” қиссасининг сўфиёна руҳи ва шайх Санъон қиссасига доир асарлар ёзиш ҳам шоир умрининг шу даври билан боғлиқ.

Мана энди англаш мумкинки, улуғ шоир, беназир инсон Низомиддин Мир Алишер Навоий умрбод тасаввуф ғоялари билан яшаб, ижодининг асосий қисмини шу мавзуга бағишлаган. Чунки тасаввуф ул зотнинг, бузрук ва олий ғояси, бош идеали бўлган. Бу буюк аждодимиз тасаввуфона поклик, танҳолик ва хилватнишинликни дилдидан севиб, азиз умрининг асосий қисмини шу йўсинда ўтказган ва аёл зотидан ҳам узоқда бўлишни ибратли бир иш деб билган. Бу — юзлаб тасаввуф шайхларининг танлаган йўли эди. Улуғ шоир ҳаёт нашидасини шунда деб билиб, ваҳдати вужудга эришишни ихтиёр қилган. Бу бирлик уни жисман танҳоликка чорлаган, аёл ташвишидан узоқлаштириб, Оллоҳ дийдорига яқинлаштирган.

Маълумки, барча жонзотлар каби инсон зотига ҳам нафс тушунчаси бегона эмас. Хусусан, тасаввуфона ибора билан айтганда, “нафси аммора” ҳеч қачон инсонни тарк этмайди ва у билан доимо бирга яшайди. Нафснинг турлари кўп, аммо XI асрда яшаган Жуллобийнинг айтишича, “нафснинг энг кўп ҳис этиладиган сифатларидан бири шаҳватдир” (“зохиртарин сифате нафсро шаҳват аст”). Шаҳват, яъни жинсий майлни қондиришга интилиш эркак кишига хос сифат. Бас, шундай экан, бу сифат улуғ шайхларга, жумладан, Навоийга ҳам ёт бўлмаган. Лекин нафсни енгиш ва унинг устидан

галаба қозониш шайхлар учун ҳам фарз, ҳам қарз ҳисобланган. Шу боис улар нафсни душман деб билиб, унга қарши ҳамиша кескин курашганлар ва уни енгмагунича шайхлик мартабасига эришолмаганлар. Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом бундай деган эканлар: “Душмантарин душманони ту нафси туст дар миёни ду паҳлуи ту”. Яъни, “сенинг душманларингдан энг буюги икки ёнбошинг (биқининг) орасидаги сенинг нафсингдир” (“*Кашф ул-маҳжуб*”, 260-бет).

Ҳазрат Навоий уч яшаридан, яъни тасаввуф ғояларига майл этганидан то умрининг охиригача нопок ва ғаддор душмани — нафси аммора билан ёқалашиб, уни тор-мор қилишга муваффақ бўлган. Албатта, нафси шаҳвоний ҳам тинчлик бермай, унга тўрт томондан ҳужум қилиб, муттасил вас-васага солган. Сарой муҳитидаги машатпарастлик, бир-биридан гўзал канизакларнинг жилвасию ноз-ишваси, шариат берган кўп маротаба уйланиш имконияти шоирни нафс балосига даъват этган ва унинг ўзи ҳам баъзида бунга мойил бўлган. Аммо улуг шоир ана шу мураккаб синовлардан покиза ўтиб, буюк душмани бўлмиш нафси шаҳвонийни мардонавор мағлуб этган. VIII-IX асрларда яшаган машҳур авлиё Муҳаммад ибн Али ал-Ҳаким Термизий айтган эканлар: “Ҳарчанд бо нафс кўшидам, то ўро бар тоат дорам, бо вай барнаёмадам”. Яъни, “Нафсни енгилш учун ҳарчанд чора-тадбир қўлладим, лекин нафсни енголмадим” (“*Тазкират ул-авлиё*”, 360-бет). Шайх нафсдан қутулиш мақсадида бир йўловчидан қўл-оёғини боғлаб дарёга ташлашни илтимос қилган. Аммо сув уни қаърига тортмасдан, қирғоққа чиқариб қўйган ва шу тариқа шайх

ўлимдан омон қолган. Демак, не-не авлиёлар ҳам нафсдан фориғ бўлиш учун ўзини ҳар кўйга солиб кўрган. Ҳазрат Навоий эса буларнинг ҳаммасини руҳий камолот орқали қадам-бақадам енгиб ўтган. Шу маънода, буюк бобомизни оддий авлиё эмас, таъбир жоиз бўлса, ҳақиқий илоҳий хусусиятлар соҳиби бўлган анбиёсифат авлиё, десак, хато қилмаган бўламиз.

Хулоса қилиб айтмоқчимизки, Алишер Навоий сарой муҳитида, хусусан, муҳрдорлик, вазирлик ва амирлик вазифаларида ишлаган кезларида, яъни жамият ичида яшаган онларида шоир оғайнилари ва таниш-билишларининг ёш фарзандларига меҳр-мурувват кўрсатиб, улардан баъзиларини, ўзи айтганча, “фарзанд ўрнида” билиб, тарбиясига олган. Бу эса сўфийлик тариқатига зид эмасди. Чунки фарзандлар шоирнинг ўзиники эмас, бинобарин, уларни хоҳлаган пайтда ота-оналарига қайтариш имконияти бор эди. Қолаверса, жамият ичида яшаб, фарзанд тарбиялаш шоир учун савобли ва фахрли бир иш ҳисобланган. Аммо унинг умумий принципи ва маслаги — тариқат қонун-қоидаларига таянадиган ёлғизлик ва мужаррадлик асосида ҳақиқий авлиёлик мақомини эгаллаш эди. Улуг шоир бу ишни эътиқодга айлантирган ва унга мушарраф ҳам бўлган.

Қадимий юртимиздан етишиб чиққан яна бир буюк зот — Азизиддин Насафий (XIII аср) “Зубдат ул-ҳақойиқ” асарида ваҳдат йўлига ғов бўлган тўрт тўсиқдан биттасини “оилага (хотинга) боғланиш” сифатида таъкидлаган. Ҳазрат Навоий эса Қоф тоғи каби мустаҳкам ва қиличдай ўткир бу тўсиқдан бемалол ўтиб, “Лисон ут-тайр”нинг қушлари каби ваҳдат манзилига етишган эди.

ИБРАТНОМА

Ансорибдин ИБРОҲИМОВ

“...Hind sori yuzlandim”

Темурий шахзода Бобур Мирзо 1526 йилнинг апрелида Ҳиндистонни забт этиб, бобурийлар салтанатига асос солди ва шу тариқа темурийлар сулоласини Ҳиндистон заминида давом эттирди. Бобурнинг Ҳиндистонга қизиқиши Кобул вилоятини қўлга киритганидан кейин (1504-1505 йиллар), яъни Ҳиндистонни эгаллашидан 21-22 йил бурун пайдо бўлган эди. Лекин “гоҳи бекларнинг суст раъйлигидин, гоҳи оға-инининг ноҳампойлигидин Ҳиндустон юруши муяссар” бўлмагани “Бобурнома”да қайд этилади. 1520 йилда Бобуршоҳнинг “Кобул улуси” деб аталувчи давлати мустаҳкам мавқега эга бўлади. 1522 йилда Қандаҳорни ҳам эгаллаб, Бобур давлати ҳудудларини кенгайтириш имконини қўлга киритади. Шу мақсадда у Ҳиндистонга юриш қилиб

туради. Ниҳоят, бешинчи юриши муваффақият келтиради ва Бобур Ҳинд мулкини ҳам қамраб олган улкан салтанат соҳибига айланади.

Буюк аждодимиз умр китоби бўлмиш “Бобурнома”да бу ўлкани ниҳоятда батафсил тасвирлаган. Ҳиндистоннинг иқлими, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, жўғрофияси, ижтимоий-сиёсий аҳволи ва тарихини Абу Райҳон Берунидан кейин биронта олим ҳазрат Бобур каби мукамал тасвирлаган эмас.

Ҳиндистон кўп жиҳатдан, жумладан, тил жиҳатдан ҳам, Мовароуннаҳрдан, хусусан, Бобурнинг юрти бўлмиш Фарғонадан фарқ қиларди. Бу ҳақда у “Бобурнома”да бундай деб ёзади: “Ғариб мамлакате воқиъ бўлубтур. Бизнинг вилоятларға боқа ўзга оламедур. Тоғ ва дарёси ва жангал ва саҳроси, мавозеъ ва вилояти ва ҳайвонот ва набототи, эли ва тили ва ёмғури ва ели — борча ўзгача воқиъ бўлубтур”.¹

Мазкур иқтибосда Ҳинд диёридаги тилларнинг ҳам Бобур юртидаги тиллардан бутунлай фарқ қилиши таъкидланади. “Не биз аларнинг тилларини билур эдик, не алар бизнинг тилимизни” деб ёзади Бобур. Дарҳақиқат, Бобурнинг она тили туркий тиллар оиласига мансуб бўлса, Шимолий Ҳиндистонда Бобур кўрган-билган тиллар бутунлай бошқа — Ҳинд-орий тиллар оиласига мансуб эди. Уларнинг товуш тизими, гап тузилиши, луғат бойлиги туркий тиллардагидан жиддий фарқ қиларди. Ҳинд тилларидаги товушларнинг ўзига хослиги ҳақида Абу Райҳон Беруний “Ҳиндистон” асарида бундай деб ёзади: “Уларда бошқа тилларда топилмайдиган ундошлар (товушлар) бор. Бу товушлар бизнигига яқин эмас. Бу хил товушларни бизнинг сўзлаш қуролимиз (яъни тилимиз) камдан-кам талаффуз қила олади, чунки тилимиз бундай талаффузга одатланмаган; ҳатто

қулоқларимиз улардаги бир-бирига яқин икки хил товуш орасидаги фарқни кўпинча сезмай қолади” (Беруний. *Танланган асарлар*, 2-т. Т., 1965, 139-бет).

“Бобурнома”нинг учдан бир қисми Ҳиндистонга бағишланган бўлиб, унда кўплаб Ҳиндча сўзлар қўлланган. Бизнинг аниқлашимизча, бу ноёб асарда 450 дан ортиқ Ҳиндча сўз ишлатилган. Улар исмлар, жўғрофий номлар, ҳайвонот ва ўсимлик дунёсига оид атамалар ва бошқалардан иборат. Ҳиндистонлик профессор Қамар Раис, ана шу маълумотга асосланган ҳолда, “Заҳириддин Бобур — шахс, шахсият ва шеърят” китобида (Дехли, 2002 й., урду тилида) бундай деб ёзади: “Бобур “Бобурнома”да шунча Ҳиндча сўзларни ўрнига қўйиб бемалол ва дадил ишлатган экан, демек, у яна қанчадан-қанча Ҳиндча сўзларни билган ва ишлатган. Ёзма нутқда бўлмаса ҳам, оғзаки сўзлашувда албатта ишлатган бўлиши керак”. Олим фикрини давом эттириб, ёзади: “Бунга далиллар мавжуд — у Балнат жўғи ва бошқа жўғилар билан учрашиб турарди. Бундан ташқари, Бобур кўплаб мансабларни маҳаллий Ҳинд ва мусулмонларга берган эди... Табиийки, Ҳинд мансабдорлари ҳамда зодагонлари билан у мулоқотда бўлиб турган”.

Таниқли бобуршунос Сабоҳат Азимонова ҳам “Индийский диван Бабура” китобида Бобурнинг урду ва бир қанча Ҳинд шеваларини билганини қайд этган (Т., 1966, 56-бет).

Ҳинд олими Масъуд Ҳусайннинг маълумот беришича, 16-асргача бўлган даврда бутун Ҳиндистон бўйлаб ягона тил муомалада бўлган. Покистонлик таниқли олим доктор Жамил Жалибий “Урду адабиёти тарихи” номли йирик асарида бу фикрни давом эттириб, Заҳириддин Бобур даврида Шимолий

Ҳиндистондаги тил вазияти ҳақида бундай деб ёзади: “Бобур Мирзонинг она тили туркий эди, лекин бу ерда у она тилидан фарқ қиладиган шундай бир тилга дуч келдики, қаёққа борса, ўша тилга иши тушарди. Шу қисқа муддат ичида Бобур юзлаб, минглаб кишилар билан учрашади, ташкилий, ҳарбий ва сиёсий ишларда ҳар қадамда уларга эҳтиёж сезади. “Тузуки Бобурий”-дан (“Бобурнома” — **А.И.**) маълум бўладики, табиатан ўта қизиқувчан бўлган Бобур ана шу қисқа фурсатда нафақат бу ердагиларнинг гапини тушуна оладиган, балки ўзининг ҳам гапини уларга тушунтира оладиган даражада бу тилни билиб олди. Бобур “Тузуки Бобурий”да мазкур тилнинг кўплаб сўзларини қўллаган, агар бу тил Бобур фатҳ этган жами ҳудудларда учрамаганда ҳамда субконтинентнинг ягона муштарак тили бўлмаганда, Бобур учун уни ўрганишнинг иложи бўлмасди” (*Тарихи адаби урду. Биринчи жилд, 5-нашри, Деҳли, 51-б., урду тилида*).

Бобур Ҳиндистонни эгаллашидан олдин у ердаги вазиятни ўрганиш, керакли маълумотлар олиш учун ҳарбий асир — “тил”дан ҳам фойдаланган. Бу ҳақда “Бобурнома”нинг бир неча ўрнида зикр этилган. Масалан: “Хожа Калоннинг навқари Ҳайдарқулини тил тута йиборилди”; “...тил тута Султон Иброҳимнинг ўрдусига киши йибориб, неча кун бу юртта таваққуф бўлди”; “Ўғлонбердини бир неча киши била тил олғали илгаррак йиборилди” ва ҳоказо.

Тутуб келтирилган “тил”дан керакли ахборот олинган. Бобур Ҳиндистонга ҳал қилувчи юриш қилиш арафасида Султон Иброҳим Лўдийдан норози ҳукмдорлар билан музокаралар олиб борган. Ўшанда ҳиндлар билан уларнинг тилида гаплашишга тўғри келган.

Бу каби ишлар таржимон воситасида амалга оширилган бўлса керак. Лекин бу ўринда бир нарсани таъкидлаш зарур деб ҳисоблаймиз: 15-17-асрларда Шимолий Ҳиндистонда форс тили расмий ва адабий тил ҳисобланган. Бобур Мирзо мазкур тилни мукаммал даражада билган, шунинг учун ҳинд-афгон ҳукмдорлари билан бевосита форс тилида гаплашган деб тахмин қилиш ҳам мумкин.

“Бобурнома”да яна қуйидаги жумлаларни ўқиймиз: “Бангала ва Муҳит ёқасигача бу тоғда пайваст халойиқдур. Ҳиндустон элидин мунча таҳқиқ ва тафтиш қилилди, ҳеч ким бу тавойифдин таҳқиқ хабар айта олмади. Ушмунча дейдурларким, бу тоғ элини кас дерлар. Хотирга еттиким, Ҳиндустон эли “шин”ни “син” талаффуз қилур...” (197-бет).

Мазкур парчадан қуйидагиларни билиш мумкин: аввало, Бобур жуда қизиқувчан бўлган, қизиққан нарсаларини ҳиндлардан сўраб-суриштирган — ё таржимон орқали ёки ўзи бевосита сўраган. Бундан ташқари, Бобур ҳинд тилига² олдиндан қизиққани, тилнинг фонетик қонуниятларидан жуда яхши хабардор экани, “ш” товушининг “с” тарзида талаффуз қилинишини билгани ҳам маълум бўлади.

Таржимони бўлган-бўлмагани ёки ҳинд тилини ўрганган-ўрганмаганини Бобурнинг ўзи ҳеч бир ўринда очиқ айтмаган. Шундай бўлса-да, “Бобурнома”нинг айрим саҳифаларида айтилган фикрлар асосида бизни қизиқтираётган масала бўйича баъзи бир хулосаларга келиш мумкин. Чунончи, қуйидаги воқеа баёнидан Бобур таржимон орқали гаплашганини билиш мумкин: “...Илгари ўлтурғузуб, бир ҳиндустоний билур кишига (*таъкид бизники — А.И.*) буюрдумким, бу сўзларни бирор-бир анга хотирнишин қила айткил, мундоқ

дегилким, мен сени ота дедим, таъзим ва эҳтиромингни ул тариқким, сенинг хотиринг тилар эди, андин яхшироқ қилдим...” (186-б.).

Бобур Ҳиндистоннинг ҳайвонот ва наботот дунёси ва бошқа хусусиятларини баён қилишда кўплаб ҳиндча сўзларни ишлатган. У ҳиндча сўзларни зўрма-зўраки, сунъий тарзда эмас, тилшунос сифатида, ўзбек тилининг талаффуз қоидаларига мослаган ҳолда, тўғри ва дадил қўллайди. Масалан, илк бор Ҳиндистонда учратган фил ёки маймунни таърифлаганда, уларни шунчаки “фил” ёки “маймун” деб кетавермаган. Уларнинг ҳиндча номини ҳам келтириб ўтган. Масалан: “Ҳайвонотким, Ҳиндустон махсусидир, вухушдин бир филдурким, ҳиндустоний “хаатий” дер; яна маймундир, ҳиндустоний “бандар” дер; ҳиндустоний тили билан жулгани “дун” дермишлар; ҳиндустоний “мўр” дер” *тарзида*. Бу мисоллар Бобурнинг ҳинд тилидан хабардор эканини яна бир бор тасдиқлайди ҳамда ҳиндча сўзларнинг қўлланиши асарнинг ҳиндча руҳи ва колоритини таъминлашини у яхши ҳис қилганидан далолат беради.

Бобур Ҳиндистонга босқинчилик мақсадида эмас, тақдир тақозоси билан борган. Баъзи мутахассисларнинг фикрича, Бобур Ғиждувон жангида (1512 й.) шайбонийлардан яна енгилганидан сўнг Мовароуннаҳрни эгаллашдан узил-кесил умидини узади ва бутун эътиборини Ҳиндистонга қаратади. Бизнингча, бу қарашни унчалик тўғри деб бўлмайти. Чунки Бобур, қулай фурсат бўлди дегунча, ватанига қайтиб кетиш фикрида бўлган. Унинг 1510 йилда, Шайбонийхон Марвда ўлдирилгач, Самарқандга юриш қилгани, кейинчалик Ҳиндистондан туриб ўғилларига тегишли кўрсатмалар бе-

риб тургани бу фикрни тасдиқлайди. Мовароуннаҳрдаги ҳарбий-сиёсий вазият туфайли ватанга қайтишнинг имкони бўлмаган ва Бобур тақдирга тан берган — унинг васиятномаси ҳамда бу борада олиб борилган сўнгги тадқиқотлар шундан далолат беради.

Бобур ўта маърифатли инсон бўлган, шу сабабли ҳинд диёрининг урф-одатлари, тили ва маданиятига хурмат билан қараган. Унинг ҳинд халқи урф-одатларини нақадар хурмат қилиши 1529 йил 11 январда ўғли Хумоюнга ёзган васиятномасида яққол ифодасини топган. Унда, жумладан, бундай сатрлар бор: “...ҳар бир мазҳабга пок қалб билан қарагин, ҳар мазҳаб ва тариқатга адолатли бўл. Хусусан, сигирни қурбон қилишдан сақлангинки, бу Ҳиндистон халқининг қалб ардоғи ва бу вилоят аҳли подшоҳга яхши назар билан боғланади...” (331-б.)

Мана шундай хурмат-эҳтиром рамзи сифатида Бобур ҳинд тилини маълум даражада ўрганган бўлиши керак. Бир халқнинг, хусусан, ёт элнинг урф-одати, маданияти, айниқса, тилини билган киши ўша халқнинг хурмат-иззатиغا сазовор бўлишини Бобур чин дилдан ҳис этган.

Улуғ ажодимизнинг ҳинд тилига қизиққани ва ундан хабардор бўлганига яна бир далил — унинг қаламига мансуб ҳиндча-ўзбекча байтдир. Маълумки, Бобурнинг иккита девони бор. Улар — Мовароуннаҳр ва Хуросон заминиди ижодига оид шеърларидан иборат “Париж девони” ва Ҳиндистонда ёзилган шеърлари жамланган “Ҳинд девони”. Мана шу иккинчи девонини инглиз шарқшуноси Дениссон Росс 1910 йилда Калкуттада чоп эттирган ва унга ёзган сўзбошисида “Девон”да ажиб бир шеър мавжудлигини қайд этган. Мана ўша шеър:

Муж кў на хуаа ку ҳавас-е
 мааник-ў-мўтий,
 Фуқаро ҳолина бас бўлғусидир
 пааний-ў-рўтий.

(Маъноси: Бўлмади менда зарра ҳавас зару дурга, /Фуқаро ҳолина бас бўлғусудур нону сув.)

Ҳиндистоннинг Рампур шаҳридаги Ризо кутубхонасида сақланаётган “Ҳинд девони” асли Шоҳжаҳон кутубхонасига мансуб бўлган. Девонда Бобур ўз кўли билан ёзган бошқа бир байт ҳам бўлиб, унинг ҳақиқийлигини Шоҳжаҳон ўз дастхати билан тасдиқлайди. Юқорида келтирилган ҳиндча-ўзбекча шеърни таниқли ҳинд тилшуноси — профессор С.Чаттержий ва бошқа олимлар ўз асарларида келтириб, Бобур қаламига мансублигини қайд этганлар.

Бобур Ҳиндистонда бор-йўғи тўрт ярим йил яшади. Ҳаётининг мана шу сўнгги йиллари ниҳоятда қийин кечди — 1526 йилда Иброҳим Лўдийни енггани Ҳиндистон Бобур тасарруфига тўлиқ ўтганини англатмасди — қудратли ички душманлар бош кўтариб турарди. Уларнинг қаршилигини енгиш ва бегона юртда давлат ишларини йўлга қўйишдек мушкул юмушларни амалга ошириш ҳам Бобурнинг зиммасида эди.

Бунинг устига, Ҳиндистоннинг ўта ноҳуш иқлими ва бир қатор бошқа омиллар салтанат соҳибининг саломатлигига жиддий путур етказган эди. Бобур тож-тахтдан совиб, гўшанишинликка мойиллик сезарди. Шунга қарамай, у жаҳон маданияти дурдоналаридан бўлмиш “Бобурнома”ни худди мана шу даврда якунига етказиб, мукаммал ҳолга келтиради, гўзал ғазаллар битади. Фикримизча, Бобурнинг ҳинд тилига қизиқиши анча олдин бошланган, лекин Ҳиндистонга келганидан кейин уни чуқурроқ ўрганиш кучли маънавий эҳтиёжга айланган, дейиш мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, шоҳ Бобур давлат ишларини юритиш, турли қабила вакиллари билан музокаралар чоғида, фикрни ҳукмдорларга хос тарзда аниқ ва лўнда баён қилиш талаб этиладиган вазиятларда, албатта, таржимон хизматидан фойдаланган. Лекин ўзи ҳам ҳинд тилини маълум даражада, ҳар ҳолда оддий сўзлашув даражасида билган. Бобурнинг ўткир хотираси ва зеҳни, юксак даражадаги маънавияти, асарларида юзлаб ҳиндча сўзларнинг тўғри қўллангани, ҳиндча-ўзбекча байт ёзгани ҳамда “Бобурнома”да тилга олинган бир қатор воқеалар шундай тахмин қилишга асос бўла олади.

1. Кўчирмалар қуйидаги нашрдан олинди: Бобурнома. “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти. Т., 2002 йил, 197-бет.

2. Мақолада “ҳинд тили” атамаси “Ҳиндистоннинг тили” маъносида қўлланди ва бу ўша даврда Шимолий Ҳиндистонда кенг истеъмолда бўлган “ҳиндустоний” шевасини англатади. Ҳозирги ҳиндий ва урду тиллари ана шу лаҳжа асосида шаклланган.

ИБРАТНОМА

Сайфиддин ЖАЛИЛОВ

BOBUR POLVONLARI

Заҳириддин Муҳаммад Бобурни, асли, полвонлар авлодидан деса бўлади. Унинг катта боболари — Соҳибқирон Амир Темур, унинг ўғли Мироншоҳ ҳам, Султон Муҳаммад Мирзо, Султон Абу Саид Мирзо ҳам жисмоний бақувват, отни мушт билан урганда довдиратадиган даражада кучли ва полвон кишилар бўлгани манбалардан маълум. Бобурнинг отаси Умаршайх Мирзо паҳлавон келбатли, жисмоний жиҳатдан жуда бақувват йигит бўлган. “Бобурнома”да таърифланишча, унинг муштига биронта баҳодир чидаш беролмасди. Унга узун белбоғ ўратишаётганда қорнини ичига тортиб турарди. Белбоғни боғлаб бўлганларидан сўнг чуқур нафас олганида эса белбоғи узилиб кетар эди. Афсуски, у 39 ёшида бевақт ҳаётдан кўз юмди. Шундай бўлмаганида ўз фаолияти билан юртимиз тарихида ажойиб саҳифалар қолдириши шубҳасиз эди.

Ўн икки ёшида Фарғона тахтига ўтирган Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам ўша полвон келбатли кишилар зотидан бўлгани учун болалигиданоқ ниҳоятда соғлом, бинобарин, шўх табиатли, чабдаст йигит бўлиб ўсди. У болалик йилларини катта онаси Эсон Давлат бегим

учун Андижон шаҳрининг шимолидаги Қўштегирмон мавзеида қурилган махсус чорбоғда ўтказди. Бобурга кичиклигиданоқ югуриш, отда чопиш, чавгон ўйнаш ўргатилди. У отда туриб тўп сурарди, тенгқурлари билан курашга тушарди. Аммо у болалик ва ўсмирлик гаштини узоқ суролмади. Отанинг бевақт ўлими уни ворисий тахтга ўтказди.

Лекин, “соғ танда соғ ақл” деганларидек, Бобурнинг жисмонан бақувватлиги, ҳавас қиладиган даражадаги соғлиғи бутун умри давомида унинг подшоҳлик фаолиятида, шахсий ҳаётида, осудалик дамларда — доимо намоён бўлиб турганини кўрамиз. У давлат ишлари билан банд бўлган чоғлари тахтда ва девонда доно подшоҳ, кундалик ҳаётда хушчақчақ улфат, яқин дўстлари орасида жисмоний бақувват йигит, кўшинда эса кўрқмас ва баҳодир саркарда сифатида тарихда қолган. Бироқ бобуршунослар ўз тадқиқотларида унинг шахсий ҳаётига, жисмоний кучлилигига, шунингдек, феълию эътиқодига шу дамгача етарли эътибор бермади. Бу буюк зот ҳақидаги кўп серияли телефильм муаллифлари бизни маъзур тутсинлар, лекин Бобур тимсолида унинг баҳодирлиги, шахсий куч-қуввати ва феъл-атвори тўла акс этмаган. “Юлдузли тунлар” романида ҳам кўп ҳолларда унинг шу сифатларини топа олмаймиз.

Москов телевидениеси орқали гоҳо қиш кунлари дарёда чўмилаётган соғлом танли кишиларни кўрсатишади. Бобурнинг эса 16-17 ёшида қаҳратон қиш кунлари Хўжандда Сирдарёнинг музини тешиб, бир неча марта сувга шўнғиганини кўп одам билмаса керак. Қизи Гулбаданбегим “Ҳумоюннома” асарида қуйидаги маълумотни келтиради, Бобур Ҳиндистонда Агра шаҳрини эгаллагач, хурсандчиликдан бўлса керак, қалъа деворига чиқиб, икки йигитни икки қўлтиғида даст кўтариб, девор устида юрган. Йигитлар, масалан ўртача 75 килодан бўлса, демак, 150 кило юкни кўтариб, девор устида югуриш унча-мунча полвоннинг қўлидан келмаслиги аниқ.

Бобурнинг ўзи жисмоний бақувват бўлгани учун доимо баҳодир йигитларни хуш кўрарди. Сафарларда ҳамиша полвон йигитларни ҳамроҳ қилган. Бобурга бағишланган миниатюра расмларда бир полвон шоҳ хузурида бир қўли билан одамни тепага кўтариб, жисмоний кучини намойиш қилаётгани акс эттирилган. Бу — Бобурнинг спортга жондан қизиққанига бир ёрқин мисол. Тўй-томошаларда, сайлларда Бобур турли ўйинлар уюштирар ва полвонларнинг курашларини ташкил қилар эди. Ана шундай полвонлар кураши 1508 йили тўнғич ўғли Ҳумоюн Мирзо туғилганига бағишлаб берилган шоҳона тўй-томошада ҳам уюштирилган. Бундай маросимлар Кобулда ҳам, Ҳиндистонда ҳам тез-тез ўтказилган.

Бобур Ҳиндистонга боргач, 1528-1529 йиллари мамлакат бўйлаб саёҳат-сафарлар қилгани маълум. Ана шу сафарлари чоғида ўзи билан айрим полвонларни ҳам олиб юрган ва кечки дам олиш пайтлари дарё бўйларида кўнгилочар маросимлар ташкил қилган (унгача аллақачон чоғир ичишни ман этиш ҳақида махсус фармон эълон қилган эди). Бу тантаналар кураш томошаларисиз ўтмаган.

Хиндистон қўлга киргач, 1527 йилнинг 10 январи куни ғалаба шарафига катта зиёфат маросими уюштирилади. Унга Кобул ва Самарқанддан, ҳатто собиқ рақиб — шайбонийлар вакиллари ҳам меҳмонлар таклиф қилинган эди. Шоҳона маросимда турли қўнғилочар ўйинлар (фил, туя ва қўчқор уриштиришлар) билан бирга полвонлар кураши ҳам уюштирилади ва ғолибларга мукофотлар берилади. Курашдан сўнг эса хиндистонлик афсунгарлар турли ҳунарлар кўрсатади.

Бобурнинг Содиқ полвон ва Кулол полвон деган курашчилари бўлган. Қаерда кураш мусобақаси уюштирилса, Бобур уларни бошқа полвонлар билан курашга туширган. 1527 йил мартада Гангага қўйиладиган Жун дарёси бўйлаб саёҳат чоғида Бобур одамлари тушган кемалар Аданпур деган хушҳаво қишлоқда тўхтади. Қишлоқнинг дарё томонига чодирлар тикилиб, шу ерда бир кеча қолишади. Шоҳона суҳбатлар уюштирилиб, маъжун ейилганидан сўнг полвонлар кураши бошланади. Содиқ полвон ва Кулол полвонлар ўзаро дўст бўлиб, ҳеч қачон бир-бири билан курашга тушмаган эди. Ўша куни Бобур, ҳазил-мутойиба қилибми ёки бошқа полвонлар йўқлигиданми, икковини майдонга туширади.

Томошабинлар — фақат Бобурнинг беклари, навкарлари ва хизматчилари. Кураш Фарғона усулида: чопон кийилган ва белбоғ боғланган, аммо белбоғлар икки қават — узилиб кетмаслиги керак-да. Содиқ полвон астойдил олишади, Кулол полвон эса фақат унинг ҳаракатига қаршилиқ кўрсатади, холос. Одамлар эса ундан ҳам “ҳужум” кутиб, “ҳа-ҳа” деб қичқирмоқда. Олишув анчагина давом этади. Ниҳоят, Содиқ полвон рақибини даст кўтариб ёнбошга ташлайди. Атрофда эса қийқирик овозлари. Бобур ўтирган жойида тиззасига уриб, Содиқни олқишламоқда эди. Завқланганидан уни олдига чақириб, ўн минг танга пул, бир от ва бош-оёқ сарпо мукофот беради. Бобурнинг одиллиги шундаки, мағлубга ҳам уч минг танга пул, бир чопон ҳадя қилади ва елкасига қоқиб қўяди.

Яна бир кураш маросими 1529 йил январь ойи охириларида уюштирилади. Бобур Шарқий Хиндистон бўйлаб иккинчи марта ғалаба сафари чоғида кечки пайт Карманас дарёчасининг Гангага қўйилиш жойидаги хушҳаво бир текисликда тўхташни ва чодир қуришни буюради. Ҳаво нам-иссиқ, аммо иссиқни бир оз ке-

садиган ёқимли шабада ҳам эсиб турибди. Бобурнинг йигитлари овқатдан сўнг ҳордиқ чиқариш учун кўнгилочар маросимлар бошлаб, бирдан ўзларича курашга тушиб кетишади. Бобур томоша қилиб туриб, йигитлар ташаббусини ташкил этади, бироқ номдор полвонлар йўлда эди — бошқа юмушлар билан банд бўлиб, ҳали бу ерга етиб келишмаган.

Бирдан Муҳсин соқи деган барваста йигит эркаланиб Бобурнинг олдига келади-да, курашда камида тўрт кишини йиқитагагини айтиб мақтанади. Бобур унинг гапидан завқланиб, бошқа бир полвон йигитни чақиради ва уларни ўзаро курашга туширади. Муҳсин соқи рақибини осонгина йиқитгач, Бобур Шодмон деган яна бир йигитни майдонга чиқаради. Бир томондан, Муҳсиннинг мақтанчоқлиги, иккинчи томондан, Шодмоннинг кутилмаганда курашга тушгани ҳаммада мусобақага ўзгача қизиқиш уйғотади. Икковининг олишуви унча кўп давом этмайди — Шодмон полвон Муҳсин соқини кўтариб, бир айлантиради-да, йиқитади. Атрофда қийқирик кўтарилади. Бобур Муҳсиннинг “хижил ва мунфаил бўлган”ини, яъни жаҳли чиқиб, уялганини ёзади. Сўнг бошқа полвонлар ҳам курашга тушиб, кутилмаганда ҳақиқий мусобақа бошланиб кетади.

Кураш анча давом этади.

Ниҳоят, Бобур ғолибларга соврин тарқатиб, маросимлар тугагач, ўзининг “Осойиш” деган кемасига кириб кетади. Бу дам олиш куни эди. Дарё бўйлаб йўлда давом этиб, икки кундан сўнг ўтган йили тўхтаб ўтган жойларидан чиқиб қолишади ва душанба куни шу ерда тўхташга буйруқ берилади. Ўша куни кечқурун паҳлавонлар махсус таклиф қилиниб, яна кураш мусобақалари уюштирилади. Афтидан, Бобур ўзи билан бирга доимо уни кузатиб борадиган соқчи навкар йигитларнинг жисмоний ҳолатларини синаб туриш учун ҳам курашлар ташкил қилиб турган. Бу сафарги кураш хуфтон намозигача давом этади. Курашни Бобур диққат билан кузатади. Сўнгра синовдан ўтган икки юзга яқин йигитни эртасига Бенгалия томонга маълумот йиғиш учун юборади.

1529 йил Рамазон ҳайити 9 майга тўғри келган. Бобур ҳайит куни пешиндан сўнг ва эртасига ҳам кураш мусобақалари ташкил қилишни буюради. Бу сафар ҳинд полвонларидан ҳам таклиф қилиниб, кўп киши қатнашади, роса томошабин йиғилади. Бобур Ауд шаҳридан келган бир ҳинд полвонини бошқа бир ҳинд полвони билан кураштиради. Улар ҳиндчасига — яланғоч танага белбоғ боғлаган ҳолда курашади. Аудлик полвон ўз рақибини кўп олиб юради, ниҳоят, пайт пойлаб, кўтариб ташлайди ва йиқитади. Бобур икковини ҳам табриклар, уларга тегишли совғалар улашади. Энди ғолибни машҳур Содик полвон билан олиштирмоқчи эди, аммо вақт кеч бўлиб қолгани учун буни эртасига қолдиради. Бироқ юз берган воқеалар муносабати, яъни вазият тақозоси билан эртасига сайил ман этилади.

Ўша йили саратонда Кобулдан Бобурнинг аёл-эркак қариндошлари меҳмон бўлиб келади. Улар подшоҳга Кобулдан қовун билан узум

олиб келишган эди. Бобур бир қовунни ўз қўли билан кесиб, бир тилимини ея бошлар экан, тўлқинланганидан йиғлаб юборади. Бу йиғи — ватан соғинчидан эди. Анжуманда анча ноқулайлик пайдо бўлади. Эртасига меҳмонлар шарофатига катта зиёфат берилиб, ўша қолдирилган кураш уюштирилади, полвонлар таклиф қилинади ва муسابақалар бошлашга изн берилади.

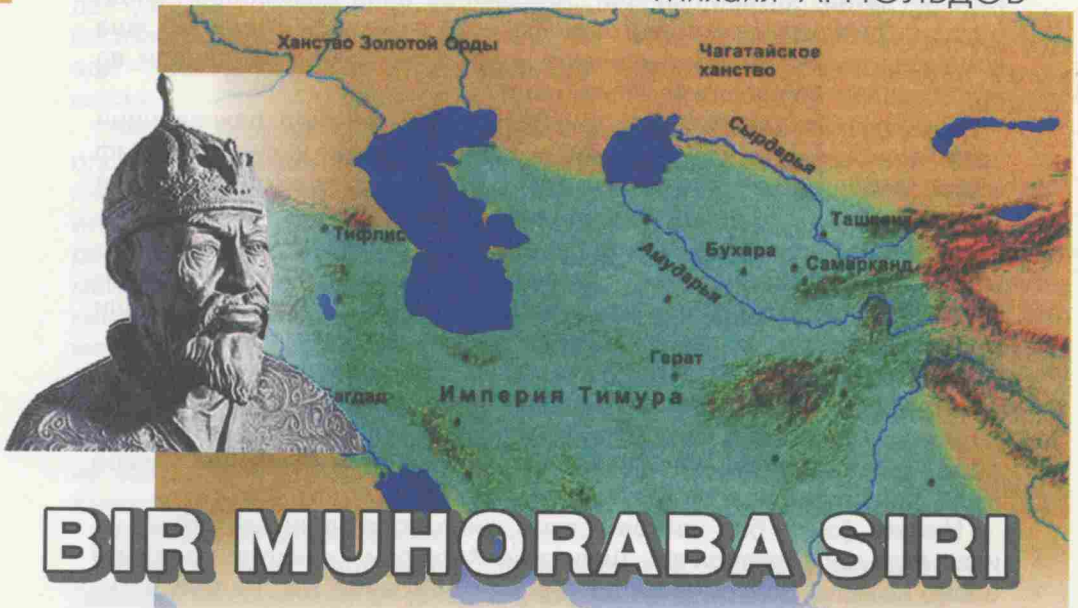
Бобур ўтган сафарги режаси бўйича аудлик ҳинд паҳлавонини чақиртириб келади ва уни Содик полвон билан курашишга таклиф этади. Табиийки, иккала полвон ҳам бир-бирини танимади, ўртада ноқулайлик пайдо бўлади. Бобурнинг ёзишича, аудлик полвон юртида анчагина машҳур эди. Бу, албатта, Содик полвонга икки томонлама ташвиш келтирарди: бир томондан, нотанишлик, иккинчи томондан, унинг шуҳрати ўйлантирар эди. Лекин кураш подшоҳ хоҳиши билан уюштирилгани сабаб бўйин товлаш мумкин эмас эди.

Шундай қилиб, ниҳоят навбат икки машҳур полвонга келади. Ҳинд полвони яланғоч, белига икки ўрам белбоғ боғлаган. Кураш бошланади. Ҳаммининг кўзи бу икки машҳур полвонга тикилган. Улар майдонда узоқ олишади, чунки бир-бирига синашта эмас. Содик полвон жуда қийналади, тер тагида қолади.

Ниҳоят, ўзида бир шижоат сезиб, ҳинд полвонини даст кўтариб, икки бор айлантиради-да, йиқитади. Атрофни қийқириқ овозлари босиб кетади. Бобур ниҳоятда хурсанд, икковини ҳам олдига чақиради. Аудлик полвон бир Содикқа, бир подшоҳга қарар, нима дейишни билмас эди. Афтидан у курашда биринчи бор енгилган эди. Бобур голибга пул ва сарпо беради. Одамийлик ва одиллик қилиб, ҳинд полвонига ҳам мукофот беради.

“Бобурнома”ни алоҳида синчковлик билан ўқиганда биз шу давргача билган ва ўрганган тарихий воқеалар, ажойиб ҳодисалар ва турли шахслар ҳақидаги хабар-маълумотлардан ташқари, муаллифининг ҳамон биз эътибор бермаган фазилатлари: инсоний хислатлари, жўмардлиги, шахсий эътиқоди ва бошқалар ҳақида ҳам баъзи муҳим маълумотларни олиш мумкинлиги маълум бўлади. Унинг курашга эътибори ҳам шулар жумласидан.

Президент Ислоҳ Каримовнинг ўзбек курашига ғамхўрлиги, унинг жаҳонга машҳур бўлаётгани бизда бу спорт турининг азалдан қадр топгани, хусусан, Бобур Мирзодек улўф зотнинг бу соҳага муносабати мазкур спорт турининг улкан аҳамиятига далилдир.

BIR MUHORABA SIRI

Бизнинг Кўшк қишлоғимиз Кандирча деб аталадиган мўъжазгина дашт дарёси қирғоғида жойлашган¹. Кандирча — каттароқ бўлган, Жигули тоғлари ҳудудида Итил (Волга) дарёсига қуйиладиган Сўх² дарёсининг ўнг ирмоғидир. Кандирча бундан минг йилдан зиёд муқаддам араб сайёҳи Аҳмад ибн Фазлон томонидан тасвирланган. Бу инсон 921 йили Заволжье — Итилорти бўйлаб Булғор шаҳрига ўтиб борар экан, бизнинг дарёмизни Қуюнйўл³ деб атайди. Бу ном арабча эмас ва уни Ибн Фазлон ўйлаб топмаган. Чамаси, бу сўз маҳаллий манбалардан олинган. Волга-

Камск минтақасидаги бир қатор (чуваш, мари каби) тилларда “кензала”, “кунзала” сўзи ҳанузгача сақланиб қолган. У, рус тилидаги “кудель” сўзига ўхшаб, “сувдаги ўсимлик пояси”, “ивитилган зигир толаси” сингари маъноларни билдиради. Бинобарин, Кандирча — зигир толаси ивителидиган дарё демакдир. Бундай ном унинг соҳилларида тўқувчилик касби қадимдан бўлганидан далолат беради. Дарҳақиқат, маҳаллий тўқимачилик илдизлари асрлар қаърига — ёғоч маданияти қабилалари даврига, яъни мелодгача бўлган икки мингинчи йилларга бориб боғланади. Дар-

¹ Дарёнинг номи русчада Кондурча деб ёзилган. Академик Бўрибой Аҳмедовнинг «Амир Темура» тарихий романида (Тошкент, Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1995 йил, 344-бет) жанг бўлган жойи Қундузча деб аталган. Лекин М.Арнольдov дарё номини “қундуз” сўзи билан боғлаш нотўғри эканини айтади. Биз туркий тилда “кандир” сўзи мавжудлигини ишбатга олиб, дарё номини Кандирча деб таржима қилишни маъқул топдик. Бобур Мирзо «Бобурнома» асарида «Бир-икки кундин сўнг Кандирлик добони била Ахси ва Андижон сари азимат қилдим» деб ёзган. (Заҳириддин Муҳаммад Бобур. «Бобурнома». Т., «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти, 2002 йил, 51-бет). Демак, “кандирча” сўзи қадимдан бўлган. Туркий халқлар яшаган ҳудудларда жой номлари ўзаро ўхшаш бўлганига асосланиб, мазкур дарё номини ҳам Кандирча дейиш, ўйлаймизки, мақсадга мувофиқ бўлади. Қолаверса, халқимиз ҳам пишиқ тўқилган матони кандир деб атайди. Кандирча ҳам зигир толасидан мато тўқиладиган жой бўлган бўлиши мумкин. Бу сўзнинг тўқимачилик аъналарини билан боғлиқлигини муаллиф ҳам эътироф этган.

² Русчада — Сок.

³ Русчада — Кюнджюл.

Кўп йиллар давомида сир пардаси ортида қолиб келган қадим ва бой тарихимизнинг ҳали чуқур ўрганилмаган, нафақат ўзимизда, балки юртимиздан ташқарида ҳам катта қизиқиш уйғотадиган жиҳатлари кам эмас. Чунончи, буюк бобокалонимиз Соҳибқирон Амир Темур ва Олтин Ўрда хони Тўхтамишхон ўртасида ҳижрий 793 йил ражаб ойининг 15-куни, мелодий 1391 йил 18 июнда бўлган жанг шулар жумласидандир.

Бу мавзу авваламбор Амир Темурнинг «Тузуқлар»ида, ул зотнинг юришлари, жанги жадалларига гувоҳ бўлган тарихчи ва солномачилар асарларида, қолаверса, темуршунос олим ва тадқиқотчиларнинг илмий ишларида озми-кўпми ёритилган. Шунга қарамай, мазкур тарихий воқеанинг моҳияти ва аҳамияти ханузгача тўлиқ ўрганилмаган ва очиб берилмаган. Бунинг бир қанча сабаблари бор, албатта. Асосийси — шўро мафқурасининг тарихимизни имкон қадар сохталаштириш, юртимиз тараққиёти билан боғлиқ умумбашарий аҳамиятга молик ҳодисаларни ҳам камситиб кўрсатишга уриниши эди.

Бугунги кунда собиқ совет республикаларининг барчасида тарихга янги қараш, холис ёндашиш тамойиллари қарор топмоқда. Бунинг натижасида шу пайтга қадар кўпчилик билмаган янги-янги тарихий ҳақиқатлар юзага чиқмоқда. Россия Федерациясининг Самара области Кўшк қишлоғида яшовчи 9-синф ўқувчиси Михаил Арнольдovнинг «Бир муҳораба сирини» мақоласи бу жиҳатдан айниқса диққатга сазовор. Москвада чоп этиладиган «Наука и жизнь» журналининг 2004 йил 4-сонида босилган бу мақолада ёш муаллиф мазкур воқеанинг шўро ва рус тарихчилари эътиборидан четда қолиб келган муҳим томони — Амир Темур қозонган ғалабанинг Олтин Ўрда хонлиги ҳукмронлигига барҳам бериш ва Русь давлати мустақиллигини қайта тиклашдаги аҳамиятига диққатни жалб этади.

Маълумки, шўро мафқураси ҳам, ўша тузум яратган тарих фани ҳам Амир Темурнинг халоскорлик фаолиятини мутлақо тан олмас, аксинча, ул зотни фақат босқинчи қиёфасида тасвирлашга уринар, шу тариқа халқимизнинг миллий ғурурини камситишга ҳаракат қилар эди. Навқирон тадқиқотчининг тарихий ҳақиқатни холислик билан тасвирлаши нафақат тарих илмига бўлган самимий муҳаббати, балки катта журъатидан ҳам далолатдир.

Муаллиф бу тарихий муҳорабанинг айнан қайси жойда бўлгани ва ундан қандай стратегик мақсадлар кўзланганини аниқ далилларга таянган ҳолда мароқли тарзда ёритиб беради. Шунинг учун ҳам ушбу мақола «Наука и жизнь» каби нуфузли журнал томонидан ўқувчиларнинг илмий тадқиқотлари ўртасида ўтказилган танлов ғолиби бўлган.

Мазкур тадқиқот улуғ Соҳибқирон ҳаёти ва фаолиятидаги муҳим воқеа тафсилотига бағишлангани, унда кўпгина янги ҳамда ибратли фикрлар илгари сурилгани учун уни айрим изоҳлар билан журналхонлар эътиборига ҳавола қилишни лозим топдик.

воқе, кимнингдир таъбирига асосланиб, Кандирча сўзини “қундуз” сўзи билан боғлайдилар, лекин бу бориб турган хатодир.

Кандирча дарёси Россияда ҳамма ҳам биладиган даражада катта эмас. Аммо фақат бир қарашда шундай, аслида уни ҳар бир ўқувчи билиши керак. Гап шундаки, ўрта асрларнинг энг улкан жангларида бири 1391 йил 18 июнда⁴ айнан шу ерда — Кандирчада бўлиб ўтган. Турли маълумотларга кўра, унда 200 мингдан 400 минг нафаргача жангчи қатнашган. Шуни ҳам қайд этмоқчимизки, ҳозирги кунда Кўшк районининг аҳолиси атиги 26 минг кишини ташкил қилади. Иштирокчилари сони Куликово майдонида кечган урушдагидан икки баробар кўп бўлган мазкур жангда Самарқанд⁵ ҳукмдори Амир Темури билан Олтин Ўрда хони Тўхтамиш⁶ кураш олиб борган. Россиянинг тақдирида бу жанг буюк аҳамиятга эга бўлган. Чунки у Олтин Ўрданинг тарқалиб кетиши ва охир-оқибатда Москванинг мўғуллар зулмидан озод бўлишига олиб келган.

Куликово майдонидаги жанг ва 1382 йилдаги Москва фожиасидан⁷ кейин тезда содир бўлган бундай ғайриоддий ҳодиса Россия тарихчиларининг жиддий

диққат-эътиборини тортиши лозим эди. Ахир, мактаб дарсликларида, гарчи Москва иштирок этмаган бўлса-да, 1410 йилдаги Грюнвальд жанги ҳақида эслатилади.⁸ Грюнвальд жангида Смоленскдаги рус полклари курашган, Кандирчада эса Дмитрий Донскойнинг ўғли — Олтин Ўрдага қарам бўлган Москва князи Василий Дмитриевичнинг ўзи ёрдамга чорланган.

Лекин амалда бу жанг ҳақида фақат маҳаллий самаралик тарихчилар билади, холос. Бошқа ҳеч ким ҳеч нарса билмайди. Ажабки, на мактаб, на олий ўқув юртлари тарих дарсликларида (айрим университетларнинг ўқув қўлланмалари бундан мустасно) Кандирчадаги бу жанг тилга олинади. Россия тақдирида улкан аҳамиятга эга бўлган бундай воқеа ҳақида маълумот беришга бизнинг тарихчиларимизга нима халақит қилади? Кандирча жангининг ҳанузгача жумбоқ бўлиб қолаётган сирларидан бири ҳам шунда.

Келинг, 1391 йилдаги уруш воқеаларига қисқача тўхталиб ўтайлик. Бу уруш Амир Темурининг Тўхтамишхон хиёнат қилгани учун уни жазолашга жазм этганидан бошланган эди. Тўхтамишни вақтида айнан Амир Темури қанча куч ва маблағ сарфлаб Олтин Ўрда салтанатига бош қилиб қўйган эди.

⁴ Академик Бўрибой Аҳмедов ушбу жанг 14 июнь кунини бўлган деб ҳисоблайди (Б.Аҳмедов. «Амир Темури». Тарихий роман. 344-бет). «Темури тузуқлари»нинг 1991 йили академик Б.Аҳмедов тахрири остида босилган нашрида эса 1391 йил 18 июнь санаи кўрсатилган (44-бет).

⁵ Аслида амира Туркистон — Туркистон ҳукмдори.

⁶ Тўхтамиш — Жўчи наслдан. Мелодий 1376-95 йилларда Оқ Ўрда хони бўлган. 1376 йили Амир Темури хузурига келиб ёрдам сўрайди. Соҳибқирон унга иззат-икром кўрсатиб, Ўтров ва Саброн вилоятларини тақдим этади, Урухонга қарши юришларида уни қўллаб-қувватлайди. Урухон ҳам Жўчи наслдан бўлиб, 1361-76 йилларда Оқ Ўрдага ҳукмдорлик қилган. 1376 йилда у Жўчи улусининг икки қисми бўлмиш Оқ Ўрда ва Олтин Ўрдани бирлаштириш мақсадида қурултой қақиради. Қурултойда Манқишлоқ (Манғит қишлоқ) амира Тўйхожа ўғли Олтин Ўрда масаласида Урухонга қарши фикр билдиргани учун ўлдирилади. Унинг ўғли Тўхтамиш Урухондан қасос олиш ва Олтин Ўрда тахтини эгаллаш учун Амир Темури ёрдамида икки марта унга қарши жанг қилиб енгиледи. Ниҳоят, Амир Темурининг ўзи қатнашган учинчи жангда Урухон ўлдирилади. Шундан сўнг Соҳибқирон Тўхтамишни Дашти Қипчоқ ҳукмдори қилиб тайинлайди. Аммо Тўхтамиш тез орада хиёнат йўлига ўтади. Чунончи, 1387-88 йилларда Амир Темури Шерозда жанг қилиб юрган бир пайтда у Хоразм ҳукмдори Сулаймон Сўфи ва Жете мўғуллари билан иттифоқ тузиб, Мовароуннахрга ҳужум қилади. Амир Темури бундан хабар топиб, тезда ортга қайтади. Лекин бу фурсатда Тўхтамиш қочиб улгуради. 1391 йил июнь ойида Амир Темури Тўхтамишни жазолаш учун Дашти Қипчоққа боради.

⁷ 1382 йилда Тўхтамиш Москвани босиб олиб, унга ўт кўяди.

⁸ 1410 йил 15 июлда поляк ва Литва кўшинининг Польша қироли Иккинчи Владислав Ягелло кўмондонлигида немис, француз ва бошқа оврупо халқларига мансуб рицарлардан иборат Тевтон орденига қарши Грюнвальддаги жанги. Унда русларнинг учта полки иштирок этган.

Бунинг эвазига душманликдан бошқа ҳеч вақо кўрмади.

Амир Темур бу жангда душман устидан стратегик ва тактик устунлигини намойиш қилади. Тўхтамиш омадсиз эди ва маълумки, умри бино бўлиб бирор-та ҳам жангда ютиб чиқолмаган; 1382 йилда Москвани эгаллаши унинг ҳарбий галабаси бўлмаган: москваликлар, унинг макрига учиб, ёвга дарвозаларни ўз ихтиёри билан очиб берган эди.

1391 йили эрта кўкламда ерни майса қоплаши билан юришни бошлаб, Амир Темур Тўхтамиш учун кутилмаганда (чунки у Темур ҳали қишдан олдин келмаса керак, деган хаёлда эди) айна саратонда Олтин Ўрданинг қоқ марказида пайдо бўлади. Душман олдида икки йўл қолган эди: ёки бу кучлар билан тезликда кураш бошлаш, ёки бошни эгиб, шармандаларча орқа-ўннга қарамай жуфтакни ростлаш. Рус дружиналари Тўхтамиш томонида туриб жанг қилиши керак эди. Лекин хон ўз вассали, Москванинг буюк князи Василий Дмитриевичдан ёрдам кутиб хомтама бўлади. У, Лев Гумилёв «Русдан Россиягача» китобида қайд этганидек, турли баҳонаю сабабларни рўқач қилиб, жанг майдонига келмайди. «Самара йилномаси»да (Самара ўлкаси тарихига бағишланган, муаллифлар жамоаси томонидан тайёрланган тўплам) келтирилган бошқа маълумотларга кўра, Василий кўшин тўплашга улгурмаган — у айна жанг арафасида элчилари билан Ўрдада бўлади ва жангни бир чеккада туриб томоша қилади. Нима бўлганда ҳам руслар бу жангда иштирок этмайди. Шуниси қизиқки, Василий Дмитриевич 1392 йили Ўрдага келганида ўша жангда қатнашишдан бош тортгани учун жазоланмаган. Чунки Тўхтамиш Амир Темур билан давом этаётган урушда иттифоқчиларга муҳтож эди.

Жанг бошланишидан олдин Амир Темур мўғулларга қарши тўғридан-тўғри маънавий босим ўтказишга киришади. Масалан, жанг бошланай деб турган бир пайтда еттита қўл — йирик ҳарбий бўлинма, корпуснинг барчасини урушга шайлаб, кутилмаганда, ҳеч гапдан ҳеч гап йўқ, ҳужум қилиш ниятидан воз кечади ва душман лашкарини ҳайратга солиб, чодир тикишга буйруқ беради. Шу тариқа душмандан заррача кўркмаслигини, Тўхтамишга қарши хоҳлаган пайтида ҳужум бошлашга шайлигини намойиш этади. Темурнинг қароргоҳида гулханлар ёқилар, унинг жангчилари мазали таомлар пишириб, хурсандчилик қилар эди, биринчи бўлиб ҳужум бошлашга журъат қилолмаётган Тўхтамиш эса рақиб қачон жангни бошлар экан, деб ичикиб ўтиради. Ва тоқати тоқ бўлиб, пухта ўйламасдан рақиб томон юра бошлайди. Амир Темур шу тариқа иккита мақсадга эришади — биринчидан, рақибини обрўсизлантиради, иккинчидан, ҳийла билан уни ўзи учун қулай бўлган жойга келишга мажбур қилади.

Жанг давомида Тўхтамиш мўғулларнинг алмисоқдан қолган уруш тактикасини қўллайди. Унга кўра очик майдондаги жанг тақдирини отлиқ суворийларнинг қанотдан бериладиган, турктоз

деб аталадиган шиддатли зарбаси ҳал қилар эди. Амир Темур, аксинча, ўзини анча тажрибали ва донишманд саркарда сифатида кўрсатади. У етти қўлдан иборат мураккаб жанг тартибини қўллайди. Қўллар қанотдан ва орқа томондан бериладиган зарбаларга муносиб қаршилиқ кўрсатади. Бундан ташқари, Амир Темур душманни Олтин Ўрда суворийларининг қулай вазиятдан фойдаланиб ҳаракат қилишига имкон бермайдиган шароитда (дарё соҳилида) жанг қилишга мажбур этади ва ўз қўшини таркибидан бир қисмини захирада сақлайди. Тўхтамишнинг эса ҳал қилувчи дақиқаларда захирада аскар ийқлиги билиниб қолади. Солномачиларнинг гувоҳлик беришича, жанг шу қадар аёвсиз бўлганки, «отларнинг туёғидан кўтарилган чанг-тўзон куёшни тўсиб, еру кўк бирлашиб кетган, Кандирча дарёси қон билан тўлиб оққан».

Амир Темур лашкари тўлиқ ғалаба қозониб, Олтин Ўрда қўшинини Волга бўйидан Кавказга қувиб юборади. Уруш Кавказда яна тўрт йил давом этади⁹. Тўхтамишнинг Кандирчадаги мағлубияти Мамайхоннинг Куликово майдонида¹⁰ энгилишига олиб келган сабаблар билан ҳам боғлиқ — ўтган 11 йил олтин-ўрдалиқларни ҳеч нарсага ўргатмаган эди. Овруро мамлакатлари, шунингдек, усмонли турклар ва бошқа халқларнинг илғор қўшинлари янги жанговар ҳаракат, замонавий қурол-яроғ, ҳатто замбаракларни қўллай бошлаган бир пайтда Олтин Ўрда жангчиларининг қуроллари икки-уч юз йиллар олдин қандай бўлса, шундайлигича қолган, жанг қилиш тактикаси ҳам дашт яйловларидаги оддий овчилик усулидан деярли фарқ қилмас эди.

Амир Темурнинг лашкари, мағлуб томоннинг мол-мулкини эгаллаб, Ўртаи-

тил бўйида, Ўрда давлатининг қоқ марказида 26 кун мобайнида туради. Баъзи далилларга қараганда, Осиёдан келган халоскорларга ўрдалиқларни кўришга кўзи, отишга ўқи бўлмаган маҳаллий аҳоли фаол ёрдам берган. Шу маънода, Амир Темурнинг бу юришини (Самарқанд ҳукмдорининг шахсий мақсадларини ҳисобга олмаганда) маълум маънода халоскорлик деб аташ мумкин. Чунки жаҳонгирнинг қўшинида нафақат у билан бирга келган ўрта осиеликлар, балки Олтин Ўрда ҳукмронлигига қарши чиққан Волгабўйи ва кавказлик жангчилар ҳам иштирок этган. Бундан ташқари, Қизил Ўрданинг бўлғуси ҳукмдори Идику бошчилигидаги зодагонлар Тўхтамишга хиёнат қилган. Улар Амир Темур ҳузурида ул зотнинг доруссалтанати — Самарқандга садоқат билан хизмат қилишга қасам ичади. Жаҳонгир уларнинг кўп йиллар садоқат билан хизмат қилишига ишониб, энди уйларингга боринглар, деб ҳатто уларга жавоб бериб юборади.

Лекин кейинчалик уларга беҳуда ишонгани маълум бўлди. Идику ва унинг тарафдорлари ўша заҳотиёқ кўчкўронини йиғиштириб, шимоли шарқ томонга, Белая ва Кама дарёлари тарафга йўл олади. Уларни Амир Темурнинг чопарлари дарёнинг нариги қирғоғида қувиб етиб, қасамида туришни талаб қилганида, Идику хиёнаткорона тиржайиб дарёни кўрсатади ва «Қасамнинг кучи фақат дарёга етиб олгунча», дейди.

Айтиб ўтганимиздек, Кандирча жанги тарихининг ҳали очилмаган сирлари кўп. Улар орасида муҳим масала — жанг бўлиб ўтган ернинг аниқ ўрни ҳалигача аниқланмаганида. Бу жанг қаерда бўлган? Ҳозиргача фақат муҳорабанинг Кандирча дарёси соҳилида

⁹ Академик Бўрибой Аҳмедовнинг айтишича, бу уруш қарийб ўн бир ой давом этган (Б.Аҳмедов. Амир Темур. Тарихий роман).

¹⁰ Бу жанг 1380 йил 8 сентябрда Непрядва дарёсининг Дон дарёсига қуйиладиган жойидаги Куликово майдонида бўлган. Унда буюк Владимир ва Москва князи Дмитрий Иванович Донской Олтин Ўрда хони Мамайга қарши жанг қилган.

кечгани маълум, холос. Лекин унинг қайси жойида экани номаълум. Дарёнинг умумий узунлиги эса — 324 километр. (Борди-ю, ўша жангнинг барча иштирокчилари ўзаро қўл ушлашиб тизилса борми, унда уларнинг сафи дарёнинг бошланишидан то қуйилиш жойигача етиб борган бўларди.) Бугунги тадқиқотчилар ўрта асрларда мусулмон қўшинлари жангчиларнинг қабрлари устида қўрғон кўтармагани, ўлганларнинг қуролларини эса териб олиб кетганини афсус билан қайд этишади. Чунки айнан шунинг учун жангчилар қабрларини топиш жуда қийин. Ҳозирча ҳеч ким бунга муяссар бўлганича йўқ.

Ҳозирги кунда, умум эътироф этган тасаввурларга биноан, жанг Кандирча дарёси этагида, унинг Сўх дарёси билан қўшилиш жойида бўлган. Бошқа бир нуқтаи назар ҳам бор: жанг 60 чақиримча шимолроқда, Борма қишлоғи тева-рагида, Самара ва Ульянов областларига қарашли ҳозирги учта районга тегишли жуда кенг майдонда бўлгани ҳақидаги фаразни бундан ўттиз йил муқаддам самаралик ўлкашунос Е.Ф.Гурьянов илгари сурган.

Иккала фаразга ҳам Амир Темур қўшинининг муҳораба жойига яқинлашиб келиши ҳақидаги маълумотлар асос қилиб олинган. «Самара солномаси» муаллифлари Амир Темур қисқа йўналиш бўйича йўл босган, яъни Ёйиқ — Урал дарёси бўйлаб юриб, кейин Самара, Кинель ва Сўх дарёлари соҳилларига чиқиб олган деб ҳисоблайди. Солномага кўра, Амир Темур Сўх дарёси Кандирча билан қўшиладиган жойда Тўхтамиш томонидан тўхтатилган ва ўнг соҳил тарафга бурилиб, жангга киришган.

Е.Ф.Гурьянов (дарвоқе, унинг касби меъмор бўлгани учун жанг бўлиб ўтган макон ва ландшафт хусусиятларини яхши билган) Амир Темурнинг улкан лашкари муҳораба жойига қараб ҳаракат қилиши ҳақида бутунлай бошқа маъ-

лумотларни келтиради. Унинг фикрича, Амир Темур Урал дарёсидан Ик дарёси сари бурилган ва уни кечиб ўтиб, Кама, Чистополь дарёлари соҳилларига чиққан. У ерда йўл-йўлакай Тўхтамиш унинг қаршисига ташлаган қўшинни дастлабки енгил тўқнашувдаёқ тор-мор қилади ва шундан сўнггина Шешма ва Кандирча дарёлари бўйлаб асосий муҳораба майдонига тушиб келади. Гурьяновнинг айтишича, жанг Сантемир (Черемша дарёсининг чап ирмоғи) ва Қондабулоқ (Кандирчанинг чап ирмоғи) дарёчалари ўртасида бўлиб ўтади. Емельян Филимонович Сантемирни маҳаллий аҳоли томонидан Амир Темур шарафига шундай номланган, Қондабулоқ эса (татар тилида қизил ёки қон бўлиб оқувчи дарё маъносини англатади) Кандирчадаги энг аёвсиз жанг бўлган жой деб ҳисоблайди.

Бу фаразларни атрофлича ўрганиш натижасида уларнинг иккаласи ҳам тарихий шартларга, яъни жанг айнан шу жойда ўтганининг стратегик ва тактик мақсадларига жавоб бермаслиги маълум бўлади.

Жангнинг қаерда ўтиши билан боғлиқ стратегик мақсад Тўхтамиш учун муҳим эди. Унга мувофиқ, Тўхтамиш Амир Темур қўшинига Олтин Ўрда ерларига катта талафот келтирмайдиган, унча хатарли бўлмаган оқибатларсиз ўз салтанати ичкарасига кўпроқ кириб боришига йўл қўйиб бериши лозим эди. «Самара солномаси»да таъкидланишича, ана шу мақсадни амалга оширишнинг учта шarti бўлган:

1. Тўхтамишнинг қўшини Волга дарёси томонга сиқиб қўйилмаслиги керак. Чунки у ерда қўшин қулай вазиятни танлаб ҳаракат қилиш имкониятини қўлдан бой бериб, осонгина тор-мор этилиши ва дарёга улоқтирилиши мумкин эди.

2. Душманни Самара, Кинель ва Сўх дарёлари оралиғидаги худудга қўймаслик керак. Чунки бу ерлар ёзги яйловлардан иборат бўлиб, ёзнинг ўртасида

Ўрда аҳолиси учун ҳам, лашкар учун ҳам алоҳида аҳамият касб этарди.

3. Тўхтамишнинг қўшини Волга бўйлаб булғорларнинг бой шаҳарлари-га олиб борадиган шимолий йўналиш-ни Амир Темур қўшинидан тўсиб тури-ши керак. Чунки бу шаҳарларнинг та-ланиши Олтин Ўрдани иқтисодий ин-қирозга, охир-оқибатда эса осонгина тор-мор этилишига олиб келиши мум-кин эди.

Ўз-ўзидан тушунарлики, жанг тўғри-сидаги (яъни, унинг Сўх ва Кандирча дарёлари қўшиладиган жойда бўлиб ўтгани ҳақидаги) биринчи фараз бу шартларнинг фақат биттасига — шимол-даги булғор шаҳарларини ҳимоя қилиш талабига жавоб беради. Бу ҳолда душ-ман отлари (Амир Темур қўшинида ярим миллиондан зиёд от бўлиб, ҳар бир су-ворийга учтадан от тўғри келарди) ёзги яйловларни июнь ойининг ўрталаридаёқ пайхон қилиб ташлаган бўларди ва Тўхтамишнинг ўнг қаноти Волга дарёси томонга сиқиб қўйиларди.

Жанг тўғрисидаги Е.Ф.Гурьяновнинг иккинчи фарази Тўхтамишнинг учала стратегик ҳисоб-китобига ҳам жавоб бе-ради, лекин у тактик нуқтаи назардан суст ва энг асосийси, Амир Темурга ҳамроҳ бўлган солномачиларнинг муҳо-раба жойи ҳақидаги маълумотларига мутлақо мос келмайди.

Гурьянов Амир Темур қўшини жану-би шарқдан шимоли ғарбга қараб ўнлаб чақиримларга чўзилган кенг май-дон бўйлаб жойлашган деб ҳисоблай-ди. Бироқ қўшинларнинг бундай жойла-шуви ўрдаликларнинг тўлғама деб ата-ладиган шиддатли қанот зарбаларини амалга ошириши учун анча устунлик берган бўларди. Бу ҳолатда жанг бир қанча алоҳида тармоқларга бўлиниб кетарди ва уни ягона бошқарув марка-зидан, яъни Амир Темур қароргоҳидан назорат қилиб бўлмай қоларди.

Лекин амалда бундай бўлмаганини, ҳаммаси бошқача кечганини биламиз. Жанг Амир Темур мўлжаллаган режа бўйича кечган. Бунга кўп жиҳатдан му-ҳораба жойини Соҳибқироннинг ўзи танлагани сабаб бўлган. У ҳимояга алоҳида эътибор қаратган ва жанг май-донини танлашда муайян талаблар асосида иш тутганки, уларга амал қил-ган тақдирдагина ғалаба қозонишига ишонган.

Самарқандлик солномачиларнинг фикрига кўра, бу шартлар куйидагилар-дан иборат бўлган:

1. Амир Темур қўшинининг қанотла-рини қирғоқлари анча нотекис ёки ботқоқ бўлган дарё беркитиб туриши лозим эди. Чунки бу ҳол душманнинг тезкор суворийлари дарёни кечиб ўтиб, орқадан зарба бериши учун им-кон бермас эди.

2. Амир Темур жанг учун дарё мую-лишига бориб тақаладиган, 400 минг киши жойлашиши мумкин бўлган кат-та майдонни танлаши лозим эди. Бу майдон анча текис бўлиши, у ерда ба-ланд тепаликлар бўлмаслиги, лекин бу жойнинг ҳам ўзига хос ноқулайликла-ри бўлиши талаб қилинарди. Яъни, майдонда майда ўнқир-чўнқир ва ноте-кисликлар (худди Куликово майдонида-ги каби) кўп бўлиши зарур эди. Айнан шунда олтинўрдалик сипоҳийлар елдек елиб ҳаракат қилолмасди.

3. Жанг майдонининг олд томонида ўрмон бўлмаслиги лозим эди. Бу ҳам устунлик яратарди. Негаки, саҳройи жангчиларнинг (ҳар икки томон ҳам очик жойда уруш қилиб ўрганган эди) ўрмон ичида жанг қилиш тажрибаси деярли йўқ эди.

Кандирча дарёси соҳилида жойлаш-ган, тахмин қилинаётган муҳораба май-дони ҳақида бугунги кунгача маълум бўлган иккала фараз ҳам, атрофлича таҳлил қилганда, асоссиз бўлиб чиқа-

¹¹ Бородино майдонида 1812 йил 26 августда рус ва Наполеон қўшинлари ўртасида тарихий жанг бўлган.

Амир Темур йўл-йўлакай ёзги яйловларни пайхон қилиб ташлаган бўларди.)

Биринчидан, Эски Бўян қишлоғи ёнидаги кенглик. Кейинги икки йилда уни, гарчи ҳеч қандай жиддий асос бўлмаса-да, муҳораба жойи деб атай бошладилар. Ҳатто 2003 йилда бу ерда Кандирчадаги жангга бағишлаб биринчи марта ажойиб байрам ҳам ўтказилди. Бу байрам, афтидан, анъана тусини олиб, Бородино майдонидаги каби, ҳар йили нишонланадиган тадбирга айланиб кетса керак.¹¹

Бу жойдан чап томонда, агар ғарб тарафга юз буриб турилса, Кандирчанинг тик жарлардан иборат муюлиши, ўнг томонда эса — Бўян қишлоғи. Ҳақиқатан ҳам бу ер жанг қилиш учун қулай. Бироқ андақ торлиги бор. 1391 йил июнидаги муҳораба билан солиштирганда ўйинчоқдек гап бўлган тўқнашувларга мос келиши мумкин. Бу ерда йирик жанглар учун қуйидаги ҳолатлар халақит беради:

1. Майдоннинг ғарб томонида ўрмон жуда кўп (ҳозирдаки шунча кўп, Кандирча жанги даврида чандон кўп бўлган: бу ерларда XVII-XVIII асрларда ўтроқлашиб қолган одамлар ўрмонларни қирқиб-қўпориб ташлаган, кўчманчиларнинг эса дарахт билан иши бўлмаган).

2. Майдоннинг олд томони бўйлаб баланд сайхонликда анча тик адирлар чўзилиб ётади. Улар майдонга яқин. Жанг режасига кўра, у ерда Тўхтамишнинг аскарлари жойлашиши лозим эди. Башарти шундай бўлса, тепаликда турган Тўхтамиш аскарлари жойлашув, позиция нуқтаи назаридан устунликка эга бўларди. Лекин Амир Темурдек тажрибали ва буюк саркарда душманинг тепадан туриб бутун хатти-ҳаракатлар ва захирадаги қўшимча кучларни кўриб туришига ҳеч қачон йўл қўймаган бўларди.

3. Майдоннинг сатҳи жуда кичик — тахминан тўрт квадрат километр. Агар муҳорабада қарийб 400 минг киши иш-

ди. Бинобарин, жанг мутлақо бошқа жойда бўлган, деган тахмин мантиққа мувофиқдир.

Кандирча қирғоғидаги учта жой, айрим жиҳатларини ҳисобга олмаганда, мазкур жанг шартларига жавоб беради. (Дарёнинг чап қирғоғини ҳозирданок бунга қўшмаймиз, чунки у холда

тирок этган бўлса, ҳар бир одамга 10 квадрат метр тўғри келган бўлади. Ҳолбуки, жанг арафасида қўшинлар ўртасидаги масофа 500 метрдан кам бўлмаслиги керак эди. Бундан ташқари, яна қаердадир чодир тикиш, отларни ёйиш ва боқиш ҳам даркор эди. Икки қўшин сипоҳийларни боқиш учун қанчадан-қанча чорвани ҳайдаб келган. Бунинг учун ҳам ер, майдон зарур эди. Маълум бўладики, бу ер муҳорабага унчалик ҳам ярамас экан. Амир Темур ва Тўхтамиш буни билган бўлиши керак.

Агар муҳораба жойи Эски Бўян бўлмаса, Кандирча дарёсининг муюлишидаги Александровка ва Елховое Озеро кишлоқлари ўртасидаги майдон бўлган деб ҳам тахмин қилиш мумкин. Аммо бунинг номақбул томони шундаки, бу ер ҳам тарихий муҳораба шартларига жавоб бермайди: водийни қоқ ўртасидан ўрмон иккига бўлиб қўйган — дарахтзор тепаликлар жуда яқин, тез ҳаракат қилиш имкони йўқ, бу ҳам етмагандек, айнан шу ерга келиб дарё саёзлашиб, қирғоғи пасаяди, бу эса орқадан зарба бериш хавфини туғдиради.

Бизнинг фикримизча, муҳораба учун энг қулай жой Кандирча дарёси атрофида, Новая жизнь посёлкаси билан Надеждино кишлоғи ўртасида бўлган (1858-1941 йилларда бу ерда Итилбўйи немисларининг Александроталь ва Мариенталь кишлоқлари жойлашган). Бу майдон, теваракдаги қия тепаликларни ҳисобга олмаганда, Эски Бўян кишлоғи ёнидаги жойдан икки ярим баробар катта (10 квадрат километр атрофида). Бу ер мудофаа нуқтаи назаридан жуда қулай ва муҳораба жойини танлаш чоғида Амир Темур таяниб иш кўрган барча шартларга мувофиқ эди: дарё бу ерда анча буралиб оқади ва чуқур, қирғоқлари баланд, тик жарлик-

дан иборат, хуллас, икки қанот ҳам яхши “иҳоталанган”. Кечув фақат битта, у ҳам бўлса орқа томонда, тепаликлар олд томон бўйлаб узоқ-узоқда жойлашган ва жуда ясси, майдонда ўнқирчўнқир ерлар, қўлчаю ботқоқликлар бор — ўрдалиқ сипоҳийлар шиддат билан от чоптириб келишига йўл қўйилмайди. Бу ерда ўрмон йўқ, иккитагина майда эманзор бор, уларнинг ичида ёрдамга ташланадиган захира кучларни беркитиб туриш мумкин. Бунинг устига, маҳаллий аҳоли айнан мана шу жойларда аллақандай суяклар қалашиб ётган катта қабрларни топган. Менинг бувим Галина Николаевнанинг айтишича, улар болалигида (XX асрнинг 30-40-йилларида) бу суякларни тўплаб, ҳуштак, ҳаво пуфаклари ва бошқа майда-чуйда ўйинчоқлар эвазига жандафурушларга топширар экан. Одамлар бу суякларни қолмиқларга тегишли деб ҳисоблайди, чунки уч юз йил аввал (немислар келиб ўрнашмасдан бурун) бу ерда қолмиқ казак қисмлари жойлаштирилган экан. Оқим бўйлаб озгина қуйи юрилса (жами ўн чақиримча), Кандирчанинг нариги соҳилида — бу дарёга Қондабулоқ қуйиладиган жойда — очиқ дашт бағрида жанг қилиш учун рисоладагидек яна бир жой бор: икки ёни дарёлар билан тўсилган, ўрмон-пўрмон йўқ, асосий тепалик эса олд томонда, ўрталикда жойлашган. Бу жой (Петропавловка — Красное поселение кишлоқлари оралиғида), эҳтимол, Надеждинодан кўра ҳам қулайроқдир ва олд тарафи нафақат жанубга, балки айнан Тўхтамиш авайлаган яйловларга қараган. Қолаверса, жойнинг харитаси Е.Ф.Гурьянов тахмин этган жанг режасига анча-мунча мос келади: Қондабулоқ дарёси қирғоғида Амир Темурнинг чап қаноти, яъни жавонғори жойлашиши мумкин эди.

¹² Қўшқ — баланд ва баҳаво жойдаги иморат, қароргоҳ.

¹³ Елец — ҳозирги Липецк областидаги шаҳар. Уни 1395 йилда Амир Темур забт этган.

¹⁴ Угра — Россиянинг Смоленск ва Калуга областлари ҳудудидан оқиб ўтадиган дарё. Оқанинг чап ирмоғи.

Ўша тарихий жанг изларини, аниқроқ айтганда, одамларнинг қабрлари, отлар кўмилган жойлар ҳамда қурол-яроғ қолдиқларини айнан шу ердан — Петропавловка ва Надеждино қишлоқлари оралиғидан излаш лозимга ўхшайди. Дарвоқе, бизнинг қишлоқнинг Кўшк деб аталиши ҳам бежиз эмас. Кўшк — дам олиш учун тўхтайдиган жой, работ деганидир¹². Эҳтимол, Кўшкдаги тепаликдан жануб ва шарқ томондаги гўзал манзаралар кўриниб тургани учун ҳам қишлоғимиз шундай аталгандир.

Хуллас, Шарқнинг буюк ҳукмдори Амир Темур 1391 йил июнида жанг олдидан айнан шу ерда, Қоровултоғда турган. Шунинг учун, Гурьяновнинг фикрларига қўшилган ҳолда, биздаги Сантемир, Қондабулоқ, Кўшк каби номлар айнан ўша улуғ жанг билан боғлиқ деб ҳисоблаймиз.

Нима учун Кандирчадаги муҳораба ҳақида шўро ва рус тарихий адабиётларида лом-мим дейилмаган? Жавоб фақат битта бўлиши мумкин: «бу жанг бизники эмас» деб ўйлаш одатга айланиб қолган, гўёки унинг Россияга ҳеч қандай алоқаси йўқдек. Лекин Елецнинг забт этилиши бўлса — бошқа гап, унда Амир Темур Русга хужум қилган ва бу

ҳақда дарсликларда албатта ёзиш керак, Кандирча эса — осиеликларнинг ўзаро ҳақ талашуви, холос, россиялик тарихчи олимларга бунинг қизиғи йўқ...¹³

Бундай нуқтаи назар хато деб ҳисоблаймиз. Ахир, Куликово майдонидаги жангдан то Уграда «юзма-юз келиш» га-ча (юзма-юз туриш — жанг дегани эмас) бўлган юз йил давомида Россия Олтин Ўрда билан бирор марта ҳам йирик тўқнашувга бормаган.¹⁴ Аммо шу вақт мобайнида Ўрданинг ўзи қаёққадир гойиб бўлди. Бундан чиқадики, бизни кимдир ўзимизнинг иштирокимизсиз озод қилган экан-да? Ким у жўмард? Ким бўларди, айнан ўша зот — кўп йиллар қоралаб келинган «буюк ва шафқатсиз» Амир Темур бизни озод қилган, тўғрироғи, Олтин Ўрда зулмидан халос бўлишимизга олиб келган. «Самара солномаси»да «Кандирчадаги жангдан сўнг Олтин Ўрданинг давлат сифатида ўлим-олди талвасаси бошланди» деб қайд этилади. Эътибор беринг: Кандирчадаги жангдан кейин, дейилмоқда, Куликово майдонидаги жангдан сўнг, дейилаётгани йўқ! Модомики шундай экан, Кандирчадаги жанг тарихимизга таъсир этмаган ва уни билишимизнинг ҳожати йўқ, деб ким айта олади?

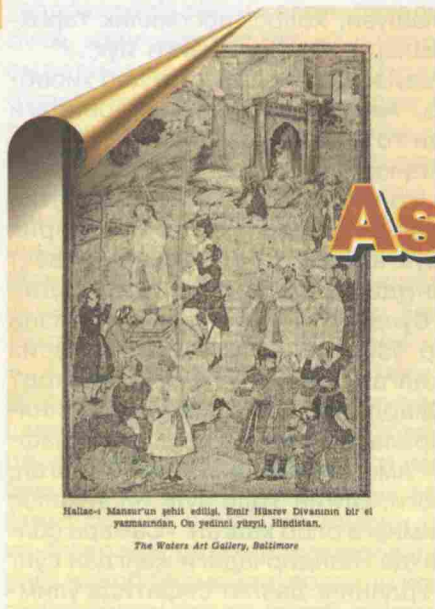
Адабиётлар

1. Е.Ф.Гурьянов. «Битва на Кондурче». «Маяк Ильича» газетаси, 1984 йилги 19, 24 январь сонлари.
2. Л.Н.Гумилёв. «От Руси до России». М., 1997.
3. «Самарская летопись». «Очерки истории Самарского края с древнейших времен до начала XX века». Под ред. Кабитова П.С. и Храмова Л.В. Кн. II. Самара, 1993.

«Наука и жизнь» журналининг 2004 йилги 4-сонидан олинди.

Таржимон ва изоҳлар муаллифи — **Муртазо ҚАРШИБОЙ**

Иброҳим ҲАҚҚУЛ

Halloj Mansur'un şehit edildiği, Emir Hüseyin Divanının bir el yazmasından, On yedinci yüzyıl, Hindistan.

The Walters Art Gallery, Baltimore

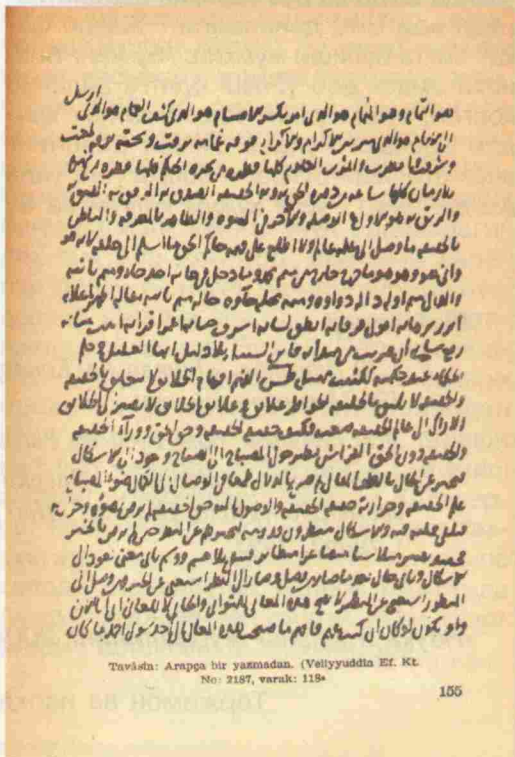
Asrori Halloj

Эй кўнгил, Мансур “Анал — Ҳақ” сўзлади,
Ҳақ эди, Ҳақни деди, ҳақ сўзлади.

НАСИМИЙ

Бу оламда фақат ақлли, маънан кучли ва эркин одам — шижоатли Шах билангина ҳамма нарсани очиқ-ойдин гаплашиш мумкин. Ҳаётга мустақил назари йўқ, мустақил мушоҳада қобилиятидан маҳрум кимса ҳеч вақт ўз фикр-қарашига соҳиб бўлмайди. У ҳамма билган нарсани билади, ҳамма кўниккан майл ва кайфиятларга кўмилиб яшайди, тургунлик, якранглик асло унинг жонига тегмайди. Қадимда бундай кишиларга нисбатан “ҳайвони но-тиқа” ибораси қўлланган.

Қаердаки ҳақиқат ахтариш бошланса, ўша жойда ҳамиша янги ҳаёт барқ уради. Тасаввуф айни шундай тарзда одамлар онгини ўзгартириш ва ҳаётга янгилик олиб кириш мақсади билан майдонга чиққан таълимотдир. Шунинг учун тасаввуф аҳли бошданок қаттиқ қаршиликка учраган, бири биридан оғир ва қийноқли синовларга дуч келган. Улар Ишқ ва Маърифат байроғини ба-

Tavishi: Arappa bir yazmadan. (Veliyyudda Ef. Kt. No: 2187, varak: 119)

195

ланд кўтарганча таъқибда яшаган, ҳибсхоналарга тикилган, ўлим жазосига ҳукм этилган. Орифга ҳам, ошиқ ва дарвешга ҳам авом қарши турган. Баъзан жаҳолат, баъзан сиёсат халқу халойиқни ҳақиқат йўлидан чалғитиш, гоҳида қайтаришга эришган. Аммо бу чалғиш ва қайтишлар узокқа чўзилмаган. Чунки тасаввуф олами тўхтовсиз равишда Тариқат, Маърифат, Ҳақиқат дарғалари билан бойиб, кучайиб борган. Вақт ўтиши билан башарият ис-

га ҳам йўл очарди. Шундай курашларнинг қурбонларидан бири дунёга донг таратган мутасаввиф, мутафаккир ижодкор Мансур Ҳаллоҷ эди.

У ҳижрий 224, мелодий 857 йилда Эроннинг Байзо ўлкасида туғилган. Ҳаллоҷнинг таваллуд топган жойи гоҳ Нишопур, гоҳ Марв ёки Рай деб қайд этилса-да, унинг она диёри Байзо эканини эътироф этган олимларнинг сони кўпчиликни ташкил қилади. Бобоси Муҳаммад исми бир мажусий бўлган экан.

Мансурнинг болалиги Байзода кечган. У сабийлигидаёқ Куръон мутолаасида салоҳият кўрсатган. Ўспиринлигида эса Басра, Бағдод, Ироқ каби шаҳарларга бориб илм ўрганган. Бир неча маротаба Маккани зиёрат этган ва шу сафарлар чоғида каромат зоҳир қилган. Масалан, Абдурахмон Жомийнинг “Нафахотул унс” асарида келтирилган бир ҳикоятда нақл қилинишича, Мансур Ҳаллоҷ етмиш муриди билан бир тунда Байти Макдисга етиб боради. Қарашса, ҳаммаёқ зим-зиё, қандиллар ўчган. “Бу қандиллар қачон ёнади?” деб сўрашганда, “Саҳарга яқин”, дейишибди. Шунда Ҳаллоҷ “Саҳаргача ҳали анча борку”, дея шаҳодат бармоғи билан ишорат қилиб “Оллоҳ” деганда тўрт юз қандил бирданига чароғон бўлиб кетган экан. Ўша ердаги роҳиблар ундан “Сен қайси диндансан?” деб сўраганда, “Ҳанафий мазҳабиданман. Муҳаммад алайҳиссалом умматиман. Ҳанафийларнинг ҳам энг кичигиман...”, дея жавоб берган экан. Бунда Мансурнинг исломиятга садоқати ва буюк эҳтироми яққол кўринади.

Мансур Ҳаллоҷнинг қисмати башарият тарихидаги энг фожиали ва энг қайғули бир қисматдир. Муслмон оламида унга ўхшаб кўпчиликни дарғазаб қилган ва кўпчиликнинг қаҳрига йўлиққан бошқа бир шахс топилмаса керак. Айрим сўфийлар ҳисобга олинмаганда, шариатчилар сингари тариқат аҳли ҳам уни хуш кўрмасди. Мутасаввиф олим

Ҳаллоҷ Оллоҳнинг ноҳларидан бири бўлмиш “Ҳақ — Мавҷуд” калимасинигина билар, ҳатто ўзининг исмини ҳам унутган эди. Шунинг учун унга мурोजаат этиб, “Сен кимсан?” деб сўралганда “Анал — Ҳақ” — “Мен Ҳақман” дея жавоб қайтарган.

Имом ҒАЗЗОЛИЙ

лом тасаввуфига бошқача қизиқиш, ўзгача эҳтиромда қарай бошлаган. Тасаввуфда жорий қилинган маънавий-руҳий тажрибалар энг аввало диққатни инсонга қаратар, уни ўзининг илоҳий моҳиятини мушоҳада этишига илҳомлантирарди. Тасаввуф инсоннинг Оллоҳга тобелигига алоҳида урғу бераркан, инсоннинг инсонга қарам ва муҳтожлиги тушунчаларини тубдан ислоҳ айлашни ҳам тарғиб қиларди. Бу гап ҳуррият, эркинлик, тенглик каби ақидаларга ҳам дахлдор эди. Буюк тариқатчиларнинг бирлари гўзал ахлоқ сирлари тадқиқи билан машғул бўлса, бошқа бировлари нафс, руҳ ва қалб тасфиясидан баҳс юритарди. “Нафсини таниган — Раббини танир” деган ҳақиқатга қизиқиш бағоят оммалашиб борарди. Тасаввуф ташаббуси билан дин, адабиёт, мусиқа ва фалсафада мисли кўрилмаган яқинлик, ўзаро ҳамкорлик юзага келган эди. Аммо айрим масалалар хусусидаги тортишувлар, инкорни инкорлар муросасиз кураш-

Сулабий “Табақот”ида машойихларнинг аксарияти Ҳалложни рад ва инкор этганини ёзади. Дарҳақиқат, Маккий, Наҳражурий, Жунайд Бағдодий каби бир вақтлар унга яқин бўлган зотлар ҳам ундан юз буришган. Ҳаллож ҳали ҳибсга олинмасданок тамоман яккаланган. Унинг бошига турли томондан таъна, танқид ва маломат тошлари ёғиларди. Фақиҳлар уни нубувват ва илоҳийликни иддао қилган дея айблашарди, муътазила вакиллари — ҳуққабозликда, имомия мансублари эса зиндиқликда қоралашарди. Аксарият мусулмонларнинг назарида у ўлим жазосига маҳкум кофир эди. Подшолик одамлари унинг

Моссинон “Анал — Ҳақ”ни “Мен Яратувчи Ҳақман” дея таржима қилган. Биз эса уни “Мен Ҳақнинг суратиман” деб қабул этиш тарафдоримиз.

Абул Абло АФИФИЙ

ҳар бир сўзини, дўст ва шогирдларига ёзган мактубларини тафтишдан ўтказарди. Буларга у айтарли парво қилмас, ҳар бир кори ҳолга фано нигоҳи ила қарарди.

Тарихий маълумотларга кўра, Ҳалложнинг бир мактуби давлат маъмурларининг кўлига тушади. Хатнинг бошланишиёқ ўқиганларни дарғазаб этади. Мактуб Ҳалложга кўрсатилганда, “Ҳа, бу менинг хатим”, дейди. “Сен билан фикрдош бошқа кишилар ҳам борми?” деб сўрашганда, у “Албатта, бор. Ибн Ато, Абу Муҳаммад ал-Журайрий, Абубакр Шиблий”, дея бир неча кишининг номини айтади. Маъмурлар шу зотлар билан ҳам бориб учрашади. Журайрий мактубдаги сўзларни ўқиркан, “Бу — қатлни вожиб айлайдиган куфр эрур”, дейди. Шиблий эса “Буни айтганга қарши турмоқ зарур”, деб ўзини четга тартади. Ибн Ато Мансурга мас-

лакдошлигини яширмагани боис ва-зир Ҳомид ибн ал-Аббоснинг қаҳрига учраб, қатл этилади. Аммо орадан ҳеч қанча фурсат ўтмай вазир ҳам фожиали ҳалок бўлади.

Мансурга яқинлик, унинг фикр ва ирфоний тушунчаларига хайрихоҳлик ўзини ўзи бало ва мусибатларга гирифтор айлаш билан баб-баробар эди. Ибн Таймиянинг ёзишича, бир вақтлар ўзи ташаббус кўрсатиб Мансурни куёв қилган Абу Ёқуб Наҳражурий Ҳалложга зиндиқлик айби қўйилишини эшитибок қизини ундан ажратиб олади. Хуллас, бири иккинчисига ўхшамайдиган қийинчиликлар, кетма-кет берилган зарбалар, жохилликдан туғилган таҳқирлар Ҳаллож шахсини букиб, парчалаб ташлаши керак эди. Лекин бундай бўлмади. Чунки Ҳаллож танлаган ва инонган йўл — маърифатдаги янги йўл, янги тажриба эди. У, илоҳий ирода соҳиби қаҳр-ғазабни меҳр билан, жаҳолат ва ёвузликни маърифат билан енгишга ўзини қодир сезарди. Умрининг энг таҳликали дамларида ҳам ҳақлигини англатиш ва исботлашга уриниб шундай деган эди: “Агар Оллоҳни танимасангиз, яратганларини танинг. Мен ўша яратикман. Мен Ҳақман. Чунки мен Ҳақ ила бақо бўлдим. Агар мени ўлдирсалар, оёқ ва қўлларимни чормих этсалар ҳам бу фикрдан воз кечмасман”. Ҳалложнинг ўзига ишончи ана шундай юксак эди.

Айрим сўфийларнинг эътирофи бўйича, тавҳид дараҳтини ўтқазган Боязид Бистомийдир. Ҳаллож эса уни қони ила суғорган. “Ҳалложнинг кесилган томирларидан оққан қондан тупроқ устида “Оллоҳ! Оллоҳ!” сўзлари ҳосил бўлмиш”, дейди Ибн Арабий.

Албатта, Мансур Ҳаллождек жасур ва энгилмас шахслар ниҳоятда кам туғилади. Шунинг учун уларни жазолаш, қатл айлаш билан мурод ҳосил бўлмайди. Инсоният ўзи сезиб, гоҳо сезмасдан ана шундай комил кишиларнинг

маслак ва мардлигига боғланади, ўзи истасин-истамасин, тинимсиз уларни хотирлайди, хотирламаса, фаолият ва маърифий тажрибаларига суянмаса, эркин яшаш, эркин фикрлаш, ҳаётнинг бағоят мураккаб ва қалтис муаммоларини ҳал қилишда нимадир халақит бераётгандай, нимадир етишмаётгандай бўлаверади. Тўғри, уларнинг жаҳон миқёсидаги хизматини бировлар англайди, бировлар умуман англамайди, кимлардир шарафлайди, кимлардир камситади... Хуллас, иқроф ва инкор, эътироф ва эътироз тортишувлари тўхтамайди. Баъзан эса замонлар, даврлар, асрлар ўтгани сайин оқни қорадан, ростни ёлғондан ажратиш қийинлашади. Мансур Ҳалложнинг ҳаёти ва фаолияти ҳам ушбу ҳақиқатнинг бир исботидир.

II

Тахминан ўн икки ёшда экан, Мансур Байзодаги машхур бир дарвеш билан учрашади. Қисқа фурсатли суҳбатда дарвеш унинг кўнглида унутилмас таассурот пайдо этади. Ундан эшитга-

Ҳазрати Шайхимиз “Анал — Ҳақ” — “Мен Ҳақман” дегани эмас, балки унинг асл маъноси “Мен йўқман, Ҳақ мавжуддир” демак” деб изоҳлаганлар.

Имом РАББОНИЙ

ни ривоят эса Мансурнинг хотирасига муҳрланиб қолган эди.

Ёш бир йигит Қуръон қироатида зўр маҳорат касб этибди. Буни эшитган бир шайх ўша йигитни ахтариб топибди.

— Менга хабар етдиким, сен тунларингни ҳам Қуръони карим оятларини тиловат қилиш билан ўтказар эмишсан. Шундайми?

— Ҳа, худди шундай, — дебди ўспирин.

Шайх айтибди:

— Ўғлим, бугун тунда мени тасаввурингда ҳозир тут ва намозда Қуръонни менга ўқиётгандай ўқигил!

Албатта, йигит розилик билдирибди. Эртаси куни Шайх яна йигитнинг ҳузурига ташриф буюрибди.

— Хўш, менинг айтганимни қилдингми? — деб сўрабди у.

— Ҳа, қилдим. Бироқ Қуръоннинг ярмини қироат айлашга ҳам кучим етмади. Негадир мени бошқача ҳолат таъқиб эта бошлади, — дебди қори йигит.

— Ўғлим, ундай бўлса, Қуръонни шахсан ҳазрати Пайғамбаримиздан тинглаган асҳобдан қайси бирларинидир кўз ўнгингга келтириб, унга ўқигил. Аммо эҳтиёт бўл, улар Қуръон ўқишингни эшитурлар. Тиловатда оёғинг куймасин.

— Иншооллох, худди шундай қилурмен, устоз.

Шайх эртасига йигитни яна сўроқлаб келганда савол-сўроқни кутмасдан у дебди:

— Устоз, бутун тун мобайнида Қуръоннинг тўртдан бирини қироат қилишга ҳам куч-мадорим етмади.

— Унда, — дебди Шайх, — бу кеча Қуръонни хаёлан ҳазрати Пайғамбарнинг ўзларига ўқигил!

Боз оқшом кечиб, субҳ келибди. Улар учрашишибди. Йигит Шайхга энди Қуръоннинг бир жузидан ортигига куч топмаганини айтибди. Шайх ундан бунинг сабабини сўраганда аниқ жавоб бера олмабди. Шайх яна топшириқ берибди:

— Бу кеча яхшилаб тайёргарлик кўргил. Қуръонни худди Жаброил қошида ўқиётгандай ўқигил!

Йигит обдон ҳозирлик кўрибди. Бироқ, қанча уринмасин, бор-йўғи бир неча оятни ўқишдан нарига ўта олмабди... Буни эшитган Шайх навбатдаги кўрсатмани берибди:

— Болам, тун кириши билан Оллоҳга тавба-тазарру этгил. Ва билки, Унинг ҳузурида бўлурсен. Унинг каломини Ўзига ўқурсен. Бағоят тадбирли бўл. Зеро, Қуръон ўқишдан мақсад маъно-моҳиятга шўнғимоқдир...

Яна бир тун ўтибди. Эртаси кун ийгитнинг ҳолини билиш учун Шайх

Минг “Анал — Ҳақ” келадур

Мансур осилғон дордин,

Ҳар замон “лаббайка” деб

келгай нидо Жаббордин.

Бобораҳим МАШРАБ

бошқа бировни жўнатибди. У келиб кўрсаки, ийгит хасталанганмиш. Орадан бир кун ўтказиб Шайх ҳол сўрашга келганида кўзларидан ёшлар оқизиб ийгит шундай сўзларни айтган экан:

— Устоз, Оллоҳ сизга кўпдан-кўп хайру эҳсон ато қилсин. Ўтган кеча мен ўзимнинг бир ёлғончи эканлигимни билдим. Шу вақтга қадар янглиш ва ёлғондан Қуръон тиловат қилиб юргангани англадим. Ҳақ ҳузурида Қуръон тиловат қилаётганимни тасаввур этарканман, беҳад ғариб бир ҳолга тушдим... Ҳатто “Ийяка наъбуду” дейишдан уялдим. Чунки У менинг сўзимда ёлғон борлигини биларди...

Ушбу ҳикоятни Мансур муридларга нақл этиб, Қуръон моҳиятини мушоҳада қилиш, ундаги маъно ва ҳақиқатларнинг сир-асрорини ўзлаштириш нақадар қийин, нақадар машаққатли амал эканини қайта-қайта таъкидларди. Қуръондаги ҳар бир сўз, ҳар ибора, ҳар бир оҳанг ва маъно ҳатто ўликнинг ҳам жисмига жон бағишлашга қодир эканига Мансур шубҳасиз ишонар, Қуръон нурлари ёғилган юрак дарёдай теран, мусаффо ва мунаввар бўлишига асло шак келтирмасди. Мансур Қуръони каримни илоҳий қудрат, маънавий-руҳоний голибият, жамики мавжудотга меҳ-

ру муҳаббат китоби деб биларди. У дунёдаги барча боқий гўзаллик ва латофатнинг тамалини Қуръондан топган ва ўрганган эди. Аммо шундай тенгсиз, шундай буюк ва муқаддас Китоб ҳукмларига бўйинсунган, унда баён этилган диний, ахлоқий, маърифий талаблар билан тарбия топган мусулмонлар орасида нечун бунчалар маҳдудлик, нодонлик, қолоқлик, фикрий тарқоқлик, ҳар турли мазҳаб талашувлари мавжудлигини Мансур мутлақо ҳазм айлай олмасди. Шунинг учун у онги ва қалбини зулмат қоплаган, тафаккур меҳнатидан йироқ кимсаларнинг диндорлигига иштибоҳ билан қарар, диний туйғу, диний тарбиянинг истиқболини илоҳий ишқдан айри тарзда тасаввур қилмасди. Илоҳий ишқ сирларини кашф этишда ҳам, суҳбат, мактуб, шеърий ва насрий асарларида уни талқин қилганида ҳам Ҳаллож, биринчи навбатда, Қуръоний ҳақиқат ва кўрсатмаларга суянарди. Шу маънода машҳур француз шарқшуноси Л. Моссиноннинг “Қуръон тили ва услуби ҳали мурғак ёшдан бошлабоқ иймон завқини ахтарган Ҳалложнинг мистик ҳаяжон ва туйғуларига қанот бағишламишдир” деган фикрлари алоҳида диққатга молик. Ҳаллож Қуръони каримдан шу қадар таъсирланиб, шу даражада унга қаттиқ берилганки, унинг Қуръонга ички бир таслимият ҳолида айтган гаплари ҳатто қаҳр ва қарғиш билан қаршиланган экан. Ибн Арабийнинг маълумот беришича, кунлардан бир кун устози Амр ибн Усмон ал-Маккий Ҳалложнинг ёнига келиб, ундан “Не иш ила машғулсен?” деб сўраганида у “Қуръонга муҳолифот қилурмен”, дебди. Буни тўғри маънода тушунган Маккий уни қарғаган экан.

Бошқа бир ривоятга кўра, Маккий Ҳалложни лаънатлаб, “Агар қўлимдан келса, уни ўзим ўлдирардим”, дебди. Бу қаҳрнинг сабаби сўралганда у “Мен Қуръондан бир оят ўқиган эдим. Ҳаллож “Мен ҳам худди шундай сўзларни

ёза олурман ва айта билурман”, дея шаккоклик қилди”, деган эмиш. Маккий ва Ҳаллож муносабатига доир бундай ҳикоят ва ривоятлар бир жойга жамланиб ўзаро қиёсланса, улар Ҳалложни қоралаш, бадном этиш, янада аниқроғи, уни дин асосларини бузишга қасд қилган бир кофир қиёфасида кўрсатиш мақсадида тўқилганига шубҳа қолмайди. Бунинг учун Абу Наср Саррожнинг мана бу сўзлари билан танишиш етарли деб ўйлаймиз: “Маккийнинг исми ҳуруфга доир бир китоби бор эди. Бу китоб талабаларидан бирининг кўлига тегди. У китобни олиб кетди. Амр Усмон бундан хабардор бўлгач, дедики: “Уни олганнинг қўл-оёқлари кесилиб, бўйни узилгай!” Дерларки, Маккийнинг ўша китобини сўроқсиз олиб кетган Ҳусайн Ҳаллож эмиш...”

Абдулқодир Гилоний ҳазратлари “Агар мен Мансур Ҳалложнинг замонида яшаганда эдим, уни қўлидан тутиб омон сақлаган бўлурдим”, деган экан. Хожа Али Рометаний эса, “Агар ер юзида Хожа Абдуҳолик фарзандларидин бири бўлса эрди, Мансур ҳаргиз дорга осилмас эди”, демишлар. Эҳтимол, шундай бўлиши ҳам мумкин эди. Аммо масалага кенгроқ назар ташланса, Мансур Ҳаллож таҳсил олган ва суҳбатдош бўлган шайхлар ҳам чин ориф ва ва-

Билмадилар муллолар

“Анал — Ҳақ”ни маъносин,

Қол аҳлига ҳол илмин

Ҳақ кўрмади муносиб...

Хожа Аҳмад ЯССАВИЙ

лийлар эканини эътироф этиш керак бўлади. Булар: Саҳл бин Абдуллоҳ Тустарий, Амр бин Усмон Маккий, Абу Ёқуб Ақто, Жунайд Бағдодий...

Бағдод халифаси машойихлардан бирига “Эй беадаб!” деганида у “Ярим кун Жунайд била суҳбат тутибмен, не-

чук мени беадаб дегайлар, яъни ҳар кишиким ярим кун Жунайд била суҳбат тутмиш, ондин тарки адаб келмагай”, деган экан. Абу Жаъфар Ҳаддоднинг эътирофи бўйича, “Агар ақл киши суратига кирса эрди, Жунайд сурати бўлгай эрди”. Лекин “товусул уламо” номи ила донг таратган шу беназир зот билан ҳам Ҳаллож тил топиша олмаган эди.

Мансур Ҳалложнинг ўлими ва ўлдирилиш сабаблари тўғрисида хилма-хил фикр-мулоҳазалар айтилган. Ва улар шу қадар бир-биридан фарқлидирки, қанчалик уринманг, Ҳалложнинг асл қиёфасини тасаввур эта олмайсиз.

Абу Райҳон Беруний ёзади: “Ал-Ҳаллож дастлаб имом Маҳдийга даъват этиб, Маҳдий Дайломдаги Толиқон шаҳридан чиқади, деб даъво қилди. Уни тутиб халққа кўрсатиш учун Бағдодга олиб келдилар, зиндонга ташладилар. Ниҳоят, у ҳийла ишлатиб, зиндондан халос бўлди. У найрангбоз ва ҳунарманд, ҳар бир одамнинг эътиқод ва мазҳабига араллашиб кетадиган киши эди...”

Бир одам ҳақида бунчалик кўп, бунчалик ранг-баранг айбномалар тўқилишига ҳайрон қолмасликнинг иложи йўқ. Нега бунча қаҳр ва ғазаб? Нега бу қадар нафрат ва маломат? “Китоби ахборул Ҳаллож”да ҳикоя қилинишича, Абдуллоҳ Тохир ал-Аздий Бағдоднинг чорсусида бир яҳудий билан жанжаллашиб, уни “кўппак” дея ҳақоратлабди. Шу пайт уларнинг ёнидан ўтиб қолган Ҳаллож унга қараб “Итини озорлама!” дебди-да, илгарилаб кетибди. Ишларини тугатиб бўлгач, Аздий Ҳалложнинг ҳузурига борибди. Уни кўрибоқ Ҳаллож юзини тескари бурибди. Аздий узр сўрабди. Унинг узрини қабул қилган Ҳаллож дебди: “Азизим! Динлар Оллоҳникидир. Ҳар дин ила бир тоифа одамни машғул этар. Улардан ҳар бири ўзларининг иродалари танлаган динни эмас, ўзларига белгиланган динни

излайди... Шуни билгилки, яхудийлик, насронийлик, ислом ва бошқа динлар ўхшаш унвонлар, ўхшаш номлардир, аммо ҳаммасининг мақсади бир, ўзгармасдир”.

Албатта, ушбу сўзлар билан Ҳаллож динларнинг бирлигига эмас, улардаги умумий ғояларнинг ўхшашлигига диққатни жалб этган. Бироқ буюк мутасаввифнинг бундай фикрларини ҳамма ҳам тўғри тушунавермаганидек, уларни нотўғри талқин қилувчиларнинг сони жуда кўп бўлган. Қолаверса, давр ва замони савиясидан юксалган, илоҳий замон туйғуси билан яшаган шахсларни жаҳолат ва гумроҳлик қадам-бақадам таъқиб этган.

III

Тарихдан маълумки, Мансур Ҳалложнинг ҳаёти ва ирфоний фаолияти зулм, жаҳолат, фикрий зўравонлик хуруж айлаган бир даврга тўғри келган. Ал-Му-

Мансур ҲАЛЛОЖ: “Иблис ва Фиръавн билан футувват хусусида тортишдим. Иблис бундай деди: “Агар сажда этсам эди, футувват мендан йироқлашарди”. Фиръавн айтди: “Мен ҳам унинг расулига инонсам эди, футувват мақомидан маҳрум бўлардим”. Мен дедимки, “Сўзимдан ва ниятимдан қайтсам эди, футувват майдонидан четга иргитилардим”.

таваккил халифалик мартабасига эришганидан сўнг “нақлчи” уламонинг давлат миқёсида катта нуфуз соҳиби бўлиши билан кўп иш ва ҳаракатлар ағдартўнтар бўлиб кетган эди. Халифа жаҳмия, қадария, муътазила сингари оқимларга қарши курашда ана шу уламо-ларнинг ёрдамига таянади. Натижада ҳадис олимлари каломчилар устидан тўлиқ ғалаба қозонади. Давлатнинг қўли етадиган ҳамма жойдан улар қуви-

лади. Халифа эса бутун вилоят ва ўлкаларга амру фармонлар юбориб, калом илми билан машғул бўлувчиларнинг барчасини ўлимга маҳкум этишини эълон қилади. Унинг бу сиёсати кейин келган ҳукмдорлар томонидан давом эттирилиб, ниҳоят IX асрнинг охириги ўн йиллигида фалсафа ва калом китобларини сотиш батамом тақиқланади. Жомеларда, жамоат йиғиладиган бошқа жойларда фаолият кўрсатувчи халқ воизларининг чиқишларига ҳам барҳам берилади. Бироқ бу тадбирларнинг ҳеч бири ижтимоий беқарорлик ва сиёсий зиддиятларнинг ўртадан кўтарилишига ёрдам беролмасди. Ал-Мутаваккил вафотидан токи 954 йилда бувайхиларнинг Бағдодда иқтидорга соҳиб бўлгунларига қадар кечган вақт мобайнида сиёсий ғалаёнлар кучайиб боради. Карматийлар ҳаракатининг бошланиши эса давлат учун катта хавф туғдирган офатнинг айнаи ўзи саналарди. Халифага уюштирилган суиқасддан кейин улкан миқёсли шубҳа ва таъқиб муҳити яратилдики, номи “қора рўйхат”га тушган тариқат арбобларидан бири Мансур Ҳаллож эди. Унинг номи ушбу рўйхатдан четда қолиши асло мумкин эмасди. Зеро, Атоулло Таддин қайд қилганидек, “Ҳаллож Аббосий халифалиги даврини жабр ва зулмкорлик, ахлоқий-маънавий емирилиш даври деб биларди”. Халифа вазирлари орасида айниқса Ибн Фрот Ҳалложнинг ашаддий душмани ҳисобланарди. У Ҳалложнинг номини эшитишга ҳам тоқат қилолмасди. Асосий мақсади эса қандоқ қилиб бўлмасин тезроқ унинг пайини қирқиш ва овозини бутунлай ўчириш эди. Мол-давлат тўплаш ҳирсига мағлуб бу фосиқу золимнинг энг севимли машғулоти пора олиш, халқни талаш эди. У порахўрликнинг усул ва сирларини шунчалик пухта эгаллаган эдики, унинг танобини тортишга ҳатто халифанинг ўзи ҳам чора излашга мажбур бўлган эди. Ибн Фрот олим ва ижод-

корларни жинидан баттар ёмон кўрарди. Уларни ҳақоратлайдиган ёхуд камситадиган ҳар бир ишни у қойиллатиб бажарар ва бундан хузурланарди. Шариат вакиллари ана шундай амалдорларнинг топшириқларини бажаришга маҳкум малай ва улар қўлидаги кўғирчоқ эди. Шунинг учун Ҳалложга қўйила-

Каъбадан-да улуғу муқаддас билишга чорловчи фикрлар бор. Навоий “Ҳайрат ул-аброр”да:

*“Каъбаки оламнинг ўлуб қибласи,
Қадри йўқ андоқки, кўнгил Каъбаси”, —*

дейди. Бироқ бундай фикрни биринчилардан бўлиб айтиш ва теранликдан кўра саёзликни хуш кўргувчи кимсалар онгига сингдириш биз ўйлаганчалик осон кечмаган. Ҳаллож “Ба жойи адойи ҳаж, назару зиёрати Каъбаи дил кофи аст” — “Ҳаж зиёрати ўрнида дил Каъбасини зиёрат қилиш кифоядир”, дегани учун Бағдодда гафво кўзгалган. У карматийларга издошлик қилиб Каъбани вайрон этишга ундаётир дея айбланган. Салтанат ҳукмфармоларидан бири шу гапи учун Ҳалложни бемалол қатл айлашга кўрсатма берган.

Ҳалложнинг адабий мероси пароканда ҳолда қолиб кетган, албатта. Анча муддатларгача уларни эркин ўқиш ва тарғиб қилиш имкониятлари ҳам чекланган. Лекин унинг шогирдлари, муҳлис ва тарафдорлари бу асарларнинг тақдирига бефарқ қарамаган.

диган айблар ҳам жуда жиддий ва ваҳимали бўлиши лозим эди. Зеро, халқни аёвсиз талаган ва эзган Аббосий халифаси амалдорларининг қилмишларини жасорат ила фош айлаган буюк бир ориф ва ҳақ йўлчисининг ўлими шарият вакиллари учун эмас, балки сиёсат пешволари учун зарур эди. Ҳалложшунос олим Ўзтуркнинг сўзлари билан айтганда, “Ҳалложнинг қотили шариат эмас, сиёсатдир. Шариатни тамсил этганлар эса ушбу жиноятга шунчаки воҳита қилинган”.

Ҳаллож ҳаёт чоғларида юзага чиққан мунозара-тортишувлар унинг вафотидан сўнг ҳам қизгин давом этган. Айниқса, тасаввуфга, аҳли тариқатга ёмон назарда қаровчилар Ҳалложнинг ҳол ва ҳақиқатларини таҳқирлаш билан чеғараланмасдан унинг асарларини ҳам йўққа чиқаришга уринганлар. Шулардан бири Ибн Таймийя бўлиб, у “Мен Ҳалложга нисбат берилган бир қанча асарлар, рисоалар ва парчаларни кўрдим, ҳеч шубҳасизки, уларнинг барчаси Ҳаллож учун атай тўқилган нарсалардир”, дейди. Ҳолбуки, Мансур Ҳаллож назмда ҳам, насрда ҳам эътиборга молик асарларни мерос қолдирган.

Шарқнинг кўп мутафаккир санъаткорларида, жумладан, Алишер Навоийда ҳам инсон қалби ва кўнглини ҳатто

Тасаввуф илмининг улкан билимдони Хужвирий ҳали ёшлик чоғлариданок Мансур Ҳалложнинг ҳаёти, шахси ва ҳол сирлари билан қизиққан. Унинг мактуб ва шеърларини тўплаган. Рисола ва мавъизаларни ахтарган. Бу ҳақда унинг ўзи шундай дейди: “Ҳалложнинг порлоқ рамзули шеър ва асарлари бордир. Фуру (шуъбалар, тармоқлар) хусусида мукаммал сўзлари мавжуд. Мен... унга мансуб эллик парча асарни Бағдодда ва шаҳар атрофида кўрдим. Айримларини эса Ҳузистон, Форис ва Хуросонда қўлга киритдим... Буларнинг баъзиси жуда кучли, айримлари ниҳоятда заиф, яна бири гоятда содда, бошқа бирлари эса кўп тубан ва аҳамиятсиз эди”. Хужвирий Ҳалложнинг фикрларини шарҳлаш учун махсус асар ҳам яратди. У дастлаб икки Ҳаллож бўлгани-

ни, улардан бири бағдодлик Мулҳид Ҳасан бин Мансур Ҳаллож, иккинчиси Ҳусайн бин Мансур Ҳаллож эканини маълум қилади. Унинг эътирофи бўйича, Ҳаллож борасида ихтилофга берилган мутасаввифлар дини, мазҳабини қоралаш мақсади ила уни тарк этмаган, балки ҳол ва ҳол сирлари сабаби-

Мансур ҲАЛЛОЖ: “Иқроп инкорнинг, инкор иқропнинг ичига бекинган: билиш — билмасликнинг, билмаслик — билишнинг чанбаринда эрур”.

дан тарк ва танқид қилган. Хуллас, Хужвирий ҳалложшунослик соҳасида жиддий изланиш олиб боради ва “Китоб фи шарҳи каломил-Ҳаллож” деган асар битади. Умуман, у Ҳалложга кўйилган айб ва туҳматларни қатъиян рад айлайди. Хужвирий ёзади: “...зоҳирбин баъзи кимсалар уни (Ҳалложни — И.Х.) кофир дейишмоқда, уни рад ва инкор этишмоқда. Ҳолларини эса гуноҳга, ҳуққабозлик ва сеҳрбозликка нисбат бераётирлар. Улар Ҳусайн Мансур Ҳаллож билан Ҳасан бин Мансур Ҳалложни бир-биридан фарқлай олмаётирлар. Кейинги Ҳаллож бағдодлик бўлиб, Муҳаммад бин Закариёнинг устози, Абу Сайид Караматийнинг йўлдоши эди”.

Ҳасан бин Мансур Ҳалложнинг издошлари Бағдод ёнида бир жамоат ташкил қилиб, унга “Ҳалложий” номини берган ва Мансур Ҳалложга боғлиқлик даъвоси ила ўзларининг зиндиқликларини оқлаш ғарази учун унинг сўзларидан далил сифатида фойдаланган экан.

Хужвирий номдор замондошларидан баъзиларининг Мансур Ҳалложга юксак назар билан қараганликларини ҳам баён этиб ўтган. Чунончи, Истаҳрий Ҳалложни аввал зухдда катта ютуққа эришган, сўнг қадам-бақадам ишқда илгариланган, хайрли ишлар билан шуғулланиб, нафсоний завқ ва лаззат

бахш этувчи нарсалардан ўзини тийишга қодир шахс дея ҳисоблаган. Ва муроқабача мақомига юксалган Мансур башарий сифатлардан тамоман фориг бўлгач, Ҳазрат Исода бўлганидек, унга ҳам Оллоҳнинг руҳи хулул этган, шундан кейин у ўзига ўзи итоат айловчи феълени — Оллоҳ феъли, ҳар қандай амри — Оллоҳ амри деб билувчи қурб мақомига кўтарилганини таъкидлаган.

Хужвирийнинг Ҳалложга муҳаббати қанчалик юқори бўлмасин, уни сон-саноксиз ғанимлари ва асоссиз таънаю маломатлардан нечоғли қатъият ила муҳофаза этмасин, у барибир ҳақиқатни хаспўшламасдан, ошкор айлашга содиқ қолади.

Хужвирийга кўра, Ҳалложнинг ҳамма сўз ва фикрларига тобе бўлиш, уларни тўғрига чиқариш мақбул эмас. “Чунки Мансур ҳолида тамкин соҳиби эмас, билъакс мағлуб ва мажзуб эди... Ҳолида фитналар ҳам мавжуд эди”.

Шунингдек, унинг йўли тўғрилиқ талабларига тўла-тўқис мувофиқ келмаганидек, ҳолида ҳам барқарорлик бўлмаган. Ҳол ва ҳиссиёт беқарорлиги ила муршидлик вазифасини бажариш ва бошқаларни ўзининг ортидан эргаштириш душвор бир ишдир.

“Ҳазрати Абдулқодир Гилонийнинг манқабалари” китобида маълумот берилишича, Шайхдан Мансур Ҳаллож ҳақида сўраганларида, “У бир қанот эди, даъво туфайли кенг узайган эди, шариат қилчи уни қирқиб ташлади”, деган экан.

Азизиддин Насафийнинг ёзишича, Юсуф Ҳамадоний “Агар Ҳусайн бин Мансур маърифатни етарли даражада билса эди, “Анал — Ҳақ” ўрнида “Анал — туроб” (Мен тупроқман) дерди”, деган экан. Бу фикрларда Ҳалложнинг сайри сулукда бир жойга тақалиб қолиб, янада юқори мартабаларга юксала олмаганига ишорат бор. Аммо Ҳалложнинг ҳолини камситиш йўқ.

Ҳалложга душманлик билан қараган

Ибн Таймийя “Ҳалложнинг ҳолларини билган Оллоҳ валийларидан ҳеч бири уни буюк дея қабул этмаган ва ҳурмат ҳам қилмаган”, дейдики, бу мутлақо нотўғри ҳукм. Бу ўринда Шайх Абусаид Абулхайрнинг Ҳаллож “улви ҳолдадир ва анинг замонида машриқдан мағрибгача анингдек йўқ эрди”, деган сўзларини эслатиш кифоя.

IV

Алишер Навоий “Насойим ул-муҳаббат” асарида ёзади: “Мавлоно Жалолиддин Румий сўзларида манкулдирки, Шайх Мансур Ҳаллож нури юз эллик йилдин сўнгра Шайх Фаридуддин Атор руҳига тажалли қилди ва анинг мураббийси бўлибдур”.

Мансур Ҳалложнинг кўнглида порлаган ишқ ва маърифат нури Мавлоно Румийни ҳам ўзига жазб айлаган эди. “Девони кабир”да ҳам, “Маснавий”да ҳам Мавлоно ўнлаб мисраларда ул зотнинг камолини мадҳ этади. Насимий ҳам Ҳалложнинг муҳиби ва мафтун эди. Ҳаллож ҳақиқий ишқ ва ошиқлик рамзи, унинг ҳоли “дор севгиси”ни тамсил этарди. Унинг ижоди Шарқнинг кўп илғор шоир ва адиблари учун илҳом, таъсир манбаи ҳисобланади.

Ҳаллож илоҳий ишқ майидан сармастлик ҳолатларини, мушоҳада ва му-

Мансур ҲАЛЛОЖ: “Маърифатнинг кенглик ё узунлик ила алоқаси йўқ, ерга ҳам, самога ҳам сиғмагайдир маърифат”.

роқаб асносида юзага келган маъноларни гўзал шаклларда ифодалашга қодир истеъдод эди. Унинг “Китобуттавосин” асари тасаввуф адабиётининг насрда битилган энг диққатга молик намуналаридандир. Ўн бир бўлимдан таркиб топган ушбу китоб Ҳалложнинг фикр дунёси, ирфоний қарашлари бо-

расида анча кенг ва аниқ тасаввур беради. Хусусан, унинг ҳазрат Пайғамбар мадҳ этилган, Оллоҳ ва Шайтон мунозараси ёритилган ҳамда маърифат таърифи берилган саҳифалари мутасаввиф ижодкорлар томонидан қизиқиб ўқилиши билан бир қаторда, умуман тасаввуф илми ривожига ҳам муайян даражада туртки бўлган. “Анал — Ҳақ” иборасини Ҳаллож қачон ва қаерда тилга олган? — деган саволга ҳозиргача аниқ бир жавоб йўқ. Айрим тадқиқотчилар Ҳаллож “Анал-Ҳақ” демаган, унинг ўлимига “Тавосин”даги баъзи сўзлари сабаб бўлганини айтишган. Демак, Ҳалложнинг муҳолиф ва ғанимлари унинг асл мақсадини бузиб талқин қилган. “Мен кўп ҳайрон қолурмен: баданидаги бир қилнинг қандай қилиб қора ёки оқ бўлишини билмаган, борлиқни яратиб камолга етказганни қандай билмоғи мумкин?!” Бу — орифнинг ҳайрати. Бу — Ҳалложнинг сўзлари. Шундай фикрдаги кишида худолик даъвоси бўладими?!

Олмониялик таниқли шарқшунос ва тасаввуфшунос олима А.Шиммел ёзади: “Ҳалложнинг шеъри тасаввуфий кечинмаларнинг ниҳоятда нозик ва жонли бир ифодасидир. Уларнинг тили жуда нафис. Ҳаллож шеърларида энг кўп қўлланган тимсоллар — қадаҳ ва шароб, ҳилол, маст этувчи тасаввуфий шодлик косаси, маъшуқа, жон куши кабилардир. Унинг деярли барча шеърлари теран диний ва тасаввуфий маъно ҳамда сирларга тўлиқдир”. Санойй, Яссавий, Атор, Румий, Насимий, Машраб каби ижодкорларнинг асарларини ана шу тимсол, маъно ва сирли ҳиссиётлардан ажратиб тасаввур этишнинг асло имкони йўқ. Тириклик файзи ва ҳаёт гўзалликларини қадрлай билган, кўнгли ҳассос барча “ибн ул-вақт”, яъни вақт фарзандларига ўхшаб Ҳаллож ҳам шеъриятни севган. Унинг шеърлари ҳақида Шарқда ҳам, Фарбда ҳам юксак фикрлар айтилган.

Мансур Ҳалложнинг ҳаёт тарихи — гоятда мураккаб, қайғули, бироқ ибратли тарих. У, албатта, ишқ учун, маърифат ва маслак учун инсоннинг қатл этилишига дастлаб инонмаган. Орифни маърифатдан бошқа яна нима муҳофаза этмоғи мумкин, деб ўйлаган. Жаҳолат ва ёвузлик ҳақиқат қаршисида кучсиз бўлиб кўринган унга. У “Анал — Ҳақ” деганида “Мен доимо мавжудман, Ҳаққа фоний бўлган ошиқнинг умри ҳам боқийдир” демоқчи бўлган. Бу ҳақда Жаллолиддин Румий мана нима деган: “Анал — Ҳақ” дейиш улуг бир камтаринликдир. Бунинг ўрнига “Мен Ҳақнинг қулиман” деган киши икки борлиқни — ўзи ва Тангрининг мавжудлигини тасдиқлаган бўлади. Ҳолбуки, “Мен Ҳақман” деган ўз борлигини йўқ қилгани учун “Анал — Ҳақ” демоқда. Яъни, мен йўқман, барчаси Удир. Оллоҳдан бошқа борлиқ йўқдир. Бу сўзда камтаринлик кўпроқ эмасми?”

Ахир, Оллоҳ сифатлари билан безаниб, илоҳий ирода соҳиби бўлиш инсонни нафсоний иллат ва башарий ожизликлардан қутқазадиган энг олий нажот ва саодат-ку! Умрини маърифат ва ҳақиқат равнақиға бағишлаган Ҳаллождай ориф зотни ўн уч йиллик қамоқдан сўнг ваҳшийларча қатл этиш шартмиди?

Бир вақтлар муридларидан бири Ҳаллождан “Ориф кимдур?” деб сўраганида у бундай жавоб берган экан: “Ориф улдирки, уч юз тўққизда Зулқаъда ойининг йигирма тўртида сешанба куни они Бағдоддаги Бобу тоғига элтгайлар ва аёқ-илкин кесгайлар, кўзин ўйгайлар, дорға осгайлар, танин куйдириб, кулин кўкка совургайлар”.

Ажабки, ана шу кун етиб келади ва ўша ориф Мансур Ҳалложнинг ўзи бўлиб чиқади.

Демак, шундай қабих ва қонли бир иш воқеа этилишини Ҳаллож идроки илоҳий ила аввалдан сезган. Ибтидодаёқ интиҳони бехато фаҳмлагани боис у ўлимдан қутулиб қолишга эмас, балки ажалдан ҳам бешафқат қийноқ ва азоблардан тезроқ фориг бўлишга чоғланган. Жаҳолат, нодонлик ва зўравонлик муҳити унинг дил розларини эшитмас, эшитса ҳам англамас эди. Мансур эса шу чиркин, бадбўй муҳит пешволарига “Оллоҳ менинг қонимни сизларга ҳалол этди. Мени қатл айлангиз... Энди ҳақиқий бир дин мужоҳиди янглиғ ҳаракат қилинг...”, деб уларни рағбатлантирарди.

Ҳалложнинг басират кўзи очиқ, руҳи ёруғ эди. Зулм ва жаҳолат зулматига кўникишни истамасди у. Инсонни ўлдириш — уни енгиш эмаслигини у тўла-тўқис англар, шу боис кўнглида ишқ ва виждон шуъласи барқ урар эди. Унда дор қўркувидан асар ҳам сезилмас — у озод ориф, маст ошиқ эди. Унинг борлиғи марҳамат ва шафқат, ҳиммат ва саховат билан тўлиб-тошганидан барча ҳайрон эди. Уни дор майдониға олиб кетишга келганларида “Оллоҳим, менинг зоҳирий борлиғимни маънавий борлиғингга йўқ этдинг... Мени ўлдиришга элтаётганларнинг барига марҳамат кўрсат”, дея хайрли дуо қилган экан Ҳаллож.

Ана ўша кундан буён Мансур Ҳаллож барҳаёт. Унинг Ҳаққа садоқати ва илҳомбахш жасорати инсоният қалбида нақшланган энг гўзал, энг ибратли дostonдир.

Раҳматуллоҳ қори ОБИДОВ

Bo'jai Bizni kim bo'lgan?

Қуръони каримда бир қатор машҳур пайғамбарлар қиссаларидан ташқари турли замон ва маконларда содир бўлган тарихий воқеалар, одамлар ҳақидаги баъзи ривоятлар ҳам зикр этилган. Бу муқаддас китобда жумладан, Хизр, Зулқарнайн ва Лукмон сингари донишмандлар қиссаси баён этилиб, пайғамбар (с.а.в.) умматлари¹ илмига, касбу ҳунар орқали ҳалол бойлик топиб, охират учун захира бўладиган садақаи жория қолдиришга даъват этилади.

Каломуллоҳнинг “Қаҳф” сураси 60-82-оятларида Мусо алайҳиссалом билан бир “солиҳ киши”² ўртасидаги воқеанинг хабари берилади³. Ушбу қисса “илми ладуний”⁴га доир қисса экани билан диққатга сазовор.

Саҳоба Ибн Аббосдан (р.а.) ривоят этилишича, Мусо алайҳиссаломнинг умматларидан бири ул зот билан суҳбатдан қаттиқ таъсирланиб: “Эй Мусо, дунёда сиздан ҳам билувчироқ одам борми?” деб сўраган. Мусо алайҳисса-

лом: “Оллоҳни ва унинг ишларини мендан кўра яхшироқ биладиган одам йўқ”, деб жавоб берган.

Оллоҳ таоло Мусо алайҳиссаломнинг “Мендан кўра Оллоҳ билувчироқдир” дейиш ўрнига гурурланиб, ўзига ортиқча баҳо бериб юборганидан норози бўлган ва Мусо алайҳиссаломга хитоб қилиб: “Эй Мусо, бу дунёда сендан ҳам кўра билувчироқ одам бор” деган. Шунда Мусо алайҳиссалом “Раббим, у одам қаерда?” деб сўраган. Оллоҳ таоло: “Сен қидирган одам “Мажмаъул баҳрайн”⁵да деган. Мусо алайҳиссалом ўша илмли зот билан учрашиш ва ундан илм ўрганишга Оллоҳдан ижозат олган”⁶.

Суфённинг ривоят қилишича, Мусо алайҳиссалом ўз шогирдлари Юшаъ ибн Нун билан “Мажмаъул баҳрайн” томон йўлга тушган. Юшаъ саватда қовурилган балиқ ҳам кўтариб олган. Иккови денгиз соҳилидаги бир харсанг тош ёнида тўхтаган. Мусо алайҳиссалом бошини харсангга қўйиб уйкуга кетган. Харсангнинг ёнидаги “ҳаёт булоғи”дан қовурилган балиққа сув сачраган ва у шу онда тирилиб, денгизда ажойиб из қолдириб сузиб кетган.

“Қачонки у иккиси (икки денгиз) қўшиладиган ерга етишгач, балиқларини унутдилар. Бас, у (балиқ) денгиз қаърига йўл олди”⁸.

Юшаъ бу воқеага ўз кўзи билан гувоҳ бўлса-да, Мусо алайҳиссаломни уйғотишга андиша қилиб, ул зот уйғонганларидан сўнг айтишни дилига тугиб қўйган. Аммо Мусо алайҳиссалом уйқудан турганларида бўлган воқеани айтиш ёдидан кўтарилган ва улар яна йўлга тушган. Ярим кун йўл юрганларидан сўнг дам олиш учун тўхтаганлар.

“Бас, қачонки (у ердан) ўтишгач, (Мусо) йигитга: “Нонуштамизни келтир, ҳақиқатан, бу сафаримиздан жуда чарчадик”, деди.

У (хизматкор) айтди: “Буни кўринг, биз (денгиз соҳилидаги) қояга бориб (ором олган) пайтимизда, мен балиқни унутибман. (Буни сизга) айтишни фақат шайтон ёдимдан чиқарди. У (балиқ) денгизга ажиб (йўсинда) йўл олган эди”.

(Мусо) деди: “Мана шу биз истаган нарсадир”. Сўнг (Хизрни) қидириб, изларига қайтдилар.⁹

“Бас, бандаларимиздан бир бандани (Хизрни) топдиларки, Биз унга Ўз даргоҳимиздан раҳмат ато этган ва Ўз ҳузуримиздан илм берган эдик”.

Мусо алайҳиссалом у кишига салом берган. Ҳизр алайҳиссалом алик олганларидан сўнг Мусо алайҳиссалом: “Мен

— Мусоман” — деганлар. Ҳизр алайҳиссалом: “Исроил авлодларининг пайгамбари бўлган Мусомисиз?” деб сўраганлар. Мусо алайҳиссалом: “Мен худди ўша Мусоман, сиздан илм ўрганиш учун келдим” деганлар.

“У (Хизр) айтди: “Аниқки, сен мен билан бирга (илм муаммоларига) сабр қила олмайсан.

(Зотан) ўзинг эгаллаб хабардор бўлмаган нарсага қандай сабр қилурсан?!”

(Мусо) деди: “Иншооллоҳ, сен менинг сабри эканимни кўрурсан. Мен бирор ишда сенга итоатсизлик қилмасман”.

У (Хизр) айтди: “Бас, агар менга эргашсанг, то ўзим сенга айтмагунимча бирор нарса ҳақида мендан сўрамагин!”

Мусо алайҳиссалом Ҳизр билан бирга учта воқеанинг гувоҳи бўлганлар. Биринчиси — кема воқеаси, иккинчиси — бола воқеаси, учинчиси — девор воқеаси. Бу воқеалар Оллоҳ тарафидан Ҳизрга берилган ғайб илми туфайли содир этилгани учун Мусо алайҳиссалом кўника олмаганлар.

Ҳизр алайҳиссалом ва Мусо алайҳиссалом бирга денгиз соҳили бўйлаб йўлга тушганлар ва кема тўхтаб турган жойга етганлар. Кемачи билан гаплашиб, кемага чиққанлар, Ҳизр алайҳиссаломни таниб қолган кемачи ҳақ олмасдан айтган жойларига олиб бориб қўйишга ваъда берган:

“Бас, иккиси йўлга тушдилар. То бориб бир кемага минишлари билан (Хизр кемани) тешиб қўйди. (Мусо) айтди: “Одамларни фарқ қилиш учун тешдингми?! Жуда ножўя иш қилдинг-ку!”

У (Хизр) деди: “Мен билан бирга сабр қилишга сира тоқатинг етмайди, демаганмидим?!”

(Мусо) айтди: “Унутганим учун мени айбламагин ва бу ишим сабабли мени машаққатга дучор ҳам қилмагин”¹⁰.

Ҳамроҳлар соҳил бўйлаб юришда давом этган ва йўлда ўртоқлари билан

ўйнаб юрган бир болани учратган. Хизр алайҳиссалом болани ҳалок этган. Оллоҳ айтади:

“Сўнгра яна йўлга тушдилар. То бориб бир болани учратганларида (Хизр) уни қатл этди. (Буни кўрган Мусо) деди: “Наҳот бировни ўлдирмаган бир бегуноҳ жонни ўлдирсанг?! Ҳақиқатан, сен хунук иш қилдинг!”

У (Хизр) деди: “Сенга мен билан бирга сабр қилишга сира тоқатинг етмас, демаганмидим?!”

Мусо деди: “Агар бундан кейин сендан бирор нарса ҳақида сўрасам, менга ҳамроҳ бўлмагин. Мен томондан ўз (меъёри)га етган бўлурсан”.

“Сўнгра улар яна йўлга тушдилар. То бир шаҳар аҳлининг олдига келиб, улардан таом сўраган эдилар, уларни меҳмон қилишдан бош тортишди. Кейин ўша жойда йиқилай деб турган бир бинони кўришгач, (Хизр) уни тиклаб қўйди. (Мусо) деди: “Агар хоҳласанг, бу ишинг учун ҳақ олишинг мумкин эди”.

У (Хизр) айтди: “Мана шу — сен билан менинг ажрашимиздир. Энди мен сени сабр қилишга тоқатинг етмаган нарсаларнинг таъвилидан огоҳ қилурман.”¹¹

Шундай қилиб, Хизр алайҳиссалом кўз олдиларида содир бўлган, сабабини тушунишга Мусо алайҳиссаломнинг сабри чидамаган воқеалар моҳиятини баён этган.

“Кема хусусига келсак, у денгизда ишлайдиган мискинларники эди. Бас, мен уни айбли қилиб қўймоқчи бўлдим. Чунки уларнинг ортида барча кемаларни тортиб олаётган подшоҳ бор эди”.

“Ҳалиги боланинг эса ота-онаси мўмин кишилар эди. Бас, биз у бола туғён ва куфр билан уларни қийнаб қўйишидан кўрқдик. Шу сабабли уларга Парвардигорлари у боладан кўра покizarоқ ва ундан кўра меҳрибонроқ

(бошқа болани) эваз қилиб беришини истадик”.

Хизр ўлдирган боланинг эвазига Оллоҳ таоло қиз фарзанд бергани, бу қиз кейинчалик ота-онасига кўп меҳрибонлик билан хизмат қилгани ва ўзи ҳам солиҳа аёллардан бўлгани ҳақида Довуд ибн Абу Осим кўп муҳаддислардан ривоят қилган.¹²

“Энди девор эса шу шаҳардаги икки етим боланики бўлиб, унинг остида улар учун бир хазина бор эди. Уларнинг отаси солиҳ киши эди. Бас, Раббинг улар вояга етиб, Раббингнинг раҳмати бўлмиш хазиналарини чиқариб олишларини ирода қилди. Мен бу ишларни ўзимча қилганим йўқ. Мана шу сен сабр қилишга тоқатинг етмаган нарсаларнинг таъвилидир”.¹³

Суҳайлий¹⁴нинг фикрича, етимлар Коших исмли солиҳ бир инсоннинг икки ўгли Асрам ва Сарим эди.

Икрима¹⁵ (р.а.) айтади: “Девор тагидаги хазина хумга солинган тилло эди”.

Ибн Аббос(р.а.)нинг айтишича, Бу хазина тилло лавҳ бўлиб, унга илм ёзилган эди.

Абу Зар ал-Фифорий¹⁶ (р.а.) айтади: “Оллоҳ таоло Қуръон оятларида келтирган “канз — хазина” тиллодан ясалган лавҳ бўлиб, унда қуйидаги ҳикматли гаплар ёзилган эди:

“Мен тақдирга ишониб туриб яна баланд иморатлар қурган одамдан таажжубланаман.

Дўзахни эслаб туриб, яна кулган одамдан таажжубланаман.

Ўлимни эслаб туриб, яна ғафлатда қолган одамдан таажжубланаман. Ла илаҳа иллаллоҳ, Муҳаммадун Расулulloҳ”.

Худди шу мазмундаги ривоят Ҳасан ал-Басрий¹⁷ ва Жаъфар ас-Содиқ¹⁸лардан ҳам ривоят қилинган.

Хизрнинг шахсияти борасида турли фикрлар мавжуд. Уни набий, валий ва подшоҳ¹⁹ деганлар ҳам бор²⁰. Қуръони

каримдаги — “Раббининг раҳмати бўлмиш хазиналарини чиқариб олишларини ирода қилди. Мен бу ишларни ўзимча қилганим йўқ”²¹ — деган ояти карима Хизрнинг пайғамбарлигига далолат қилади. Ибн Жарир ат-Табарийнинг ёзишича, “аҳли китоб”лар Хизрни подшоҳ Афридун²² замонида яшаган деган. Уларнинг тахминларича, Хизрнинг асли номи Балиё ибн Маликон бўлиб, у Оллоҳнинг марҳамати билан ҳаёт булоғидан ичган ва то ҳозирга қадар тирик экан. Аммо унинг ҳозиргача ҳаёт экани асоссиздир. Чунки Оллоҳ айтади:

“Эсланг (эй аҳли китоблар), Оллоҳ пайғамбарлардан аҳд олган: “Мен сизларга Китоб ва Ҳикмат берган бўлсам, сизлардаги (Китоб)ни тасдиқ этувчи бир пайғамбар (Муҳаммад) келганда, албатта унга имон келтирасиз ва ёрдам берасиз!” (Оллоҳ): “Тан олдингизми ва мазкур аҳдномани шу шарт билан қабул қиласизми?” деганида, улар : “Тан олдик”, деб жавоб бердилар. Оллоҳ деди: “Гувоҳ бўлингиз! Мен ҳам сизлар билан бирга гувоҳлардандирман”²³.

Ояти кариманинг мазмунидан равшан бўлиб турибдики, аҳд охирги замон пайғамбари Муҳаммад (с.а.в.) учун олинган. Агар Хизр алайҳиссалом Пайғамбаримиз (с.а.в.) яшаган даврда тирик бўлганида борми, набий ёки расул бўлса, Оллоҳнинг аҳдига мувофиқ ёрдам бериш, агар валий бўлса, имон келтириш ва байъат қилиш учун Расулulloҳ (с.а.в.) ҳузурига келиши шарт эди. Пайғамбаримизнинг ислом байроғи остида ўтган Бадрда, Ухудда ёки бошқа жойлардаги жангларда мусулмонлар ғалабаси учун бор илму хунари билан ёрдам бериши керак эди. Чунки Бадр жангида Жаброил (а.с.) ва бошқа улуғ фаришталар Пайғамбаримиз билан бир сафда жанг қилган. Бинбарин, илми ладуний ва ғайб соҳи-

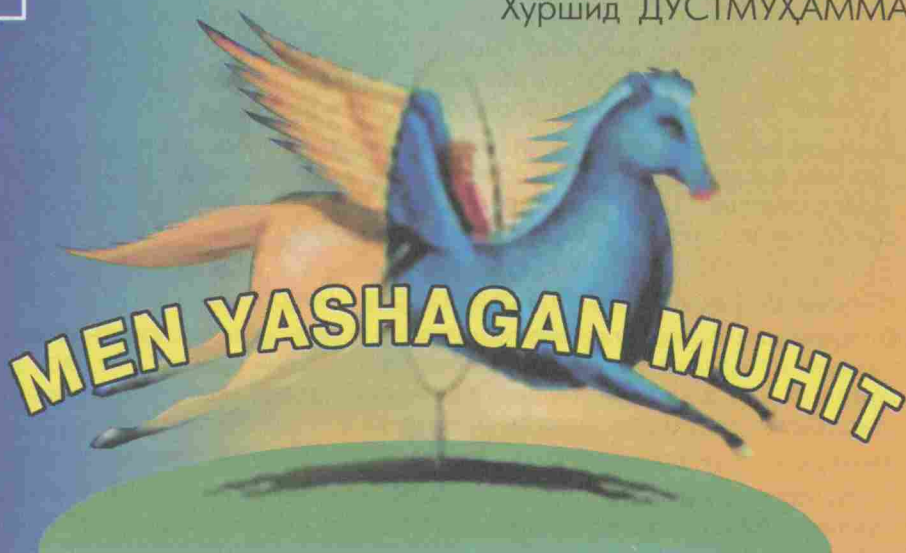
би бўлган Хизр ҳазратлари ҳам бу урушларда иштирок этган бўларди. Хизрнинг (а.с.) Пайғамбаримиз (с.а.в.) ҳузурига келиб кетгани ҳатто унча ишончли бўлмаган ривоятларда ҳам учрамайди. Демак, Хизрнинг ҳозирда ҳаёт экани борасидаги даъво бекор.

Бироқ халқ орасида Хизрнинг тириклиги, баъзи одамларга йўлдами, чўлдами учраши, қийинчилик ва машаққатга дучор бўлиб қолган пайтда у ёрдам бериши, аммо унинг Хизр экани кейин англаниши ҳақида ривоятлар кўп айтилади. Ҳатто баъзи кишилар: “Мен Хизрни учратсам, уни сўрайман, буни сўрайман”, деган орзулар билан яшайди. Айримлар ўзига ёқимлироқ кўринган одам билан сўрашаётганда бош бармоғини ушлаб, эзиб ҳам кўради. Негаки, Хизрнинг бош бармоғи суяксиз эмиш. Бу зотни учратсалар, кўлини кўйиб юбормай, кўнглидаги орзуларини тиламоқчи бўладилар. Беихтиёр бундай инсонларга қарата: “Эй инсон, ўзи йўқ одамни қидириб, ниятда ҳам ширкка бориб юрмасдан, бутун дардингни ҳаммадан ҳам яқинроқ, ҳар вақтда ҳам “Лаббай, бандам, тилагин нима?” деб турадиган Оллоҳга айтгин, орзу-мақсадинг, тилагинг бўлса, Ундан сўрагин, албатта эришасан!” дегингиз келади.

Хулоса ўрнида бир ривоятни келтирамиз, шоядки, ниятда адашган биродарларимиз ундан сабоқ олсалар. Шоҳ Машраб йўлда кетаётиб Хизрни учратибди ва салом-алик қилиб, йўлида давом этибди. Хизр Шоҳ Машрабни тўхтатиб “Мени танимадингизми?” деб сўрабди. Шоҳ Машраб дебди : “Танидим, сиз — Хизрсиз”. Хизр ажабланибди: “Унда мендан сўрайдиган бирор тилагингиз йўқми?”. Шоҳ Машраб унга жавобан : “Оллоҳ билан бизнинг ўрта-мизга даллолнинг ҳожати йўқ!” дебди ва йўлига равона бўлибди.

ИЗОҲЛАР

1. Муҳаммаднинг (с.а.в.) умматлари деганда Ер юзининг ҳамма жойида истиқомат қиладиган инсоният тушунилади. Чунки, Ул Зот муайян бир қавмга эмас, балки “коффатан линнаси”, яъни бутун дунёдаги инсонларга умумий, охирзамон пайгамбари этиб юборилганлар.
2. Қуръони каримда Мусо алайҳиссалом учрашган ва ундан илми ғайб ҳақида таълим олган шахс “абдан солиҳан (солиҳ киши)” деб зикр этилган. У солиҳ кишининг исми Хизр (арабчада Хазир) экани Пайгамбаримиз алайҳиссаломдан ривоят этилган ҳадисдан маълум (Убай ибн Каъб ва Абдуллоҳ ибн Аббос ривоятлари).
3. Ибн Касир. Қисасул-анбиё. Қоҳира: Дорул-манор, 292-б.
4. Оллоҳнинг хузуридан севикли бандаларига бериладиган, кўз очиб юмгунча илмсиз одам илмми кишига айланиши мумкин бўлган, уни касб этиб, ўрганиб, қўлга киритиб бўлмайдиган мўъжизавий илм — илми ладунийдир. Оллоҳ таоло уни истаган бандасига ато этиши мумкин.
5. Икки денгиз кўшилган жой.
6. Ушбу ҳадис Имом Бухорий ва Имом Муслимнинг “Саҳиҳ”, Имом Термизийнинг “Сунан” ва Ибн Касирнинг “Қисас ул-Анбиё” асарларида Ибн Аббосдан ривоят қилинган.
7. Ибн Уяйна (ҳижрий 107-198) Суфён ас-Саврийнинг шогирди. Куфада туғилган ва Маккада яшаган улуғ муҳаддис ва муфассир.
8. Каҳф, 61.
9. Каҳф, 62-64.
10. Каҳф, 67-73.
11. Каҳф, 74-78.
12. Ибн Касир. Қисасул — анбиё. Қоҳира: Дорул-манор, 296-б.
13. Каҳф, 79-82.
14. Абдурахмон ибн Абдуллоҳ (вафоти милодий 1185 й.) Андалусда (Испания) туғилган ва яшаган тарихчи, муҳаддис ва муфассир олим. Унинг тарих соҳасида “Ар-Равзул-Анф” ва тафсир соҳасида “Ат-таърифул-эълум фийма абҳама фил — Қуръон минал асмаи вал-аълум” асарлари машҳур.
15. Ибн Аббоснинг (р.а.) мавлоси ва шогирди.
16. Пайгамбарлар ва илоҳий китоблар сони ҳамда “Фотиҳа” сурасининг фазилати ҳақидаги ҳадисни ривоят қилган улуғ саҳобалардан бири.
17. Ироқлик улуғ муфассир, муҳаддис ва тасаввуф муршиди.
18. Шиа мазҳаби уламоларидан, муфассир ва муҳаддис.
19. Баъзи олимлар Хизрни Фиръавннинг, баъзилари эса Заҳҳокнинг ўғли, дейди (Ибн Касир, 297-бет.)
20. Ибн Касир. Қисасул — анбиё. Қоҳира: Дорул-манор, 297-б.
21. Каҳф, 82.
22. Форс подшоҳларининг биринчиси, унинг ҳукмдорлиги 69 йил давом этган.
23. Оли Имрон, 81.

Муҳтарам журналхон! Янги рукнимизни биз “Жавондаги жавоҳир” деб номладик. Албатта, жавонларимизни безаб турган исми китобни ақл мўъжизасию жавоҳирдек фикрлардан иборат бир ибратнома деб бўлмас. Лекин эзгу ният билан қўлига қалам олган кимсаки бор, оламга ва одамга янги фикр, янги бир гап айтмоқни орзу қилади. Бинобарин, уни ўқиган яна бир одамга ўша китобдаги нималардир жавоҳир янглиғ қимматли бўлиб туюлиши ҳам мумкин. Ана шундай ўринларини биров мутолаа асноси қалам билан белгилаб кетади, яна биров китобнинг сўнгида ундан олган таассуротини ихчам бир тақриз тарзида битиб ҳам қўяди.

Мазкур рукнда биз пешқадам олиму адибларимизга галма-галдан сўз бериб бормоқни мақсад қилганмиз. Улар кейинги кезларда ўқиган-уққан китобларидан ўша “белги қўйиб кетилган” ўринлари ҳақидаги мулоҳазаларини сизу биз билан баҳам кўради. Замон замзамаларига чалғиб, китобхонлик шавқимиз андак сусайган бугунги кунда, ўйлаймизки, бу тадбир фойдадан холи бўлмас. Рукни маърифатли адибларимиздан Хуршид Дўстмуҳаммад бошлаб беради.

“Иностранная литература”да эълон қилинган “Портрет художника в юности” повестини қайта варақладим. Чизиб-чизиб ўқиган сатрларимга кўз югуртирдим. Ўқишга қизиқиб кетибман, кўзим ачишди. Ҳарфи жуда майдалик қилди.

Бир пайтлар уни кўзойнаксиз ўқиган эдим...”

Ёндафгаримдаги бу сўзларни ёзганимга ҳам беш йилдан ошибди, бу орада кўзойнакнинг кўриш қувватини оширадиган рақами бир-бир яримга ортди. Ўйлаб кўрсам, инсон учун энг беармон ва беминнат хизмат қиладиган аъзо

— кўз экан. Чарчадим демайди, ортиқча парваришга ҳам муҳтож эмас. Бу мўъжизага иккинчи бир мўъжиза — мутолаа тугашиб кетади!

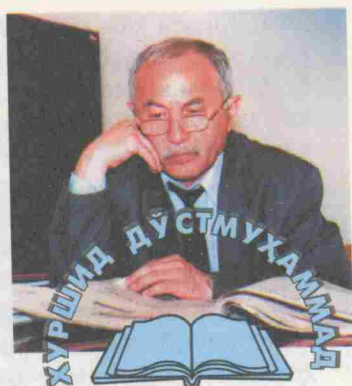
Улуғ Яратувчимиз бандасини билишдек, мутолаага мойилликдек ана шу бетакрор неъматдан бебаҳра қилганида, билмадим, оламнинг ишлари қай тахлит кечар эди?!

Хуллас, ким қандай китоб ўқийди, қандай китоблардан кўпроқ завқ-шавқ олади, умуман, мутолаадан мақсад-муддао не?

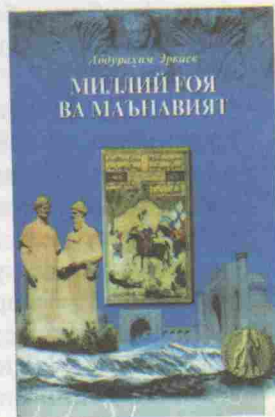
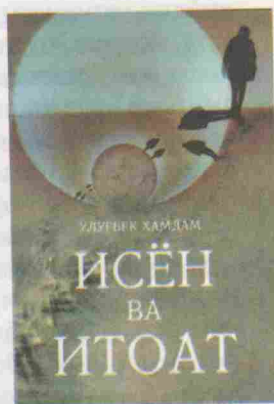
Бу саволларга ҳар кимнинг жавоби турлича бўлиши табиий. Мисол учун, мен бирор асарни қўлга олганимда фавкуллода бир бадиий тафаккур намунасини кўриш истаги тинчлик бермайди. Муаллиф нима демоқчи, сюжетни қандай қурган, теша тегмаган образ ярата олганми? Янги асар миллий адабиётимиз доирасида янгилик бўла олганми, жаҳон адабиёти мезонларидан ёндашилса, бели майишиб кетмайдими?

Китобни ўқиб тугатмагунимча шу каби хаёллар тарқатмайди. Улуғбек Ҳамдам “Исён ва итоат” деган мўъжизагина романида ўзига хос сюжет тўқимасини яратибди, асар қаҳрамонларининг тақдири, ҳаёт йўли сюжет чизиғида аниқ-тиниқ тасвирланган. Китоб гоятда осон ўқилади. Ёш адибнинг асарларида фалсафий салмоқ ошиб бораётгани қувонарли, бунинг туб сабаби, назаримда, кўпчиликка бир қадар аён. Яъни, буюк авлиёлар, донишмандлар меросини ўрганиш, таржима қилиш ёзувчи биродаримизнинг дунёқарашини кескин бойитди. Шарқ фалсафаси, хусусан, исломий-тасаввуфий таълимотлар баёнидаги асарлар таржимаси ҳар қандай аҳли қаламнинг идрокини тубдан ўзгартириб юборишга қодир. Улуғбек Ҳамдамнинг кейинги давр ижодидаги мағзи бўлиқлик сабабларидан бири шу. У фалсафий қарашларини бадиий образлар “зиммаси”га кўчиришга, юклашга эътиборни кучайтирса деган биргина мулоҳаза, истак бор, холос.

Илмий-тадқиқий руҳда ёзилган китобларда муаллиф нуқтаи назарининг қатъийлиги, қарашларининг бойлиги ва мавзу доирасида ўзлигини эркин ҳис қилиши катта аҳамиятга эга. Таниқли шоир Абдулла Шернинг “Ахлоқшунослик” қўлланмаси, қашқадарёлик файласуф ва маърифатпарвар Абдурахим Эрқаевнинг “Миллий гоя ва маънавият” китоби шу маънода диққатга сазовор. Абдулла Шер инсоният тарихидаги ахлоқ ва ахлоқшунослик муаммоларини бугунги кун ўзбек мутахассиси ва зиёлиси нуқтаи назаридан узлуксиз бир тизимга солиб ўрганса, Абдура-

ХУРШИД ДУСТМУHAMMAD
МУТОЛАА ҚИЛАДИ

хим Эркаев ҳам миллий ғоя ва маънавият борасидаги концептуал қарашларида худди шундай изчилликка эришган.

Маънавий комилликка эришиш ўтмиш миллий меросини чуқур ўрганиш ва ўзлаштиришни тақозо этади. Бу аксиомани муаллиф эътироф этади. Айни вақтда олим маданий меросга ҳам эҳтиёткорлик билан, ҳам танқидий ёндашиш зарурлигини таъкидлайди. “Зеро, — деб ёзади у, — истиқлолимиз ўтмишга эмас, келажакка қаратилгандир. Бизнинг ихтиёрий ёки ғайриихтиёрий тарзда ўтмишга қўмилиб қолишимиз, маънавият борасида ўзимизга хос миллий тараққиёт йўлини топаман деб, миллий маҳдудлик сари ёхуд ўзаро беҳуда тортишувлар, тарафкашлик, миллий беқарорлик томон оғиб кетишимиз, бугунги умумбашарий тараққиётнинг оқимидан четга сурилиб қолишимиз, шубҳасизки, кечирилмас ҳол бўлур эди”. Назаримда, бу фикрни чуқурлаштириш, кенгайтириш ва оммалаштириш фойдадан холи бўлмас эди. Китобнинг “Анъанавий жамиятнинг узил-кесил қарор топшиши ва маънавий турғунлик” фасли айниқса янгича ёндашувга бой. Муаллиф ўлкамиз ўтмишида ва отабоболаримиз ҳаётида мулкчилик тарихи ва анъанавий жамият тушунчалари нечоғли регрессив ўрин эгаллаганини яхши ёрита олган. Чунончи, гўзал анъаналарни ардоқлаш қанчалик муҳим вазифамиз, бурчимиз бўлса, “анъанавийлик устун келган жамият дастлаб турғунликка, сўнгра эса инқирозга маҳкум”лигини унутишга ҳам ҳаққимиз йўқ. Бундай ғояларни муаллиф сира иккиланмай ўртага ташлайди ва китобхонни мунозарага чорлайди. Ўтмишда ўтган амирлар, султонлар, хонлар ҳаётида мулкнинг бир жойда жамланиши юз бермагани, аксинча, йиғилган мулк фарзандлар, неваралар, аёллар ва ҳатто канизақлар ўртасида талаш бўлиб кетгани, охир-оқибат салтанатнинг емирилишига сабаб бўлгани тўғрисидаги мулоҳазалар жиддий ўйга толдиради.

Мазкур йўналишдаги китобда мунозарали ўринлар учраши ҳам табиий ҳол. Чунончи, Абдурахим Эркаев маънавият фақат инсонга хос ҳодиса эканини таъкидлайди, “табиатда маънавият йўқ” деб ёзади. Ва маънавият “илоҳий ёки ғайритабиий ҳодиса эмас, балки ижтимоий ҳодиса бўлиб, инсон фаолияти билан боғлиқ” дея уқтиради ҳам. Бир қарашда жўяли фикрдек туюлган бу мулоҳаза, назаримда, бирмунча баҳсли. Зеро, табиат қонуниятлари замирида буюк маънавият мавжуд эмасми? Тўғри, маънавият асосан инсон фаолияти билан боғлиқ, лекин инсоннинг қайси фаолияти илоҳиётдан, илоҳий инон-ихтиёрдан мустасно?! Ўзи, илоҳиётга дахлсиз бирор нарса борми бу ёруғ оламда?.. “Эътиқодсиз маънавият бўлмайди” деб ёзади муаллиф бир ўринда. Баски шундай экан, ҳеч бир эътиқодни Парвардигор ихтиёрига алоқасиз, дахлсиз дейишга тил бормайди.

Демак, табиатни мислсиз илоҳий маънавият тутиб турганини инкор этолмас эканмиз, инсон маънавияти фақат ижтимоий ҳодисагина эмас, илоҳий кудрат тажаллиси эканини ҳам унутмаслигимиз керак.

Субъектив фикр ўқувчида ҳам субъектив фикрларни уйғотиши, яъни муаллиф мулоҳазалари китобхон мулоҳазаларида давом этиши ҳақиқий гуманизм саналади. Зеро, инсонпарварлик фикрпарварликдан бошланади. Мутлақликка даъво қилиш — зулм, икки карра икки — тўрт бўлади, вассалом, дея икки оёқни бир этикка тиқиб туриш — мустабдлик, жоҳилликдир. Рус

адабиётшуноси Игор Гариннинг бундан ўн икки йил муқаддам чоп этилган икки жилдли “Шоирлар ва пайғомлар” (“Поэты и пророки”) китоби муттасил ўйга толдиради. Бир неча саҳифа, баъзан бир неча жумла ўқиб, беихтиёр китобни ёпиб қўйишга ва ҳозиргина ўқиган мулоҳазангизни тошу тарозига солиб кўришга уринасиз. Мағзини чақасиз. Эссе ва ёндафтардаги битиклар шаклида ёзилган ҳар иккала китобнинг бош “қахрамони” — муаллифнинг тафаккур ва бадиий ижод соҳасининг ўлмас сиймолари ҳақидаги қарашлари! Қўш китоб мушоҳадалар, эҳтирослар ва юксак бадиий диддан туғилган туйғулар қомуси! Плотин, Августин, Беркли, Шопенгауэр, Вийон, Рабле, Гёте, Вагнер сингари буюк алломаларнинг, Бодлер, Верлен, Рембо, Малларме, Жойс, Пруст, Музил, Кафка сингари бадиий сўз даҳоларининг ҳам инсоний, ҳам ижодий салоҳияти, ҳаётини чигалликлари — бари-бари И.Гарин дунёқарашини, бадиий тафаккурини чиғириғи орқали китобхон кўз ўнгида гавдаланади. Ҳар иккала жилд ошиқмай мутолаа қилишни тақозо этади, қўлдан қалам тушмайди, кўнглингизда кечаётган мулоҳазаларни қоғозга қайд этатуриб, бош кўтармай ёзишга тушиб кетганингизни ҳам сезмай қоласиз.

Франсуа Рабле қандай ёзувчи?

XVI асрда яшаган, “Гаргантюа ва Пантагрюэл” романини ёзган буюк француз адиби.

Шу билан жавоб тугайдими? Асари ўйноқи, олди-қочди, латифанамо, аччиқ сарказм оҳангида яратилган. Романи ҳарчанд батафсил таърифлашга уринманг, И.Гарин санаб ўтган хусусиятларнинг саногига етолмайсиз. У Рабленинг адиблик услубига хос 128 сифатни санаб ўтган! “Енгил, қувноқ, кулгили, ҳароратли... Қўпол, беодоб, аччиқ, ғайритабиий, ҳақоратли... Жарангдор, залворли, пала-партиш, фош этувчи, сермаъно, жанговар...” Охири муаллиф “уф” тортиб юборади ва яна ўндан ортиқ сифатни қаторлаштиради.

И.Гариннинг эмин-эркин тасвир-таърифини ўқиб туриб, француз адибининг романини қайта қўлга олгингиз, уни қайта бошдан ўқигингиз келади. Дарвоқе, такрор мутолаа хусусидаги мулоҳазаларни ўртоқлашиш ўрни келганга ўхшайди.

Замон ўзгарганига ҳам ўн беш йил бўляпти, қарашлар туб-тубидан янги-ланиш сари юз тутди. Биз, қалам аҳли учун ғоятда муҳими — бадиий дид, бадиий тафаккур янгича мезонлар асосида тарбия топмоқда. Булар — айтишгагина осон кечадиган жараён, идрок этиш, баҳолаш эса анча-мунча оғир машғулот. Жаҳон адабиётига мансуб асарларни, миллий адабиётимиз дурдоналарини, гарчи илгари ўқиган бўлсак-да, мутолааларимиз энди бирмунча қадрини йўқотгандай. Чинакам бадиий асар турли даврда турлича таассурот уйғотишини инобатга олсак, бугунги зиёлиларимиз, китобхонларимиз зиммасида жуда катта вазифалар тургани кўринади. Бу — такрор мутолаа вазифаси, бурчи!

Биттагина мисол келтирсак. Оноре де Бальзакнинг Гобсек, Садриддин Айнийнинг Қори Ишкамба, Абдулла Қодирийнинг Солиҳ маҳдум образлари ҳозирги бозор муносабатлари шароитлари негизида таҳлил этилса, ўша уч образга нисбатан азалдан шаклланган салбий муносабатларимиз ўзгармасмикан? Тарихда яшаб ўтган сиймоларгагина эмас, жаҳон адабиётидаги ўлмас қаҳрамонлар образларига нисбатан ҳам адолат ўрнатилиши керак, чамамда...

“Шоирлар ва пайғомлар”га қайтамиз.

“Ижод қилиш — ўзгача фикрлаш демакдир. Бу, асарнинг бадиий адабиётга дахлдорлигини англатувчи мажбурий шартларидандир. Жаҳон маданияти дурдоналари ўз даври ва аниқ мақсадларидан кенгроқ, ўзгачароқ фикрловчиларнинг асарларидан ташкил топади”...

“Миллион кишига маъқул келиш бир кишига маъқул келишдан миллион карра оғирроқ, деган Элиот”...

“Муайян ғояларни илгари сурувчи битта-яримтани йўқ қилиб ташлаш мумкин, лекин лоақал бир сиқим зиёли инсон ҳаёт экан, руҳ хатардан холидир”...

“Танага қуларча хизмат қилишга ўтган қалб нафратга тўлади”...

“Қадимда доҳиёна фикрлар зулмат ҳисобланган. Гераклит — зулмат. Платон ҳам шу. Августин ҳам зулмат бўлган. Паскал ҳам. Спиноза ҳам. Кант ҳам. Кьеркегор ҳам. Бизнинг замонда ҳам кашфиётга дахлдор ҳар қандай хатти-ҳаракат дастлаб зулмат дея баҳоланади”...

“Гуноҳкор билан авлиё одам ўртасидаги фарқ битта, холос: авлиё — ўтмиши билан, гуноҳкор эса — келажаги билан тирик”...

“Августин илми худонинг ҳузурига олиб чиқувчи пиллапоя деб билган”...

“Вақт — худо, қудратли дин, ишонмайсизми, марҳамат, уни инкор этиб кўринг-чи!”...

“Ёвузликнинг сабабларини тополмай ҳуноб бўламиз, ваҳоланки, муҳаббат, санъат, қаҳрамонлик сингари туйғуларнинг мавжудлиги сабабларини билиш ҳам осон эмас”...

“Инсоннинг инсонийлашуви меъёр тушунчасининг ўзгара бориши даражасида кечади”...

И.Гариннинг феномени шундаки, у қайси сиймонинг шахси ёки ижоди ҳақида сўз юритмасин, мавзунини сув қилиб ичиб юборгани яққол сезилиб туради. Гарчи икки жилд китобни ўттиз йил мобайнида ёзган бўлса-да, у бу адабий-маърифий жасоратга умр бўйи ҳозирлик кўрган дейиш мумкин. Китобга танланган услуб ғоятда ўзига хос, субъектив фикрларни эмин-эркин тортиқ қилишга ғоятда қулай. Китобни ўқиш асносида ёндафтарга кўчирилган иқтибосларни яна кўплаб келтириш мумкин. Чунончи:

“Ахлоқан даҳшатли ҳисобланган нарса эстетик нуқтаи назардан гўзал бўлиши мумкин”...

“Ҳар қандай нарса фойдалига айланган жойида гўзаллигини йўқотади”...

“Маданият — аслзодалик ва у аслзодалик ижодкорларининг шахси билан тирик, аслзодаликдан воз кечиб кўринг — маданият ўша заҳоти ўлади”...

“Бодлер сўздан симфония ясади, Берлиоз билан Вагнер эса товушни мифга айлантирди”...

“Оломон-одамни таърифлаш, аслида, унчалик қийин эмас — ақлий ид-рок этиш ёт бўлган одамни оломон-одам дейиш мумкин. Ундай одамни университет ва академияларда ўқитиш мумкин, уни ҳар қанча унвону нишонлар билан сийламанг, кўкларга кўтариб мақтаманг — бари бир у гўзал нарсаларга кўр ва қар бўлиб тураверади. Телевизор ва газетадан нарига ўтмайди у, ҳақиқатдан нафратланиш унинг қисмати бўлиб қолаверади”...

“Сукут сақлашнинг ҳам хили кўп, турли тилларда, турли маданият даражаларида сукут сақлаш мумкин. Соқовлик — сукут сақлаш эмас, ҳақиқий сукут ҳақиқий нутқдагина бўлади”...

“Жойс билан Кафка Фрейдга ўхшаб онгни онгсизлик воситаси ила тит-питини чиқариб ташлади. Онгни тамаддуннинг рационал-ғоявий қатламларидан адабий-бадиий тозалаш ишлари шулардан бошланди”...

“Жойс субъективизмни ботиний ҳаётнинг олий объективизми даражасига кўтарди, янги адабиётнинг вазифасини у шундай тушунди. Адиб “Улисс”ни ёзиш учун 20 минг соат бош кўтармай ишлади, бу 2 минг 500 кун — 10 йил дегани! Кунига 16 соатлаб ижод столини тарк этмади, ҳафтасига етти кун ёзишдан, ўчириб-чишишдан чарчамади”...

“Вақт — тутқунлик. Маданият — эркинлик”...

“Фақат энг буюк ёзувчиларгина ўз ўқувчиларини яратадилар. Оддий ёзувчининг ўқувчиси ҳам оддийдир”...

И.Гариннинг икки жилдидигидан олинган бундай кўчирмалар беиз кетмайди, улар кишига ҳам ижодий, ҳам ақлий кайфият бағишлайди, ўзгача руҳий муҳит сари йўл очади, инсон ҳаётининг ва, айниқса, ижод дунёси мўъжизаларининг чексизлигини ёдга солиб туради, қўлга қалам олишга ундайди.

Адабиёт, маданият, санъат аввало миллий ҳодиса эканига ҳеч ким шак келтирмайди, лекин уларнинг бари туб моҳиятида илоҳийдир, илоҳийлик эса умуминсонийликдир. Санъатда миллийлик — устқурма, умуминсонийлик эса — асос. Худди шунинг учун ҳам ҳеч бир миллий адабиёт бошқа бир миллий адабиётга ёт ёки бегона эмас. Нигоҳан дунёни қамраб олишга ҳаракат қилмаслик, ўз ёғига ўзи қоврилиб ётиш, маҳаллий ютуқларгагина маҳлиё бўлиш Чўлпон фиғони чиқиб ёзган “бир хил, бир хил, бир хил”ликка олиб келиши муқаррар. Ф.Кафканинг “Энг дидсиз ва ношуд ёзувчилар маҳаллий намуналарга тақлид оқибатидир” деган гапи Чўлпон изтиробининг давомидек ўқилади. Адабиёт ва санъатни юксалтирувчи бош омиллардан энг муҳими ҳам дунё тажрибаларидан баҳрамандликдир. И.Гарин француз шоири Ш.Бодлер ижоди мўъжизалари дунёсига кириб борар экан, Бодлерни Бодлер қилган... Эдгар По асарларидан сўз очади. Қаранг, Бодлер қаерда, Эдгар По қаерда! Лекин бадиий ижод сеҳри, мўъжизаси чегара билмайди. “Де Местр ва Эдгар По мени фикрлашга, мушоҳада юритишга ўргатишган” деб тан олган Бодлер.

“По бўлмаса, эҳтимол, Бодлер ҳам бўлмас эди... Башарти Бодлер Э.Пони ёрқин юлдузлар қаторига олиб чиқмаганида унинг номи аллақерларда ёруғ олам юзини кўрмай унутилиб кетарди”. Ваҳоланки, Э.По шеърятнинг инсон эҳтирослари, идрок этувчи туйғулари, психологияси билан уйғунлик тизими ва моҳияти ҳақида биринчи бўлиб бош қотирган ижодкорлардан ҳисобланади. “У янги-янги жанрлар омухтасини кашф этган фавкулудда интеллек-

туал ёзувчигина эмас, ноёб кашфиётлари билан адабиёт ва илм-фанни бойитган нодир уқув соҳиби эди”.

...2003 йилнинг баҳорида америкалик шоир ва адиб Герви Алленнинг “Ажойиб кишилар ҳаёти” туркумида нашр этилган “Эдгар По” китобини ўқигач, бу ёзувчининг ижоди ҳақидаги узук-юлуқ таассуротларимни “тартибга келтириш” ниятида унинг тўрт жилдлик асарларини ўқишга киришдим. Юқорида “такрор мутолаа” деган ибора ишлатилди. Тажриба шуни кўрсатадики, ҳар қандай шоир ёзувчининг асарлари бир бошдан, изчил ўқилгандагина унинг ижод олами ҳақида батафсил ва мукаммал тасаввурга эга бўлиш мумкин. Чунончи, танланган асарлар қамраб олинган жилдларни ўқиш ижодкор ҳақидаги фикр-мулоҳазаларни тартибга солиди, ижодкор бадиий оламининг тадрижини кузатиш имконини беради.

Ўтган асрнинг етмишинчи-саксонинчи йилларида бизнинг авлод қалам-кашлар орасида Э.Понинг санокли ҳикояларигина оммалашган, ёзувчининг ўзи эса асосан фантаст ёки детектив қалам тебратувчи адиб ҳисобланар эди.

Унинг “Қора қарға” поэмаси айниқса машҳурлиги маълум эса-да, Амир Темурга бағишланган шеъри борлиги ҳақида узук-юлуқ мишмишлар юрарди. Адиб, шоир ва журналистнинг тўлиқ асарлар тўплами билан танишгач, Э.По ҳақидаги тасаввурлар хийла чалалиги яққол сезилди.

“Ақл-идрокнинг ҳайратланарли даражада таранглашган ҳолати бўлади, шундай дамларда инсон ўзидан-да кучлироқ, ақллироқ, гўзалроқ кўринади”. Рус шоири Константин Бальмонтнинг бу таърифи Эдгар Аллан Подек фавқулодда истеъдод эгасининг шахсиятини жуда аниқ очиб берган. Зеро, Эдгар Понинг ўта қисқа умри (у бор-йўғи 40 йил яшаган!) айнан шундай ҳолатда ўтган десак муболаға бўлмайди. Адибнинг ғоятда нозик психологик таҳлил асосига қурилган ҳикояларини ўқиганда унинг “инсон туйғуларининг буюк математики” (Н.Гумилёв) эканига ишонч ҳосил қиласиз. Э.По болаликдан шу қадар “китобхўр” бўлганки, 13-14 ёшида Темурга бағишлаб шеър ёзгани (мазкур асарни 2003 йили Фахриёр инглиз тилидан ўзбекчалаштириб эълон қилди), асарларида Қуръони карим ҳикматларининг учраши унинг қувваи ҳофизасидан, адабий билим жуғрофиясининг нақадар кенглигидан далолат беради.

“Мен бола бўлмаганман”, дейди бир ўринда Э.По. Ҳақиқатан ҳам бениҳоя оғир турмуш тарзи, етимлик, бегона оила муҳити Эдгарни гўдаклигиданоқ катталар ташвиши, ёши улуғларга хос изтироблар исканжасида яшашга маҳкум этган. Бундай маҳкумликдан Эдгарни икки “бошпана” — мутолаа ва ижод халос этган. Учинчи “бошпана” — муҳаббатдан ҳаловат топган у. Яна бир “бошпана” — ичкиликка ружу қўйиш унинг аслида ҳам заиф соғлиғига, пировардида умрига зомин бўлган.

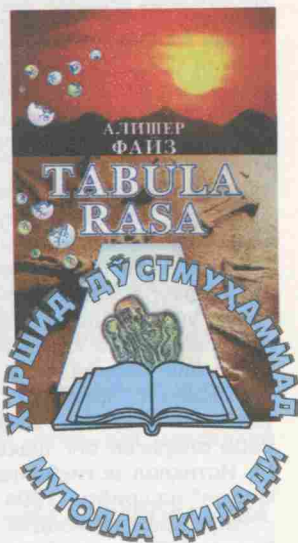
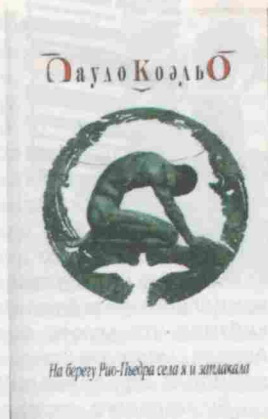
Жаҳон адабиётида асарларнинг машҳурлигини уларнинг оммабоплиги, яъни бозори чаққонлиги билан белгилаш одатга айланган. Кейинги йилларда бу мусобақада бразилиялик адиб Пауло Коэльо пешқадамлар сафида турибди.

Унинг “Алкимёгар” романи бир вақтнинг ўзидики икки-уч таржимоннинг ғайрати шарофати ўлароқ ўзбекча нашрдан ҳам чиқди. Детектив ва ишқий асарларни қаторлаштириб ташлаётган машхур номлар кўп, худди шу йўсинда кўзга ташланаётган ўзбек қаламкашлари ҳам бор. Лекин жиддий адабиётга қиёсан баҳоланадиган бўлса, тўғриси, бундай қиёсга ўрин йўқ. У ҳолда Пауло Коэльо тоифасидаги адиблар ижоди қандай баҳоланмоғи керак? Унинг асарлари жаҳон адабиёти дурдоналари жавонида қандай ўрин эгаллайди?

Шу сингари саволларга жавоб излаш ва тажриба ортириш, танишиш истагида адибнинг бир неча асарини ўқишга тўғри келди. Пауло Коэльонинг романлари, биринчи навбатда, қисқа ва ихчамлиги билан эътиборга тушади. Бу қадар оммалашувнинг асосий боиси эса — унинг асарларидаги сюжетнинг саргузашт асосига қурилгани. Қуруқ саргузашт эмас, балки адиб зоҳирий саргузаштга руҳий-психологик саргузаштни омухталаштириб юборади. Қаҳрамоннинг саргузаштлари унинг шуурида, қалбида кечаётган саргузаштлар билан уйқашлиги бежирим тўқилган арқоннинг пишиқ-пухталигини эслатади. Мана шу хусусият Коэльо тоифасидаги адиблар “дастгоҳи”дан чиқаётган асарларни жиддий ва оммабоп, “енгил” адабиёт оралиғида тутиб турибди.

Швейцариялик ёзувчи П.Зюскинд асарлари, хусусан, унинг ихчамгина “Парфюмер” романи фавқуллодда саргузашт тўқимаси билан психологик таҳлилнинг чуқурлиги туфайли давримизнинг машхур асарлари тоифасидан ўрин эгаллаб турибди.

Кейинги икки йил мен мана шундай фикрий муҳитда яшадим, бу муҳитнинг айрим жиҳатларини ўртоқлашдим, холос. Икки йил мобайнида қайси китоблар, асарлар “қуршови”да, қайси қаҳрамонлар муҳитида яшадим деб ўйлашнинг ўзи анча-мунча мулоҳазаларнинг туғилишига сабаб бўлади. Журналу газеталарда эълон қилинган публицистик, илмий мақолалар ҳам борки, улар хусусида алоҳида сўз юритишга тўғри келади. Пировардида Алишер Файзнинг “Табула раса” (“Оқ қоғоз”) деб номланган ўзига хос новеллалар тўпламини ҳам тилга олиш лозим. Адиб рус тилида ёзган новеллалар психологик таҳлилнинг нозиклиги, топилмаларининг ўзига хослиги билан адабиётимизда янгилик дейиш мумкин. Унинг “Доридармон” новелласи қаҳрамони кўз кўриб-қулоқ эшитмаган хасталикка — ўқиган асарларини ҳазм қилолмаслик дардига учрайди. Мен мутолаа дарди билан яшаётган китобхон дўстларнинг ана шундай “дард”га йўлиқмасликларини тилайман.

ТАЛҚИН ВА ТАДҚИКОТЛАР

Nozik tafovutlar

Миллий мафқурани шакллантириш ва такомиллаштириш бугунги кун ижтимоий тараққиётида ўта муҳим вазифа бўлиб турибди. Аввало, мафқура ўзи нима? У қандай мақсад-моҳиятни ифодалайди?

Бу масалага ёндашувдаги хилма-хилликлар, назаримизда, “ғоя” билан “мафқура”, “миллий мафқура”, “миллий истиқлол мафқураси” тушунчалари ўртасидаги умумийлик ва тафовутни турлича тушуниш оқибатидир. Фалсафа фанининг хусусийлик ва умумийлик категориясида ўз ифодасини топган ўзаро алоқадорлик, боғлиқлик ҳамда таъсирларни эътиборга олмаслик натижасида юқоридаги тушунчаларни изохлашда, уларга муносабат билдиришда баъзи назарий хатоликларга, ғоявий чалкашликларга ҳам йўл қўйилляпти.

Мафқурага — умумий тушунча, миллий мафқурага — хусусий тушунча, миллий истиқлол мафқурасига — ўзига хос тушунча сифатида қаралса, масала бирмунча ойдинлашади. Академик Мурод Шарифхўжаев мафқурани бундай изоҳлайди: “Мафқура у ёки бу реалликка бўлган муносабатни ифодаловчи қараш ва ғоялар системаси: кишилар, синф, партия ҳамда сиёсат, сиёсий ҳокимият, давр, ижтимоий ҳаракат, адабиёт, санъат, маълум бир дунёқарашни ташувчи соҳибларнинг қарашлари, манфаатлари, мақсадлари ва ҳаётий позициясидир. У ижтимоий ҳаётда ҳамisha конкретлик кўринишига эга. Шунинг учун ҳам умумий мафқура йўқ. Маълум бир мафқуранинг моҳиятини ифодаловчи мафқура тушунчаси бор, холос.

Мафқура жамиятнинг моддий заминига ҳамда унинг маданий, маънавий бирликларига кўра вужудга келувчи ва мавжуд бўлувчи, ижтимоий жараёнларда фаол иштирок этувчи тафаккур, фаолият, хатти-ҳаракатларни, уларнинг мақсади, воситаларини белгилаб бера оладиган онг шаклидир (Шарифхўжаев М. Истиқлол истиқболлари. Тошкент, “Ўзбекистон” нашриёти, 1994 й., 75-76-бетлар).

Муҳтарам иқтисодчи олимимиз бу ўринда тўртта катта назарий хатога йўл қўяди. Биринчидан, “умумий мафқура йўқ” деган ҳолда

“мафқура жамиятнинг моддий заминига ҳамда унинг маданий, маънавий бирликларига кўра вужудга келувчи ва мавжуд бўлувчи” ижтимоий ҳодиса эканини тан олади. Демак, бу билан олим ўз фикрига ўзи қарши чиқади. Иккинчидан, мафқура “ижтимоий онг шаклидир” деб, ижтимоий онг даражаси билан ижтимоий онг шаклини аралаштириб юборади. Учинчидан, мафқурани “ғоялар системаси”дан иборат қилиб қўяди. Холбуки, мафқура муайян дунёқараш билан боғлиқ бўлган асосий ғояларни индивидлар онгига етказувчи, унинг қалбидан жой олишига ёрдам берадиган воситалар, услуб ва йўللار мажмуаси эканини ҳам эътиборга олмайди. Тўртинчидан, “ижтимоий жараёнларда фаол иштирок этувчи тафаккур, фаолият, хатти-ҳаракатларни уларнинг мақсади, воситаларини белгилаб борадиган онг” дейди.

Ижтимоий фанларда энг кенг тарқалган нуқтаи назарга кўра, мафқура борлиққа бўлган қарашлар мажмуаси, уни англаш, ўзлаштириш маълум индивидлар, гуруҳлар, синфлар, миллатлар каби ижтимоий муносабат субъектлари манфаати, мақсади ва қадрияти йўлида уни ўзгартиришга уриниш билан узвий боғлиқ. Бундай таъриф, бир томондан, шахс мафқураси мавжудлигини тан олса, иккинчи томондан, умуминсоний мафқура ҳам борлигини таъкидлайди.

Академик Ж.Туленов, доцент З.Ғофуровларнинг эътироф этишича, мафқура — жамиятимиздаги барча кучлар, ижтимоий гуруҳлар, миллат ва элатлар, сиёсий партиялар, оммавий ҳаракатлар, давлат ҳокимиятининг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, ҳуқуқий, ахлоқий, диний, эстетик, фалсафий қарашларининг системалаштирилган илмий билимлар йиғиндиси (Туленов Ж., Ғофуров З., Мустақиллик ва миллий тикланиш. Тошкент, “Ўзбекистон” нашриёти, 1996 йил, 225-226-бетлар.)

Холбуки, ҳар қандай мафқуранинг асосини “системалаштирилган илмий билимлар йиғиндиси” ташкил этади дейиш билан чегараланиш мумкин эмас. Масалан, собиқ Шўро мафқурасининг негизида коммунистик —

синфсиз жамият куриш ғояси ётар эди. Ўша ғояни узоқ вақт “системалаштирилган илмий билимлар йиғиндиси” деб кучли мафкуравий восита ва таъсирли услублар ёрдамида одамларни ишонтириб келинди, жуда кўп кишилар унга эътиқод (ихлос) қўйди. Аммо ўша мафкура негизидаги ғоя илмий асосга эга эмаслиги, балки у мустабид давлат тузумини, буюк-русчилик ва буюкдавлатчилик шовинизмини қарор топтиришга хизмат қилиши аён бўлган, халқ оммасида унга ишонч йўқолди ва у мафкура инқирозга учради.

Миллий истиқлол мафкураси ҳуқуқшунос Ҳалим Бобоевнинг фикрича, тараққиётнинг муҳим омили, халқнинг истиқболини белгилайдиган қарашлар, ғоялар мажмуи.

Ҳуқуқшунослар А.Тожионов ва А.Саидовлар миллий мафкурани “мустақил миллий давлатчилик ва ҳуқуқий тизим куриш учун узоқ муддатга мўлжалланган ислохотлар, буюк келажатга ишонч руҳида суғориладиган ғоялар мажмуи” деб ҳисоблашади.

Журналист ва сиёсатшунос Н.Жўраевнинг фикрича, миллий ғоя, миллий онг ва анъаналар турмуш тарзи асосида шаклланади, умуминсоний қадрият даражасига кўтарилган миллий манфаат атрофида онгли равишда ақл-идрок йўриғи билан жипслашган ғоягина миллий мафкурага айланади.

Адабиётшунос Султонмурод Олим “Миллий мафкура — моҳиятан миллий ғояга этиш йўли. Миллий ғоя назария бўлса, Миллий мафкура амалиёт ёки миллий ғоя — стратегия, Миллий мафкура — тактика” деган нуқтаи назарда.

Фикрлар хилма-хиллиги ҳуқуқий демократик давлатга хос тамойиллардан бири бўлгани учун бундай турлича қарашларга тамомила табиий ҳол сифатида ёндашилгани маъқул.

“Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар” маърузалар матнида бир неча йиллардан бери баён этилган фикрларга асосланган ҳолда мафкурага берилган таъриф нисбатан мухтасарроқ кўрилади: “Мафкура — муайян ижтимоий гуруҳ ё қатламнинг, миллат ёки давлатнинг эҳтиёжларини, мақсад ва интилишларини, ижтимоий-маънавий тамойилларини идора этадиган ғоялар, уларни амалга ошириш усул ва воситалари тизимидир” (Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Тошкент, “Янги аср авлоди”, 2004 й., 10-11-бетлар).

Мазкур тўпلامда муаллифлар мафкурани фақат ғоялар тизимидан иборат деб билмай-

ди, балки у муайян ғояларни “амалга ошириш усул ва воситалари” эканини ҳам таъкидлайди. Иккинчидан, ҳар қандай мафкура муайян ижтимоий гуруҳ ва қатлам, миллат ва давлатнинг ижтимоий эҳтиёжлари асосида шаклланишига эътибор қаратади.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, мафкура — кенг тушунча, у ҳар қандай жамиятда маълум бир дунёқараш асосида шаклланадиган, муайян маънавийтани қарор топтиришга қаратилган ғоялар тизими, айтиш чоғда, ўша ғоялар тўғрилигига одамларни ишонтиришга ёрдам берадиган ижтимоий институтлар, ғоявий таъсир воситалари, йўл ва услублари мажмуидир. Ҳар қандай ғоя (у бунёдкор ёки вайронкор бўладими) мафкура йўли билан жамият аъзолари маслагига айлантирилган, моддий куч тусини олиб, улкан ижтимоий ҳаракатларни юзага келтиради.

“Миллий мафкура” “мафкура” тушунчасига нисбатан ихчам, аммо аниқ тушунча. Бунда мафкуравий таъсирнинг асосий йўналиши муайян миллатнинг тарихан шаклланган ўзига хос қадриятлари, турмуш тарзи ва анъаналарини қарор топтиришга хизмат қиладиган ғояларга қаратилган.

“Миллий истиқлол мафкураси” миллий мафкурага нисбатан ихчамроқ, бироқ янада аниқ ва равшан тушунчадир. Бунда ўз ифодасини топган ғоялар тизими миллий мустақилликка эришган Ўзбекистон халқи жипслиги, бирлиги шароитида истиқлолни ҳар томонлама мустақамлаш, ҳуқуқий демократик давлат асосларини яратиш, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг мукамал социал механизмига эга бўлган фуқаролик жамияти барпо этиш йўлидаги интилишлар назарда тутилади.

Масалага ижтимоий эмас, балки фалсафий нуқтаи назардан ёндашидан бўлсак, озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт учун кураш нафақат миллий, балки умумбашарий ғоядир. Чунки, жаҳонда ватанни озод ва обод ҳолда кўришни истамайдиган, шу мақсад учун курашмайдиган биронта миллат топилмас керак. Бу фикрлардан шундай манتيқий хулоса келиб чиқадики, бугунги тарихий вазият тақозоси билан миллий истиқлол мафкураси учун танланган бош ғояда умуминсоний, умумбашарий ижтимоий мақсадлар етакчи ҳисобланади.

Матлуба ТИЛВОЛДИЕВА,

*Низомий номидаги Педагогика
университетининг ўқитувчиси*

Yopilishga mahkum o'rgonlar

Дунё миқёсида жиноятчилик шиддатли тарзда ўсиб бораётган ҳозирги шароитда миллий чегаралар доирасидаги жиноятчилик — муаммонинг фақат бир қисмидир. Сўнгги йилларда трансмиллий жиноятчилик кескин даражада ошди. Алоқа, транспорт, молларни ташиш ва пул маблағлари ўтказишнинг замонавий воситалари такомиллашиб кетгани туфайли ички жиноий тўдалар халқаро миқёсда ҳам ҳаракат қила бошлади.

Охирги пайтларда терроризмнинг замонавий кўринишларидан бирига айланган трансмиллий кибернетик терроризмнинг тарқалиши халқаро ҳамжамиятни нихоятда ташвишга солмоқда. Баъзан бу “трансмиллий ахборот” ёки “трансмиллий компьютер терроризми” деб ҳам аталади. Бизнингча, “компьютер” истилоҳининг қўлланиши бундай кўринишдаги терроризм тушунчасини сунъий тарзда чеклайди. Зеро, гап жиноятнинг ўзи ҳақида эмас, жиноятни содир этиш воситаси ҳақида бормоқда. Шунингдек, изоҳда “ахборот” тушунчасининг ишлатилиши терроризмнинг мазкур кўриниши намоён бўлиш шаклининг ўзига ҳослигини тўлиқ камраб олмайди, чунки ахборот нафақат компьютер техникаси ёки интернет тармоғи орқали, балки почта, телевидение ва бошқа воситалар ёрдамида ҳам узатилиши мумкин. Демак, трансмиллий терроризмнинг бу кўринишини “кибернетик” деб аташ мумкин. Зотан, бундай атама террористлар томонидан кибернетик макон ва глобал ахборот тизимларининг қандай ишлатилиши моҳиятини тўлақонли очиб беради.

Бугунги кунда трансмиллий компьютер жиноятчилиги ва кибернетик терроризм ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари назоратидан четда қолган ҳамда нафақат муайян давлат, балки халқаро миқёсдаги муаммога айланиб кетиш хавфи билан ҳам таҳдид солмоқда. Шу сабабли бу халқаро жиноятчилик ҳисобланади ҳамда унинг хавфи ядровий, бактериология ва кимёвий қуроларидан кам эмас. Айтиш жоизки, ҳали бу таҳдиднинг кўлами охиригача англаб етилмаган ва ўрганилмаган.

Кибермақондаги террористик тажовузлар фақат алоҳида шахслар ёки террористик гуруҳлар эмас, айна пайтда бир мамлакат томонидан бошқасига қарши ҳам амалга оширилиши мумкин.

Фарб мамлакатлари ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари трансмиллий кибернетик терроризм ҳақиқий хавф-хатар эканини билиб, унинг олдини олиш чора-тадбирларини ишлаб чиқмоқда.

Тажовузлар натижасида тижорат тузилмаларида банкротлик, ўғрилиқ, муҳим ахборотнинг йўқ қилиниши, маънавий мулк йўқотилиши, обрў-эътиборнинг пасайиши, акциялар нархларининг тушиши каби ҳолатлар юзага келади. Бошқарув ва назорат тизимларига нисбатан амалга оширилган босқинлар натижасида коммуникация, транспорт, маълумотлар узатиш, молиявий тўловлар сингари кўплаб соҳаларда иш фаолияти издан чиқиши мумкин.

Трансмиллий кибернетик терроризм мамлакат иқтисодиёти, сиёсати ва муҳофааси, молия ва банк тузилмаси, атом энергетикаси, коинот, ахборот соҳаси, шунингдек, тиббиётга ҳам таъсир этади, зарар етказиши.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, электрон телекоммуникациялар глобал тизимининг қизгин ривожланиши, глобал кибернетик цивилизация шаклланиши жараёнига махсус миллий дастурлар қабул қилиниши, информатика, ахборот ва электрон жамиятларининг ривожланиши орқали янги мамлакатларнинг қўшилиши, миллий ҳамда халқаро иқтисодиёт тузилмасида телекоммуникациялар, электрон воситалар орқали самво-сотик ва хизматлар кўрсатишнинг улуши ошиши сабабли кибернетик жиноятчилик ўсиб боради.

Бугунги кунда бу масала қанчалик долзарб эканини мисолларда кўришимиз мумкин: Буюк Британиядаги илмий нашрлар маълумотларига кўра, ушбу мамлакатда охирги беш йилда аниқланган кибержиноятларнинг 270 тадан атиги 6 таси, ГФРда — 2777 тадан 170 таси, Францияда — 70 тадан 10 таси фош этилган, холос.

Албатта, бундай жиноятлар очилмаслигининг туб сабаблари бор. Масалан, жиноий-процессуал чораларни тартибга солувчи қонунчилик ҳужжатлари, кибертажовузларга қаршилик кўрсатишнинг техникавий воситалари, махсус тайёрланган кадрлар ҳамда турли мамлакатлар ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ўртасида ўзаро ҳамкорлик тизимининг йўқлиги; кибертеррористларнинг режало тайёргарлиги ва ақлий салоҳияти; компьютер технологиялари воситасида содир этилган жиноятларнинг тез-

корлиги ҳамда яширинлиги; турли мамлакатларнинг бу соҳадаги миллий қонунчилиги ўзaro мувофиқлаштирилмакда. Бу бир қатор халқро ва давлатлараро битимларнинг қабул қилиниши билан боғлиқ. Хусусан, БМТ Бош Ассамблеяси 1998 йил 4 декабрдаги 53/70-сонли, 1999 йил 1 декабрдаги 54/49-сонли резолюцияларида глобал ахборот ва телекоммуникациялар тизимлари хавфсизлиги ҳамда ахборот терроризми ва жиноятчилигига қарши курашни кучайтиришга қаратилган халқро таъминларни ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқлиги ҳақидаги масалаларни кўтариб чиқди.

1995 йил 17 январда ОХ Кенгаши "Телекоммуникацияларни ушлаб қолиш қонунчилиги тўғрисида" (96/С 329/01-сонли), 1994 йил 20 июнда — "Хуқуқни муҳофаза қилиш органларининг умумий фойдаланиш телекоммуникациялар тармоқлари ва хизматларига нисбатан тезкор сўровлари тўғрисида" резолюцияларни қабул қилди. 2001 йил 23 ноябрда Оврупо Кенгашига аъзо мамлакатлар, АҚШ, Канада ва Япония вакиллари Оврупо Кенгашининг "Кибержиноятчилик тўғрисида"ги конвенциясини имзолади. Оврупо Кенгашида махсус кўмита — "Ахборот хавфсизлиги агентлиги" ташкил этилди.

Хуллас, дунёнинг турли мамлакатларида бу борада бир қатор қонунчилик ва меъёрий-хуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди. Бироқ Ўзбекистон Республикасида бугунги кунга қадар кибержиноятларнинг олдини олиш бўйича қонунчилик мавжуд эмас, бу эса мазкур жиноятчиликнинг олдини олишда кўпгина қийинчиликларни вужудга келтиради. Бу ҳолат, шунингдек, мамлакатимизда турли вазирлик ва идоралар тизимида кибержиноятчиликка қарши кураш бўйича махсус бўлинма ташкил этиш ҳамда электрон телекоммуникациялар мониторингини қонунчилик йўли билан асослаш заруратини юзага келтиради. Бинобарин, ахборот

маконининг глобаллашуви; ахборотлаштириш ва рақобатбардош алоқа воситалари ишлаб чиқаришнинг ҳали талаб даражасида эмаслиги; кибержиноятчиликнинг олдини олиш ва у билан кураш соҳасидаги фундаментал ҳамда амалий тадқиқотларнинг йўқлиги ҳам кибертерроризмга қарши кураш жараёнини қийинлаштиради.

Айниқса, трансмиллий жиноятчилик ва кибертерроризм хавфи кучая бошлаган ҳозирги пайтда давлат миллий хавфсизлигининг муҳим таркибий қисмларидан бири бўлмиш ахборот хавфсизлигини таъминлаш масаласи катта аҳамиятга эга. Шунинг учун ҳам, аввало, амалдаги халқро мезонларга мувофиқ трансмиллий кибернетик жиноятлар кўринишлари билан кураш бўйича қонунлар мажмуини қабул қилиш; кибержиноятчилик билан кураш бўйича миллий бўлинма ташкил этиш; трансмиллий кибертерроризм ва трансмиллий жиноятчилик билан курашда хорижий давлатлар хуқуқни муҳофаза қилиш органлари, шунингдек, халқро ташкилотлар билан ҳамкорликни йўлга қўйиш; транспорт, телекоммуникациялар, энергетика, биологик ва кимёвий ишлаб чиқариш, тиббиёт ҳамда бошқа муҳим соҳалар ахборот тизимларининг мавжуд ҳимоясини тубдан қайта кўриб чиқиш; аҳолининг руҳий ва жисмоний саломатлиги учун зарarli бўлган ҳамда умумий фойдаланишдаги глобал маълумот тармоқларида ахборот тақдим этилиши ҳамда узатилишининг қонунчиликда тақиқланган шакллари қўлланишидан самарали ҳимояланишни таъминлаш бўйича халқро ва миллий миқёсда чора-тадбирлар ҳамда техникавий воситалар тизимини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш сингари муҳим тадбирлар трансмиллий кибернетик терроризм, шу билан бирга, кибержиноятчиликнинг олдини олишда мустақкам замин бўлиб хизмат қилади. Буни бугунги ижтимоий-сиёсий вазият ҳам тақозо этмоқда.

Жасур НЕЪМАТОВ,

юридик фанлари номзоди

Milliy turmush tarzimizda dualizm

Ҳаётнинг пайдо бўлиши ва умуман, коинотнинг қарама-қаршиликлари уйғунлиги асосида яратилгани, оламнинг икки субстанцияга бўлиниши тўғрисидаги тасаввурлар кўп халқларнинг дунёқараши ва анъанавий маросимларида акс этган. Дуалистик дунёқарашнинг асоси узоқ ўтмиш даврларга бориб тақалади. Унинг дастлабки кўринишлари архаик жами-

ларнинг дунёқараши ва анъанавий маросимларида акс этган. Дуалистик дунёқарашнинг асоси узоқ ўтмиш даврларга бориб тақалади. Унинг дастлабки кўринишлари архаик жами-

ятдаги дуалистик (фратрийли) жамоаларга хос ғоялар билан бевосита боғлиқ. Дуалистик жамоа ибтидоий одамнинг ташқи оламни англаши ва таснифлашида тайёр андоза бўлган. Теварак-атрофдаги борлиқ, табиат икки фратрий асос ўртасида бўлинган. Самовий ва табиий жараёнлар икки доира — ер ости ва самовий (ер усти) маконга тегишли деб ҳисоблангани боис уларнинг бири фратрий самога, иккинчиси ерга тенглаштирилган. Шунингдек, ой ва қуёшнинг ўзаро рақобати кун-тун, осмон-ер, шарқ-ғарб, олов-сув, ҳаёт-ўлим, оқ ранг-қора ранг, ёруғлик-зулмат каби бир-бирига зид ҳолатлар билан узвий боғланган.

Бундай кўринишларни ўрганиш натижасида фанда дуалистик назариялар пайдо бўлган. Оламнинг икки субстанцияга бўлинишига оид қарашлар қадимги диний эътиқод ва фалсафий қарашларда ўз аксини топган. Шуни таъкидлаш жоизки, халқимизнинг дуалистик қарашлари дастлаб халқимизнинг илк ёзма мероси “Авесто”да ёритилган. Зардуштийлик эътиқодига кўра, олам — ёруғлик ва зулмат, борлиқ — ҳаёт ва ўлим, ижтимоий турмуш — адолат ва адолатсизлик, ахлоқ — яхшилик ва ёмонлик, нафосат олами — гўзаллик ва тушкунлик, диний дунёқараш эса — Ахурамазда ва Ахриман ўртасидаги азалий ва абадий келишмовчилик асосига қурилган. Инсон айнан ана шу келишмовчилик марказида турган. Одамларнинг яхши амаллари орқали эзгулик ғалаба қилса, ёмон ишлари ёвузликнинг кўпайишига олиб келар экан. Умуман олганда, “Авесто”да эзгуликка йўғрилган ҳар қандай амал ва ҳаракат бунёдкор куч деб, ёвуз руҳ ва ҳаракатлар эса бузғунчи куч деб талқин қилинади.

Дунёнинг асоси дуалистик қарашлар негизда қурилгани, жамиятнинг мазкур бўлиниши ва дуалистик дунёқараш ҳақидаги фикрлар қадимги туркийларнинг асосий диний-эътиқодий қарашларидан бири бўлган шомонлик эътиқодида ҳам учрайди. Шомонлар ишонч-эътиқодига кўра, оқ шомон ва қора шомонга бўлинади. Гарчи бу икки гуруҳ ҳам бир дин ва дунёқарашдаги инсонлар бўлса-да, уларнинг ҳар бири ўзининг фратрийсига тегишли бўлган илоҳларга сиғинган. Улардан бири оқ фратрий худолари хизматчилари бўлиб, эзгу руҳларга, бошқалари эса қора фратрий хизматчилари ҳисобланиб, ёвуз руҳларга сажда қилган. Натижада икки қарама-қарши тоифадаги одамлар орасида оқ ва қора шомонлар пайдо бўлган.

Қадимги туркий халқлар шомончилигида оқ шомон само билан, қора шомон эса ер ости билан боғланади. Шу сабабли олтойликлар Улгенга (қадимги туркийларнинг яхшилик ва эзгулик тангриси) оқ кўй, Эрликка (қадимги

туркийларнинг ер ости олами — жаҳаннам ва ёмонлик тангриси) қора кўй сўйиб қурбонлик қилишган (Анохин А.В. *Материалы по шаманству у Алтайцев. Л., 1924, 15-бет*).

Халқимизнинг анъанавий ҳаётига назар ташлар эканмиз, ўзбекларда ҳам, ҳомий руҳлари бажарадиган вазифаси ва инсонларга бўлган муносабатига қараб, шомон-бахшиларнинг иккига бўлинганини кўришимиз мумкин. Бунда биринчи гуруҳга шомонга ҳомий, инсонларга дўст бўлган руҳлар — парилар, чилтонлар, боболар, момолар, онахонлар, отахонлар кирса, иккинчи гуруҳга эса бажарадиган амаллари асосан ёмонликдан иборат бўлган жин, ажина, дев, алвасти, суқ, зиён каби ёвуз руҳлар кирган.

Дуалистик қарашлар нафақат Ўрта Осиё халқларининг диний-фалсафий қарашлари тизимида, балки анъанавий турмуш тарзи билан боғлиқ кўплаб кўриниш ва маросимларда ҳам акс этган. Минтақадаги қатор халқлар сув ва йил фасллари иккига, яъни эркак ва урғочи жинсга бўлинади деб тасаввур қилганлар. Жумладан, Помир тожиклари эркак жинсли сувни нароб (нар — эркак, об — сув), аёл сувни — модаоб (мода — урғочи, об — сув) деганлар. Уларнинг тасаввурига кўра, нароб ҳосилдор, сермахсул, модаоб бунинг акси бўлган. Бундан ташқари, уларнинг тасаввурича, йил фасллари ичиде эркак фаслларга куз ва киш, урғочи фаслларга — баҳор ва ёз ойлари кирган (*Мухиддинов И. Земледелие памирских таджиков Вахиго и Ишкашима. М., 1975, 101-бет*).

Шарқда моддий олам (жонли ва жонсиз нарсалар) хусусиятига кўра “иссиқ” ва “совуқ”ка бўлинади. Жумладан, ҳар қандай озиқ-овқат ҳам, таркибига кўра, “иссиқлик” ёки “совуқлик”ка бўлинган. Масалан, қовун ва тарвуз, палов ва шўрва, сут ва қатиқ, қора чой ва кўк чой. Фарғона водийси ўзбеклари сигир ва эчки гўштини ҳар қандай ҳолатда (қайнатилган, қовурилган, хом, совуқ ёки иссиқ) “совуқлик”, кўй гўштини эса “иссиқлик” деб ҳисоблаган. Агар мижози иссиқ бўлган одам “совуқлик” еб кўйса, ёки акси бўлса, бу ҳол унинг соғлигига ёмон таъсир қилар экан. Шу боисдан ҳам баъзида эчки ёки кўй гўшtidан еб соғлиги ёмонлашиб қолган одамларга нисбатан халқ орасида “эчки тепди” ёки “кўй шохлади” ибораси қўлланган. Тадқиқотчиларнинг ёзишича, кўк чой “совуқлик” деб билингани боис асосан иссиқ минтақаларда жазирамада фойдали ичимлик сифатида, қора чой эса нисбатан иқлими совуқроқ, намгарчил худудларда совуқ ва намгарчиликдан ҳимоялайдиган восита тарзида ичилган. Шу боис қора чой кўпроқ шимолий худудларда, кўк чойни эса жанубий минтақаларда ичилган (*Абашин С.Н. Чай в Средней Азии: история напитка в XVIII-XIX веках*).

Халқимиз озиқ-овқатларнинг анъанавий таснифидан етарли маълумотларга эга бўлгани боис ўзига хос халқона диетологияга амал қилиб, доимо “иссиқ-совуқ” ўртасидаги меъёрни сақлашга ҳаракат қилган. Бунга кундалик ҳаётимиздаги паловдан кейин кўк чой ичиш одатини оддий мисол тарзида келтиришимиз мумкин.

Туркий халқлар дунёқарашада нафақат атрофдаги нарсалар, балки инсоннинг ўзи ҳам иккига бўлинган. Жумладан, ўтов ичида ёки оила даврасида ўтирилганда давранинг ўнг томони доимо эркакларнинг, чап томони эса аёлларнинг жойи ҳисобланган.

Ўрта Осиёдаги бошқа халқларда бўлгани сингари ўзбекларда ҳам туғиладиган фарзандни олдиндан аниқлашнинг ўзига хос усуллари бўлган. Агар ҳомила ўнг томонда бўлса ўғил,

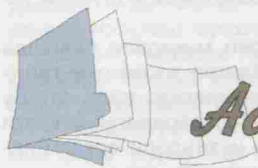
аксинча бўлса, қиз туғилиши айtilган. Бу ерда ўғил бола ўнг, қиз бола эса чап томон билан боғлангани биз учун айниқса аҳамиятлидир.

Турмушдаги анъанавий қарама-қаршиликлардан ташкил топган кўринишларни ҳаётда ҳар қадамда кузатиш мумкин. Жумладан, халқ орасида кенг тарқалган дуоларда ҳам шу ҳолни кўрамиз. Масалан: “Эй Оллоҳ, доимо яхшига ёндаштиргин, ёмондан адаштиргин, дўстга зор, душманга хор қилмагин...”

Хуллас, дуалистик қарашлар маҳаллий аҳолининг анъанавий турмуш тарзида ёрқин намоён бўлган кўлгина соҳаларда фаолият асосини ташкил этган.

Адҳамжон АШИРОВ,

ЎЗРФА Тарих институти докторанти

Adabiy-badiiy sintez tabiati

Нарса ёки ҳодисалар, инсон тафаккури маҳсули бўлган гоё, ҳукм ва ҳулосалар амалда синтез деган мураккаб бир жараён натижаси ҳисобланади. Жумладан, моддий бўлмаган мавжум ҳодисалар ҳам фақат синтез орқали моддийлашади. Сирасини айтганда, инсон онгида акс этадиган воқеликда синтездан ташқарида турувчи яхлит, тугал нарсанинг ўзи йўқ.

“Синтез” юнонча “synthess” сўзидан олинган бўлиб, қўшилиув, бирикув деган маъноларни англатади. Синтез ҳодисасини иккита йирик қисмга бўлиш мумкин. Биринчиси — биологик, яъни табиий синтез. Бунда наботот, ҳайвонот, инсон вужуди ва мавжудот оламидаги бошқа минглаб моддалар муайян меъёр ва нисбатда табиий бирикади. Иккинчиси — инсон онгида юз берадиган синтез. Бу турда инсон ақли, билими ва ҳиссиётидаги бирикиш орқали муайян фикр ёки гоё пайдо бўлади. Фикр ва гоёлар уйғунлашиб, бирор санъат намунаси, илмий, бадий, публицистик асар сифатида яхлитлик касб этиши мумкин.

Адабий-бадий синтез деганда, ягона шакл ва мазмун уйғунлигида образ яратиш назарда тутилади. Бу уйғунлик ижодкор истеъдоднинг маҳсули сифатида турли шаклларда намоён бўлади. Демак, адабий-бадий синтез моҳиятан мавжуд бўлмаган нарса ва рўй бермаган ҳодисаларни кашф этишдангина иборат эмас. У реал воқеликдаги нарса-ҳодисаларнинг од-

дий нигоҳ ёки мантиқий таҳлиллар билан тўлиқ тушуниб бўлмайдиган хислат ҳамда сифатларини ҳиссий-ақлий жиҳатдан англаб етишдан иборат. Адабий-бадий синтезнинг тасвир ва ифода имкониятлари жуда кенг, айни вақтда муайян даражада чекланган. Бу имкониятларнинг кенглиги шундаки, ижодкор воқеликдаги тасаввур этиш ва англаш миқёсига монанд нарса-ҳодисаларни истаганича синтезлаши мумкин. Бу имкониятларнинг торлиги эса ижодкор онгида юз берган синтез таркиби ва миқёси мавжуд воқелик доираси билан чегараланганида кўринади.

Ўзбек реалистик ҳикоячилиги ибтидосидан тартиб ҳозирги тараққиёт босқичигача мазкур жанрнинг синтезлаш имкониятларини излади. Ҳақиқий истеъдод соҳиби ҳикояда абадий мавзудан ҳам ўзига хос янгилик топа олади. У ўз гоёсини ўзига хос услуб ва бетакор мазмун уйғунлигида ифодалашга интилади. Айнан шу истак ижодкорни бадий синтез усулини қўллашга ундайди.

Ижодкор гоёсининг кўлами умумбашарий миқёсга эга бўлса, унинг бадий-фалсафий талқини учун бадий синтез қўл келади. Буни машҳур адиб Чингиз Айтматов ҳикояларида кузатиш мумкин. У яратган ҳар бир образдаги миллий қиёфада умумбашарий кадрятлар синтезлашган. Ўзбек адабиётида эса Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодирий, Абдулла Қаҳҳор,

Шукур Холмирзаев, Мурод Муҳаммад Дўст, Хайриддин Султон, Эркин Аъзам, Хуршид Дўстмуҳаммад каби ёзувчиларнинг ҳикояларида бадиий синтез ҳодисаси анча юқори.

Ижодкор кўп ҳолларда ижтимоий-сиёсий тузумдаги салбий ҳолатлар билан чиқишолмайди. Бу ҳол шўро адабиётида кўп кузатилди. Шундай вазиятларда ёзувчи ифодаламоқчи бўлган ғоясини ниқоблаш ва ўзини муҳофаза-лаш орқали мақсадини амалга ошириш учун бадиий синтез усулига мурожаат қилади. Масалан, Фитратнинг “Қиёмат” (1923) ҳикоясини аксарият тадқиқотчилар фақат диний қарашлар танқиди деб талқин қилади. Ҳолбуки, асарнинг зоҳирий қатламида шундай бадиий талқин ётса ҳам, унинг ботинида мустабид сиёсий тузумга хос тартиботлар танқид қилинган.

Яна бир мисол. Абдулла Қаҳҳорнинг “Башорат” (1936) ҳикояси қатағон авж олган йилларда ёзилган. Ҳикоя қаҳрамони Саид Жалолхоннинг кўкноридан кайф қилган вақтида хаёл суриши бадиий синтезга замин бўлган. Шўро тузumi энди оёққа турган, мамлакатда пахта яккахокимлиги қарор топаётган даврлар. Саид Жалолхон кўкнори кайфи билан раисни барча ерларга шу гиёҳ уруғини сепишга ундайди. Раис азроил қиёфасидаги бу разилдан кўрқиб, рози бўлади. Кўриниб турибдики, адиб диний-этиқодий тасаввурлар асосида янги замон воқелигини, тартиботларини синтез қилади.

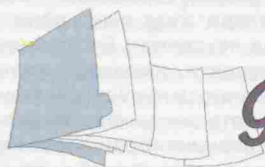
Агар шу гап гиёҳванд Саид Жалолхон тилидан эмас, балки ҳушёр одам тилидан айтилганида, ёзувчи давр сиёсатиға қарши фикрловчи ижодкор сифатида қораланиши шубҳасиз эди. Буни яхши билган адиб кўкнорихўрлар устидан кулиш баҳонасида амалда мустабид тузумни танқид қилади. Демак, ижодкор ғояси ва сиёсий тузум ўртасидаги ички зиддиятларни, асарнинг асл ғоясини яшириш ҳам бадиий синтезнинг юзага келишига сабаб бўлган.

Ижодкор давр, сиёсий тузум ва ҳукмрон мафкура талабларига ҳозиржавоб бўлиш, уларни кўллаб-қувватлаш мақсадида ҳам бадиий синтез ҳодисасига мурожаат қилиши мумкин. Октябрь тўнтариши, ундан кейинги фуқаролар уруши, хотин-қизлар озодлиги учун олиб борилган “хужум” кампанияси, қишлоқ хўжалигини жамоавийлаштириш каби тарихий-сиёсий воқеалар тасвирланган кўллаб ҳикояларда кўлланган бадиий синтез ҳодисаси шундай табиатга эга.

Хуллас, ижодкорларни муқаррар равишда бадиий синтезга ундайдиган ижтимоий-табиий сабаблар ўзбек ҳикоячилигида жуда кўп. Бу ҳол адабий-бадиий синтез даражаси, сифати ҳамма вақт ижодкорлар истеъдоди орқали намоён бўлишини инкор этмайди.

Гулчеҳра ИМОМОВА,

филология фанлари номзоди

G'ayriilm sharpsi

Мен филология фанлари номзоди Мўминжон Сиддиқовнинг “Тафаккур” журнаlining 2003 йил 4-сонида босилган “Мабдаи нур” муаллифи Машрабми?” мақоласи хусусида айрим мулоҳазаларимни билдирмоқчиман.

Мазкур асарнинг Бобораҳим Машраб қаламига мансуб экани 300 йилдан буён эътироф этиб келинади. Бу ҳақиқат машрабшуносларнинг ўзбек, турк ва рус тилларида нашр этилган кўллаб асарларида ўз исботини тошган. Каминанинг “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасининг 1990 йил 12 апрель сонидига “Машраб ва Мабдаи нур” номли мақоласида ушбу асар Бобораҳим Машраб қаламига мансуб экани манбалар асосида илмий жиҳатдан тўлиқ асослаб берилган. Шоир таваллудининг 350 йиллиги олдидан Машраб қаерда, қачон туғилганини аниқлаб бериш ва шоирнинг юбилейини ўтказиш юзасидан республика раҳба-

рияти томонидан берилган топшириқ муносабати билан ҳамда масалага ойдинлик киритиш мақсадида 1990 йил 15 апрелда Фанлар академияси биносида барча машрабшунос олимлар тўпланган эди. Ушбу анжуманда А.Қаюмов, А.Асқаров, А.Ҳайитметов, А.Абдуғафуров, Ҳ.Фуллом, М.Зокиров каби таниқли академик ва профессорлар иштирок этган. Мен йигилиш олдидан унинг иштирокчиларига мурожаат этиб, “Мабдаи нур” ҳақидаги мақоламни ўқидингизми, асар Бобораҳим Машрабники эканига эътирозингиз йўқми?” деб сўрадим. Машрабшуносларнинг барчаси “Мабдаи нур” Машрабнинг асари эканига ҳеч қандай шубҳа йўқлигини билдирди. Маълум вақт ўтгач, мен мазкур асарни нашрга тайёрлашга киришдим. Бунинг учун унинг босма нусхаси ҳамда ЎзРФА Шарқшунослик институтида сақланаётган 19 та кўлёзмасини кўздан кечирдим. Учта энг мукамал

кўлэзма асосида асарнинг танқидий матни ва 35 бетдан иборат сўзбошини тайёрлаб, 1994 йили "Фан" нашриётида чоп эттирдим. Унда Машрабнинг таваллуд йили ҳақидаги чалқашликларга илмий яқун ясалган, "Мабдаи нур" ушбу шоирнинг асари экани манбалар ва тегишли адабиётлар асосида илмий жиҳатдан тўлиқ асосланган. Бу нашрга матбуотда академик Алибек Рустамов ва бошқа йирик адабиётшуносларнинг тақризлари эълон қилинди. Адабий жамоатчилик томонидан "Мабдаи нур" Машрабнинг тож асари" деб тан олинди.

"Мабдаи нур" муаллифи Машрабми?" мақоласи муаллифи Мўминжон Сиддиқов эса мазкур асар ҳақида "Ўзбекистон адабиёти ва санъати"да эълон қилинган мақола ва "Мабдаи нур" нашрига ёзилган сўзбошини ўқимаган кўринади. Бирон бир манбага таянмай, ишончли далил келтирмай, шундай мавзуга қўл уришни, муаллифнинг асоссиз даъволарини қандай изоҳлаш мумкин?

Келинг, "Мабдаи нур" Бобораҳим Машраб қаламига мансуб асар эканини тўлиқ исботловчи далилларга мурожаат этайлик.

1. Абдурауф Фитратнинг 1930 йили "Илмий фикр" журналида босилган "Машраб" мақоласида, Н. Ликошин рус тилига таржима қилиб, нашр этган "Девана-и Машраб" китобида (4-бет) ва бошқа бир қанча манбаларда "Мабдаи нур" Машраб асари экани таъкидланган.

2. "Мабдаи нур"даги қуйидаги байтга эътибор қилинг:

*Етушти Машраб ўшал кони мабдаи нурга,
Валийи Хожаи Офок
шоҳни хурматидандир (217-бет).*

Офок Хожа муридлари орасида Бобораҳим Машрабдан бошқа Машраб бўлмаган.

3. ЎзРФА Шарқшунослик институтида сақланаётган "Мабдаи нур" кўлэмаларидан 9 таси илмий тавсиф қилиниб, "Собрание восточных рукописей АН УзССР" фикристига ки-

ритилган (Тошкент, 1954, т. II, № 1554-1562). В. Беляев, А. Кононов, Н. Миклухо-Маклай, А. Молчанов, А. Семёнов каби йирик шарқшунослар тузган бу фикристда "Мабдаи нур" Бобораҳим Машраб асари деб кўрсатилган.

4. "Мабдаи нур"нинг 1866 йили кўчирилган, ҳозирда Шарқшунослик институтида сақланаётган 3786 рақамли кўлэмаси муқаддасида "Мулло Раҳимбобо девонаи Намангоний ал-машхур, мулоққаб ба Машраб" дея эътироф этилган.

5. Фафур Фулом "Мабдаи нур" муаллифи деб атаган Ҳофиз Рўзибой 1840 йили вафот этган, у Машрабдан юз йил кейин туғилган, русларнинг Ўрта Осиёга босиб келиши гувоҳи бўлган.

6. Шарқшунослик институтида сақланаётган 9968-рақамли кўлэмда Машрабнинг "Алифни дилга жо қилмоқни бисмиллоҳдин ўргандим" деган машхур мисраси билан бошланган газали ҳам (124 б варақ) "Мабдаи нур" Машраб асари эканини тасдиқлайди.

7. "Мабдаи нур"даги газаллар сўфиёна руҳи, тили, бадийи услуби ва мазмуни жиҳатдан Бобораҳим Машраб қаламига мансублигига шубҳа қолдирмайди.

8. "Мабдаи нур"да учрайдиган "девона", "телба", "шоҳ" сўзларини фақат Бобораҳим Машраб ўзига нисбатан ишлатган ва шундай номлар билан шухрат қозонган.

Келтирилган далиллардан маълум бўладики, ушбу масала аллақачон илмий жиҳатдан асослаб берилган. Бинобарин, буюк шоир меросига мурожаат этган ҳар бир ижодкор қандайдир мавҳум гумонларга эмас, мавжуд манбалар ва машрабшуносликда эришилган илмий натижаларга таянмоғи шарт. Шундагина жиддий тадқиқотлар пайдо бўлади, илмий ҳолисликка путур етмайди.

Исматуллоҳ АБДУЛЛОҲ,

*филология фанлари доктори,
профессор*

Yakkahokimlik ibtidosi

Юртимиз ҳудудида салкам 130 йил давом этган истибдод даврига оид ҳужжатлар бу жараён аниқ режа асосида, узоқ мақсадларни кўзлаб амалга оширилганини кўрсатади. Чунончи, чор ҳукумати маъмуриятининг мустамлакачилик фаолияти дастурида Туркистон ўлкаси-

ни руслаштириш асосий ўринни эгаллади. Князь В.Масальский 1913 йили олий ҳарбий-сиёсий доиралар фикрини баён этиб, бу ҳақда шундай деган: "Туркистонда қарийб ярим асрлик ҳукмронлигимизга яқун ясаганимизда беихтиёр бир савол туғилади: бу мамлакатдаги

келгуси фаолиятимиз дастури қандай бўлиши керак, яқин орада яна қандай вазифаларни амалга оширамиз, мақсадимиз нималардан иборат ва нималарга интилишимиз лозим? Туркистонда ҳал этилиши лозим бўлган навбатдаги муҳим масалалардан бири — ўлкани рус аҳолиси билан мустамлака қилишдан иборат. Россияга қўшиб олинганидан буён ярим аср вақт ўтганига қарамай, ўлкада бу аҳоли маҳаллий мусулмон нуфусига нисбатан жуда озчиликни ташкил этади. Биз пахтачиликни ҳар томонлама ривожлантириш ва яхшилашга доим интилишимиз, бу борада сарф-харажатларни аямаслигимиз лозим. Чунки яқин келажакда саноатимизни ўз хомашёмиз билан таъминлаш ҳаёт-мамонт масаласига айланади” (Масальский В. И., Туркестанский край. Россия В. П. Семёнов-Тянь-Шанский таҳрири остида. Т. XIX. СПб, 1913, 558-бет).

Туркистон қишлоқ хўжалигида пахта яккахоқимлигини ўрнатиш, Санкт-Петербург ҳукмрон доиралари фикрича, бу ердаги сиёсат асосини ташкил қилиши керак эди.

Россия империясининг Туркистондаги аграр сиёсатидан кўзлаган бош мақсади ва бу борадаги асосий йўналишларини 1912 йили Давлат мулклари ва зироатчилик вазири А. Кривошеин бундай ифодалаган эди: “Бу марказий масалада уч кўриниш мавжуд. Агар биринчисида ярқираб турган ёзув “пахта” бўлса, иккинчисида “суғориш”, ниҳоят, учинчисида, айтарли даражада кўзга ташланиб турмаган бўлса ҳам, аслида ҳаммасидан муҳими — “русларни кўчириб келтириб ўрнатишдир” деган ёзув турибди” (Кривошеин А. В., Записка главноуправляющего земледелием и землеустройством о поездке в Туркестан. — СПб, 1912, 111-бет).

Оқ подшо вазири Туркистондаги мустамлака сиёсатининг асосий йўналишларини мухтасар тарзда: “пахта”, “суғориш”, “русларни кўчириб келтириш” деган сўзларда ифодалаган. У ўз фикрини аниқ далиллашга уриниб, масаланинг иқтисодий жиҳатиغا урғу берган.

Шундай қилиб, Туркистоннинг иқтисодий, маданий ва сиёсий юксалиши пахта яккахоқимлиги билан бевосита боғлиқ эди.

В. Масальский яна бундай ёзади: “Туркистонни “пахта васвасаси” қамраб олди. Савдогарлар, амалдорлар, офицерлар ҳамда маъмурия т вакиллари қайси бирларида маблағ бўлса, плантацияларни ва пахта тозаловчи корхоналарни барпо этишга муккасидан кетди” (Масальский В. И., Хлопковое поле в Средней Азии и его будущее. СПб, 1892, 220-бет).

1900 йили рус ҳукумати Мирзачўлнинг шимол-шарқий тарафида 45 минг десятина (1 десятина 15 сотих) ерни ўзлаштириш ҳақида қарор қабул қилиб, шу мақсад учун 2 миллион

сўмдан ортиқ маблағ ажратган. Бироқ бу ишлар ўта секинлик билан олиб борилиб, маблағ ва қурилиш жиҳозлари етишмаган. Шу боис 1911 йили Мирзачўлдаги сунъий суғориш ишларини тугаллаш учун хазинадан 4 миллион 856 минг 500 сўм ажратилган. Қурилишни 1915 йилгача тугатиш режалаштирилган (қаранг: Туркестанские ведомости. 1913, 220-бет).

Америка пахтаси маҳаллий пахтадан устун эди. Унинг толаси узун ва сифатли бўлиб, чаноғида очилади, ҳосилдорлиги юқори. Маҳаллий пахта эса хунармандчилик саноати талабларига мослашган, толаси анча калта ва дағал, шунингдек, чаноғида очилмайди, чала пишган кўрак танасидан узилиб, пахтаси қўл билан ажратиб олинади. Бу эса машаққатли меҳнат талаб қилар ва маҳсулот таннархининг ошишига олиб келар эди.

Америка пахтаси тўқимачилик саноати талабларига тўлиқ жавоб бергани учун бизда XX аср бошида унинг янги нави иқлимлаштирилади ва ҳатто 1916 йили бу 72 фоизни ташкил этади (қаранг: Зияев Х. З. Ўзбекистонда пахта яккахоқимлиги учун кураш ва унинг оқибатлари. XIX асрнинг охири — XX аср бошлари. Т., 1999, 220-бет).

Чоризм даврида Туркистонда қишлоқ хўжалиги, хусусан, пахтачиликнинг ривожланиши ўлкада у билан боғлиқ ишлаб чиқариш жараёнининг маълум даражадаги тараққиётига олиб келади. Фабрика- заводлар пайдо бўлади. Бу тармоқлар орасида энг йириги пахта тозалаш тармоғи эди. Хом ашё тайёрлаш кучая боргани сари ўлканинг йирик пахтакор худудларида пахта тозалаш заводлари қад кўтара бошлайди.

Ишлаб чиқариш кучларининг ўсиши ва товар-пул муносабатларининг кенгая бориши натижасида Ўрта Осиё хўжалиги аста-секин капиталистик тараққиёт йўлига тортила бошлайди. Бироқ XX аср бошларида маҳаллий буржуазияга қарашли пахта тозалаш корхоналарининг сони ортган бўлса-да, техника нуктаи назаридан улар замон талаблари даражасида жиҳозланмаган эди. Шунинг учун бу заводларда ишловчиларнинг турмуши, яшаш шароити аянчли аҳволда эди. Нима бўлганда ҳам, Мирзачўл ерларини ўзлаштириш, суғориш ва мелиорациялашни кенг йўлга қўйиш, уни халқ фаровонлиги учун хизмат қилдириш, ички имкониятларни қидириб топиш ва бу соҳада илмий-тадқиқот ишларини ривожлантириш, янги-янги гидротехник иншоотлар барпо этиб, деҳқончиликни кенгайтириш маҳаллий халқнинг орзу-истаги бўлиб қолавереди.

Чор Россияси, қандай қилиб бўлса ҳам, кўпроқ пахта олиш учун ўлкада чигит экиладиган майдонларни кенгайтириш соҳасида баъзи бир чоралар кўради (қаранг: Раззоқов А.

Мелиорациянинг халқ усуллари, Т., 1982. 17-бет). Бошқа экинлар, хусусан, галла майдонлари камайтирилади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Мирзачўлни ўзлаштириш асносида ўлкада жуда кўп раб рус қишлоқлари пайдо бўла бошлади: Запорожеский (1885), Романов (1885), Надежденский (1886), Сретинск (1886), Нижне-волинск (1889), Николаев (1891), Никольск (1893), Обетованный (1897), Верхне-Волинск (1897), Коннегвардейск (1897), Духовск (1901), Спасский (1906), Ахмонкул (1909), Велико-Алексеевск (1913) қишлоқлари шулар жумласига киради (қаранг: Жалилов. Х. М. Мирзачўл ва уни ўзлаштириш. Т., 1957, 19-20-бетлар).

Хар бир қишлоқнинг ўз ер майдони, ўзига яраша аҳолиси бор эди. Ўлкада рус қишлоқларининг пайдо бўлишига 1891-1895 йилларда Бекободдан Мирзачўлга кичик канал қазилиб, 7 минг гектарга яқин ернинг суғорилиши ва шу каби уринишлар сабаб бўлади. Чунки чор ҳукумати Мирзачўлнинг суғориладиган ерларини Марказий Россиядан кўчириб келган ўзига тўқ деҳқонларга тақсимлаб беради. Маҳаллий аҳолига бу ерларда деҳқончилик қилиш тақиқланди. Кўчириб келтирилган деҳқонлар Сирдарё ўзани ҳудудидаги соғ, унумдор тупроқли ялангликларни ўзлаштира бошлайди. Натижада, биз юқорида таъкидлаганимиздек, турли номдаги рус қишлоқлари пайдо бўлади. Кўчиб келганлар майдонларни қандай суғоришни, ер шароитини билмас, сувни исроф қилар эди. Шу тарика ерларнинг шўрланиши ошиб боради. Масалан, Конногвардейск, Романовск, Надежденский, Обетованный, Верхний ва Нижне-Волинск қишлоқларида ўзлаштирилган ерлар 2-3 йилдаёқ шўрхоқ бўлиб кетади. Сардоба атрофида ўзлаштирилган ерлар ҳам иккинчи йилига келиб деҳқончилик учун яроқсиз ҳолга тушади. Рус қишлоқлари маҳаллий аҳоли истиқомат қиладиган жойларда ҳам ташкил этилади. Масалан, 1895 йили Аччиқ кудуқ қишлоғининг номи ўзгартирилиб, Грибоедовка деб юритила бошлайди.

1898 йилда эса Аччиқ кудуқ темир йўл бекати яқинида Духовск қишлоғи ташкил этилади. Бу ерга темир йўлни кўриқлаш мақсадида дастлаб 3 та, сўнгра 10 та рус оиласи кўчиб келади. 1899 йилнинг 18 февралда Туркистон генерал-губернатори Духовский (1898-1901) ўзининг номи билан аталган қишлоққа “ҳиммат” кўрсатади: посёлкани обод этиш ва унга сув чиқариш учун муҳандис-технолог Ф.Елистратовни сиқув остига олиб, зудлик билан шу қишлоқ жойлашган Мирзачўлнинг шимоли-шарқ қисмидаги 45 минг десятина ерга сув чиқариш лойиҳасини тайёрлашни топширди. Қишлоқ деҳқонлари учун 3 минг 300 гектар ер ажрати-

лади. Натижада бу қишлоққа Россиянинг турли чеккаларидан одамлар кўчиб кела бошлади ва бекат аста-секин кенгайиб, кўрғон қиёфасига киради. 1900 йили “Тажриба дала”си худди шу ерда ташкил этилади. Аччиқ кудуқ 1905 йилгача “Галанусуп” (Голодная степь), “Мирзонинг чўли”, “Кенас” (Князь), “Говранка” (Говреленко) номлари билан аталди. Анча обод бўлиб қолган кўрғон 1914 йилга келиб Кривошенко номи билан юритила бошлайди (қаранг: Голодная степь. 1867-1917. История края в документах. М.: Наука, 1981. 112-120-бетлар). Туркистондаги чор амалдорлари орасида катта мансабни эгаллаб турган А.Кривошеиннинг ўлка ер ишлари ва ундан фойдаланиш бошқармаси бошлиғи (1908-1915) бўлиб тургани бунга сабаб бўлган эди.

1901 йили Туркистондан Россияга кетиб қолган князь Николай Константинович Романов 1906 йил февралда доимий яшаш мақсадида Тошкентга қайтиб келади. У дарҳол Мирзачўл ерларига сув чиқариш ишларини жонлантириб юборади. Князь “Голодная степь” темир йўл бекатининг жанубида кўрғон қурилишини режалаштиради. Америка типидagi пастқам уйлар — коттежлар қуришга киришади.

1906 йили Спасск (ҳозирги “Дўстлик” кўрғони) қишлоғининг ташкил этилиши ҳам Мирзачўлда пахтачилик ишларини ривожлантириш билан боғлиқ эди. Қишлоқда Марказий Россиянинг Самара, Воронеж, Оренбург, Тамбов, Сызрань ва Полтава губерняларидан кўчиб келган камбағал рус мужиклари кўпчиликти ташкил этарди. Бу деҳқонлар ўз кучлари билан етиштирилган мош, тарик, ловия, кунжут, нўхат каби экинлардан олинган ҳосилнинг маълум миқдорини ер эгаларига топширар эди. Спасск қишлоғининг бир қатор бойлари фақатгина пахтачилик билан машғул эди (қаранг: Голодная степь. 1867-1917. История края в документах. М.: Наука, 1981, 116-бет).

Князь Романов фойда кетидан қувиб, “Император Николай Биринчи” номидаги канал қурилишига хазинадаги бор маблағини аямасдан сарф этади (қаранг: МДА. Узб. Ж. И-7. Р-1, СБ-4825. 118-123-бетлар). Шу мақсадда мустабид Марказнинг талаби билан 1905 йили зироат ва давлат мулклари вазирлиги таркибида “Кўчирувчилик бошқармаси”ни тузади. Ундан кўзланган мақсад ўлкада русларни кўпайтириш ва маҳаллий халққа нисбатан зўравонликни янада кучайтиришдан иборат эди. Шундан сўнг 1906 йили Туркистонда “Сирдарё кўчирувчилик райони” ташкил этилиб, маҳаллий аҳоли ерларини рус мужикларига тортиб олиб бериш режали тус олади.

Мустамлака маъмурияти бундан аввал айна соҳада ўз ҳолича иш тутган бўлса, эндиликда

маҳаллий аҳоли ерларини тортиб олиш бево-сита Марказ томонидан бошқариладиган ва из-чил амалга ошириладиган бўлади. Натижада XX аср бошида ўлкадаги рус келгиндиларининг сони 175 мингдан ошиб кетади. Туркистон аҳолисининг атиги 5 фоизини ташкил этади-ган рус мустамлакачилари қўлига экин экила-диган ҳосилдор ерларнинг 60 фоизи бериб қўйилган эди (Исаев Б., 20-летие восстания в Киргизии. Революция и национальность. М.: 1936, 9-сон, 32-бет).

Шундай қилиб, 1906-1913 йиллар мобайни-да Туркистонда жами 116 та рус кўрғони қури-лади. "Ҳар бир рус посёлкаси, — деб ёзган эди Сирдарё вилояти ҳарбий губернатори Н. Гро-деков, — рус қўшинларининг бир батальонига тенг ҳарбий салоҳиятга эга" (Галузо П. Г., Во-оружение русских переселенцев в Средней Азии. М.: 926, 5-бет). Чиндан ҳам, 1912 йилга келиб ўзбек тупроғида барпо этилган бу рус посёл-калари зарурат туғилганда рус қўшинлари са-фига 31 минг қуролли аскар ҳозирлаб бериш-га тайёр эди.

Чоризмнинг аграр сиёсати 1916 йилги миллий-озодлик кўзғолонидан сўнг очикдан-очик зўравонлик тусини олади. Генерал губер-натор А. Куропаткиннинг буйруғи билан бир-гина Жиззах туманида ўзбек деҳқонларининг 1 минг 810 таноб ери рус мужиклари фойда-сига тортиб олинди. Санкт-Петербургнинг ҳук-мдор доиралари Туркистонда сиёсий нуқтаи назардан руслардан катта ер эгалари — план-таторлар ва фермерлар хўжаликларини таш-кил этишни зарур эҳтиёж деб ҳисоблаган ҳолда ўлкада рус хусусий мулк эгалигининг устувор бўлишига доир барча чора-тадбирлар-ни амалга оширади.

Уларнинг мақсади Туркистон қишлоқ хўжа-лигида пахта яккахокимлигини ўрнатиш эди. Петербург маъмурлари, қимматга тушса ҳам, бу ерга Россиядан галла келтириш, ўлка хал-қида рус дониға мутелик эҳтиёжининг доимий тус олишини таъминлаш, шунингдек, Турки-стон деҳқонларини далаларда фақат гўза ўсти-риш иши билан машғул қилиб қўйиш пайида бўлади.

Буларнинг бари ёмон оқибатларга олиб ке-лади. Рус аҳолиси суғориш иншоотларидан тўғри фойдаланиш соҳасида ҳеч кимдан кўрсат-ма олмаган, уларга маҳаллий аҳолининг суғо-риладиган деҳқончилик соҳасидаги тажриба-лари тарғиб қилинмаган ва ўргатилмаган эди. Қисқаси, улар суғориладиган деҳқончиликни яхши билмас эди. Янги ерларни ўзлаштир-ган рус деҳқонлари тупроқ унумдорлигини

сақлаш ва янада кўтариш ҳақида кам ўйларди.

Ерларни суғориш учун ҳаддан ташқари кўп сув сарф қилинар, экинлар бостириб суғори-лар эди. Ҳар бир деҳқон қўшнисидан кўпроқ сув олишга ҳаракат қилар, бу эса ернинг яна-да кўпроқ ишдан чиқишига, рус деҳқонлари-нинг янги жойларга кўчиб кетишига сабаб бўлар эди. Сувдан нотўғри фойдаланиш оқибатида йиғилиб қолган ортиқча сувлар та-бийий чуқурлик ва ботқоқликларга оқизилган. Шу тариқа кўлмақлар, ботқоқлар ҳатто кўллар пайдо бўлган. Айниқса, Сардоба ҳудудидаги кўл катта эди. Аҳвол шу даражага бориб ета-дики, далаларни қамиш босади, тўқайзорлар пайдо бўлади, безгак чивини кўпаяди, одам-ларнинг безгакка чалиниши хатарли тус ола-ди. Ерлар ёппасига шўрланади. Амалдорлар, оқибатини ўйламай, бу тўқайзорларга ўрдак ови, сайру томоша ва дам олиш учун чиқиб турган. Халқнинг оғир қисмати, чўлнинг кела-жаги эса уларни асло қизиқтирмаган. Ерлар-нинг шўрини ювиш асосий мелиоратив тад-бир ҳисобланар эди. Бироқ унга эътибор бер-рилмаган.

Масалага ҳаққоний ёндашиб, айтиш керак-ки, тажрибали хўжаликлар ер шўрланишининг олдини олиш борасида баъзи бир амалий чо-раларни кўради. Далаларга беда, мош, жўхо-ри, кунгабоқар ва қалин соя берадиган экин-лар алмашлаб экилади. Бу янги ерларни ўзлаштиришда маҳаллий халқнинг тажриба усулларини ўрганиш ва ундан фойдаланиш бошланганини билдирар эди.

Мирзачўлнинг эски ўзлаштирилган ерлари-да XX асрнинг биринчи чорагида махсус экс-педициялар ташкил қилиниб, унга қарши ку-раш чоралари ўрганилгани маълум. Тарихий фактлар шўролар ҳукмронлиги даврида, айниқ-са, унинг дастлабки ўн йиллигида бу ҳолат эс-кича давом этганини кўрсатади.

Хуллас, чоризм мустамлакачилиги йилла-рида Туркистон ўлкасида деҳқончилик ва ир-ригация соҳасининг қайси томонини олманг, асосий эътибор мўмай фойда келтирувчи пах-тачиликни ривожлантиришга қаратилганига гувоҳи бўламиз. Бу ҳол ўлка иқтисодиётига салбий таъсир кўрсатади, маҳаллий аҳоли мунафаатларининг оёқости қилиниши турмуш тарзи ва анъаналарининг бузилишига олиб келади.

Мустамлакачилик сиёсатини бундан бош-қача тасаввур қилиш мумкин ҳам эмас эди.

Абдуракул БОЛТАЕВ,

тарих фанлари номзоди

RESUME

In an article entitled “National values: an era of revival”, political scientist Quddus Azam describes some of the good deeds done and achievements made by Uzbekistan in the areas of national traditions, language and religion, art and culture, all thanks to independence.

It is common knowledge that ecology is one of today’s most topical matters. This is causing some problems in the sphere of culture. An article by Prof Ozod Sharafiddinov is devoted to these.

The one-hundredth birthday of Muso Toshmukhammad oqli Oybek is celebrated this year. In his article “A man as old as a century”, Prof. Naim Karimov skillfully analyzes some of Oybek’s novels - “Holy blood”, “Navoi” - and several of the writer’s poems.

It is known that the great philosopher Alisher Navoi never married and so didn’t have his own children. But he treated other people’s children with fatherly kindness. In an article “Navoi’s children”, Prof Akhmad Abdullaev narrates the great poet’s humane qualities and his benevolence towards children. The article offers the reader some new information about the poet’s personal life.

It would not be a mistake to say the great patriot, poet Mirzo Bobur took an interest in everything - even science. An article "...Heading for India" by oriental scientist Ansoriddin Ibrokhimov is about Bobur's interests in the Hindu language.

Young Russian author Mikhail Arnoldov's "The secret of one war" is dedicated to the war between our great ancestor Amir Temur and Tokhtamishkhon, a khan of the Oltin Orda, and the real historical dispute over the war. The writer presents some new views highlighting Temurlane as a liberator of nations [Europe].

Celebrated sufism scientist Mansur Khalloj's "fate is the most tragic and depressing ever in the history of humanity". He could find the strength in himself to fight anger with kindness, fury with wit. But many thought his aspiration to get closer to God was a sin, and he was sentenced to death. Prof Ibrokhim Khaqqul's essay entitled "Khalloj's secret" is about the life and works of this remarkable man.

A new section in the "Tafakkur" is called "The pearl in the shelf", where famous scientists and writers share their ideas and broad views on books they have read recently. The well-known writer Khurshid Dostmukhammad is the first to contribute to the section.

Муҳтарам журналхон!

Хабарингиз бор, ўтган йили кузда журналимизнинг ташкил этилганига ўн йил тўлди. Ана шу сана арафасида тахририят жамоаси пойтахтимиздаги бир қанча ўқув даргоҳларида, шунингдек, қашқадарёлик журналхонлар ҳузуринда бўлиб, қилинган ишлар сарҳисоби ва келгуси режалар юзасидан ижодий учрашувлар ўтказди.

Саҳифамизда ўша анжуманлардан олинган лавҳалар акс этган.

Нашр кўрсаткичи: 869/870
Баҳоси келишилган нарҳда

ТАҒАККУР

ТАҒАККУР 1/2005

